

SZOMORY DEZSŐ
A PÁRIZSI REGÉNY

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2018
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-354-0 (online)
MEK-18711

I.

Az angyali az volt, hogy vettem Pórfínál egy cilindert, mielőtt elindultam.

- Nagyon szép legyen, - mondtam, - mert Párizsba utazom.

Párizsban lehetett kapni cilindert, olyan magasat, mint egy kéménycső, 2 frank 50 centime-ért minden utcasarkon. Mit tudtam én akkor! Mikszáth adott egy levelet Türr Istvánhoz. Azt is megmutattam a segédnek, - tizennyolc éves voltam!

- Nézze! - mondtam.

Az igazság az, hogy a segéd nem tudta elolvasni.

- Rossz írás, - mondta.

De talán csak Buckinghamnek volt ilyen cilindere peer korában, a parlament megnyitása napján. (Az angol parlamentben tudvalevőleg, bizonyos történelmi tradícióból, kalapban ülnek az urak.) Azóta azt is megtudtam többek között, hogy Buckinghamnek mértékre csinálják a cilindereit, kiválasztott Daumier-rajzok után. Én rohantam a magaméval, egy fehér kartondobozban, késő éjjel a svájci határon, ahol szakadt az eső olyan őskori patakszassal, amelyet csak a svájci egek tudnak szeptemberi éjszakákon. Bőrig ázva, ismeretlen perrónokon, rettenetes hegyek alján, bús lámpások alatt, melyeket az eső még homályosabbra fátyoloz, csak szaladtam a többi utasokkal ez éjjeli vegyesvonal mentén, a hosszú vagon sor mentén, mely maga is elázva, dús vizeket folytatott a tetőzete csöveiből, - csak szaladtam a kalapskatulyámmal! Betorlódva végre a fináncok hivatalába, megálltam tisztelettel, s mind úgy állottunk tisztelettel, éjjeli utasok, *third class*-emberek, ahogy az angolok mondják, csurom vizesen, a testünkhöz tapadt ruhában, kéklő gázlámpák alatt s ráztuk a vizet magunkról panasz nélkül, mint a vizslák, ha kijönnek a szárazra s én még tetejibe a skatulyámat is ráztam! Aztán vallottam, ahogy az törvény a vám előtt, vallottam a fürdőző ember fázós, de üde hangján, amint kijön a Balatonból.

- J'ai un *cilindre!* - mondtam franciásan, aminthogy így mondtam: *szileinder!*

Óh istenem, megfogadtam, hogy nem térek ki apró képcsoportokra ezekben az elbeszéléseimben, hogy nem részletezek, nem színezek, nem fodrozok s nem fokozok, ahogy azt szoktam, s nem szállok le lelki viharzások mélységeibe. Mégis, micsoda reveláció volt számomra, micsoda inzultus a lelkiekben, micsoda álomból való ébredés már rögtön itt ezen a kis állomáson, mikor e lágycsengésű *szileinder*-re mind csak bámultak, fináncok! azzal a nyelvtani elfogultsággal, ami oly jellemző svájciakra s franciákra s ami eleve kizár minden magyarázatot.

Rögtön, keserűn, Jászai Marira gondoltam, akivel olykor, a Váci-utcán, napfényes délelőttök tavaszában, ha nagyon előkelőek akartunk lenni, franciául csevegtünk. A legszebb dolgok emlékére lerontja olykor s ironizálja bizonyos profán valóság felismerése. A mi franciaságunk, ellenőrzés nélkül, csakugyan az volt, ami a Váci-utcán lehetett, de már nem többé a svájci határon. A való s költészet asztrális távolsága egymástól, az járta át a szívemet s mi minden még, ami átjárta, mennyi minden, mikor egy ilyen őszi eső, egy ilyen éjjel, egy ilyen idegen határon, zuhanyoz le illúziókat!

Meg kell vallanom, hogy e köcsög-kalap ügyében is, mint számos irodalmi és művészeti kérdésben, mint általában az élet minden kérdésében s problémáiban, e tragikai művésznő hatása alatt álltam. Oly elbűvölt csodálattal s imádatlaltal voltam görög-római tüneményessége iránt, hogy minden legapróbb megnyilatkozásait szentírásnak vettem. A cylinder eszméje is tőle eredt, egy amúgy odavetett, könnyedén odavetett királynői tanácsban, amikor elbúcsúz-

tam. Választékos szimpátiája az úri divatokban is a ritkaságok felé hajlott s abban az időben, valóban, csak mágnások viseltek cilindert Pesten hétköznapiakon, s az egy Ábrányi Kornél! Az előző nyáron Balatonfüredre invitálva engem is egy szűkebbkörű társasággal, csak úgy az ajka széléről mondta, csak úgy *félre*, ahogy a színpadon szokta, nagy Jászai, ahogy szokta: «*Cylinderbe jöjjön!*» Cylinderbe nyáron, júliusban, Balatonfüredre! Meg kell jegyeznem kortörténetileg s a könnyebb megértés kedvéért, hogy viszont szalmakalapot például, inkább csak izraeliták viseltek. Az úton, a vonaton, Siófokon, nagyon inkomodált a kalap a nagy hőségben, de viszont kereszténynek tüntem. Valami időelőtti vőlegénynek tüntem, mert egy bukétát is hoztam s a Balatonon, a hajón, paralel álltam a kéménnyel, az én kéményemmel a fejemen.

Mindennek hirtelen vége lett, e szimbolikus határon, vége a nyárnak, vége a szép nyárnak, ahogy Schöpflin mondja, vége a hajónak, balatoni kirándulásnak s vége a kalapnak is, a presztízs s a költészet értelmében. Már csak egy rossz női tanácsot s egy rossz francia szót jelentett, ha ugyan jelentett valamit, egy csomó más szó rajzásával az emlékemben, s amelyeket mind gyanúsnak találtam, mikor egy félórával később megint a fülkém sarkában ültem és utaztam, magányosan az éjszakában.

Az ilyen primitív tájékozatlanság nyelvtanban és grammatikában, főleg utazások idején, még talán közelebb hozza az embert önmagához s gyöngéihez, mint nagyobbyszerű tévedései magabbrendű filológiákban. A szavakkal csak művészileg lehet játszani. Viszont egy deplaszírt szó fényvetésében olyan nevetséges az ember, mint egy görbe tükörben, mert mégis csak a helyes beszéd az ismérve valamelyes józan állapotnak, idegen emberek ítéletében. Fiatalos könnyelműségem ellenére, aggódva gondoltam, ez első tapasztalataim alapján, jóval súlyosabb komplikációkra a jövőben, holott akkor még csak sejtelmem sem volt, hova visz utam s gyanútlanul csak abba a szőke városba készültem a Szajna partján, amelyről Jászai oly finoman beszélt, oly kecsesen és ritmikusan, mintha versekben beszélne! A vonat kocogott, *train omnibus*, az órák lassan múltak, az eső zuhogott, kis svájci falvak látszottak bús tüzeik pislogásával homályos mélyekben s apró állomások követték egymást a kalauz kopogó lépteivel a szerelvény mellett, bús baritonjával, amelyen az állomás nevét hirdette az éjben az esőnek s kísértetszerű utasoknak, akik csoszogtak az esőben, s valami kis csengő csilingelt a ház falán szünetlen, mint a lelkiismeret.

Aztán, lassan, későn, sokára, valami távoli tragédiával a láthatáron, az őszi hajnal ébredt olyan felmosott egekre, mint egy üvegtetőzet s úgyszólván fokongként bontogatta színeit, a skarlát s a kénsárga változatoknak olyan legszűzibb kezdetében és árnyalatában, hogy mind e fény e dőlt egeken végig, a világ legelső hajnalának tünt s a sok sudár fenyőfa, mint barbár ifjak csoportja, a sok bokor, repkény s őszi virág a réten s a sok tarka tehén mozdulatlanra kifaragva habos patakok mellett, ez mind úgy tünt, első modellnek, a teremtés idejéből! Leeresztettem az ablakokat s valahogy úgy éreztem, nincs elég tudóm ezekhez a mélységekhez, hogy nincs elég tudóm ezekhez a magasságokhoz s elég lelkelem ezekhez a mélységekhez, hogy mindezt fölfogjam és megértsem s csodáltam, hogy ilyen törpén, ilyen nyomorultan ebben a fülkében s ebben a *train omnibus*-ban, még ülni tudok magammal. Holott éreztem, amit még soha idáig, hogy van valami, valami rejtély, köztem és önmagam között.

Már reggel volt, egyedül utaztam s csak úgy voltak útítársaim időnként, egyik állomástól a másikig, mint a villamoson otthon, jó svájciak kialakva s csinosra fésülve s akik nagyrészt a mi fűszereinkhez hasonlítottak. Amint könnyedén felhajították tarisznyáikat a hálóba, a fejem fölött, kellő tisztelettel voltak elázott kalapskatulyám iránt és bocsánatot is kértek, ha helyéből kimozdították. A francia határon megint vittem a skatulyát, már kevesebb lelkesedéssel s inkább csak kötelességből, mert a vámon be kellett mutatnom. De ezt már, ezúttal

zavarok nélkül, nyelvmesteri verzátsussággal, mint aki csak az imént volt a szomszédban egy kis filológiáért.

- *J'ai un chapeau de haute forme!* - mondtam.

Istenem, de hiszen igaz, hogy bizonyos hangulatainkat a szavak varázsa kelti a szívünkben, mégha ezek a szavak nem is sokat jelentenek. Egy-egy szó olykor csak a határa annak, amit kifejezne s inkább a maga megbékéltető hatását érezteti, mint a tartalma erejét. Ez a korrekt, *haute forme*-os franciaság e második esetben, pusztá polifóniájával s bölcsességével éppúgy megnyugtató, sőt felüdített s kibékített magammal, mint ahogy az első esetben feldúlt a *szileinder* számársága. Megenyhülten egy immár francia vagonban, ahol a lécekre tüzdelt az ülések fölött, sok mindenféle intő szózatokat és rendszabályokat tanulmányoztam s analizáltam nyelv- és mondattanilag, lassanként reménykedő bizakodásom is visszatért szívembe és megviselt cilindrskatulyámat, ébredő képzettársulásokkal, már több rokonszenvvel néztem. Le is vettem a magasból, ki is nyitottam, a kalapot kiemelttem, először francia földön s először jómagamnak! és szakértelemmel vizsgáltam sérüléseit, szőrmenti szűzveszteségeit érzékeny felületein. Belülről is megnéztem szeretettel s a bélése fehér selymén egy egész medaillon-szöveghez tapadtam, a kalapos nevéhez, a Váci-utcához, a házszámhoz és Pesthez egy szívalakú rajzban s mindezt a szívet annál közelebb éreztem a szívemhez, minél inkább úgy volt, hogy messze elszakadok tőle! Minden emlékem sajgott, minden múlt napom, órákra s percekre osztva visszahangzott azokkal az átható sugalatokkal a maguk javára, egy idegen világban s magam körül, idegen tájakban, ahol a vonatom gurult. Ez már a honvágy titkos mérge volt, ami indult bennem, keserű hazavágyódásom finom gyökérbésképzése, ami indult s azzá a rettenetes betegséggé lett tizenhét esztendőn át, amit a franciák úgy mondanak helyesen, hogy azt mondják: *mal du pays*, mert hasonlóképpen ezt is megtanultam és soha semmit jobban!

Mit tudtam akkor! Mi sejtelmem volt e határállomáson, egy-egy lámpással az őrházak frontján, mi sejtelmem ama tragikus Mühlhausennél, ahová még nem álmodtam akkor szegény kis szomorú katonatisztemet! De amikor az estében végre, ugyancsak ismeretlen rádióhullámokon, már Párizs zúgott elém az éjben s távoli máglyasorai felé az égen, a *train omnibus* mint egy ünnep felé gurult: már megint hittem, már megint szerettem, már megint az voltam teljes lelki épségemben, halálos fiatalon s a kalapskatulyámmal, aki a Váci-utcán Jászaival franciául beszélgettem! Nem mult egy perc s ezer izzó lila gömbbe érkeztünk, egy zajos végtelenben. Nem mult egy perc s a cylinder a fejemen volt, gavallérosan féloldalra csapva! Így léptem ki a perrónra, ábrándok hercege s mint főúri inasa önönmagamnak, kis bőröndömmel a kezemben.

II.

Ha nem is volt valami nagy kedvem hozzá, mégis illőnek találtam, hogy kitűnő hazánkfiát, Türr István tábornokot felkeressem a Mikszáth levelével.

Meg kell vallanom, hogy leszámítva báró Fejérváry Gézát, akihez a legmélyebb hála és kegyelet érzése fűz és Szurmay Sándort, aki családom barátja, sohasem vonzódtam tábornokokhoz. A napoleoni hadjáratokkal lezajlottnak véltem a nagy kapitányok korát, s mivel e kort Hugo Viktor egyrészt megénekelte, másrészt jó magam szakítottam az osztrák hadsereggel: az egész *epopoia*, ahogy a régi görögök mondták, lezárult számomra.

Nem kérkedem e szakítással, mert nagy ára volt mint minden szakításnak s tört szerelemnek az életben. De aki úgy bírálna szabadságvágyakat s lobogó fantáziákat egy tizennyolcéves

koponyában, valami szatócsmorál szempontjából, az csak maradjon boldog a maga tudatlanságában. Aki tájékozottan s barátsággal ítél, még az is legföllebb ha azt a relatív igazságot pillanthatja meg, amiben részünk van e földön. Bizonyos lelki dolgokat csak úgy szabad vizsgálni alázattal s főként irgalommal, mint ahogy az egyháziak vizsgálják, megilletődve s tisztelettel a legsúlyosabb vétkeket is, mert ezek a vétkek, sajnos, az ember szívét teszik. Renan inkább szőkevény vagy öngyilkos lesz, amint írja, semhogy katona legyen. Ha nem is vagyok Renan, holott igyekszem, viszont nem is voltam az a dezentor sem soha, aki a Szigligeti Ede népszínművének hőse. De már nem magyarázok s nem boncolgatok e ponton, hisz mindezt más helyeken bőven kifejtettem meglehetősen regényesen is, holott lelki búvárlatokkal, ahogy főleg önmagamnak tartoztam mindezzel. Amit erkölcsiekben cselekszik az ember, végérvényesen a maga útján s a maga világában, azért súlyosan megfizet, sajnos, s ha csakugyan úgy fordul, látszólag önszántából, törvény s szabály ellen, azt már a sorsa határozta az emberrel s itt nincs joga senkinek semmihez, csak éppen a szánalomhoz, ami viszont lelki emelkedettség dolga. Szakítottam! Ha ma lehet erről, évtizedek múltán, ilyen könnyedén beszélni, ez nem azt jelenti, hogy mindig lehetett. A dolgok mulandók, hála isten! Boldog az, akinek még futja az időből, hogy egy nap csak amúgy elfütyöréssze, amit szenvedett.

Szóval, hogy Türr Istvánhoz menjek, szegény fejem, ama vitéz *ezer marsalai* legvitézebbjéhez, egyenest a Világtörténelemnek menjek! Az igazság az, hogy a magam szerény privát történetét se bírtam, amint önmagamnál viziteltem.

Érzékeny tavaszában, húszéves korával, rendszerint már egész öreg az ember s igazi ifjúsága csak úgy jön meg az idővel. Az élet során, a hosszú évek, az ideiglenes évek, ahogy a teológusok mondják, észrevétlen lesiklanak hónapokra, hetekre, napokra, órákra s percekre osztva s mindezt egy szép napon, úgy látja az ember, távoli virágzással, mult nyarak hervadtságában, mint egy mesteri tájképet finom másolatban. Finom, igaz, s épp amiért ilyen finom, már nem az többé, ami az eredeti volt, s mégis vonzó, sőt! talán még vonzóbb, mert valahogy enyhültebb s valahogy emberibb, ahogy elmúlt rajta, így másodkézből minden, ami az első hatások nyers közvetlensége volt. Ezzel szemben az ifjúság még nem lát transzponálva semmit, amint csak önmagát bámulja önnönmagába zárva, s beleüti az orrát a legtávolabbi csillagokba is.

Rögtön, az első percekben, első párizsi napjaim, mint a malomkövek szakadtak rám s amint így ültem, idevarázsolva első szállásomra, egy kis hotelszobába, a rue Mazagran-on, amint így ültem négy fal között a köztársasági elnök arcképével a falon, önmagamba omlottam össze ez első rohamommal Párizs ellen, hogy mégis csak katonailag szóljak. Nincs annál keserűbb dolog a világon, mint amikor az ember boldogtalanságát, húszéves korában, egy köztársasági elnök szemléli a falról. Még megjárja egy király, egy monarcha, egy XIV. Lajos például, aki egy feudális világban isteni jogánál fogva néz el fönségesen, a havasok cukorsüvegéről, nyomorult emberi tömegek fölött. De hogy egy tetszésszerinti alak, a beérkezése pretenziójával meredjen az emberre, mint a demokrata uralom első parvenüje, mikor valamivel kevesebb szerencsével éppúgy itt ülhetne ő is, négy fal között, csak épp egy másik arcképpel a falon: ez valami borzasztó, akárhogy tiszteljük is a tekintélyeket. Soha kínosabb tanum nem volt a magam keservéhez. Egy kis kutyát nem adtam volna a világért, vagy egy kis madarat egy kalitkában, aki dalol. Csak a kereszténység zsenije találta ki azt az egyetlen portrét, ami méltó könnyekhez s fájdalomhoz, mikor az igazi szenvedőknek Krisztust mutatja a kereszten.

Hogy Türr Istvánhoz menjek! A magam körébe zárva, önönhösiességemmel, valami olyan sajtáságos rémületet éreztem, amelyet a *marsalai ezer* sohasem érzett, ezt merem mondani, s amint itt láttam magamat s magam körül a vágyaimat beteljesedve s az álmomat megvalósulva, amint szóval itt láttam magamat Párizsban, s nem a trénnél, ahová beválasztottak, majdnem elájultam a kínos gyönyörűségtől! Úti élményeim füzéréen, amint átfonta a szívemet

apró képsorozatával, riadtan követtem bizonyos friss újoncok sugárzó figuráit az innsbrucki hegyek alján, ahol e zengő fiatalokat mint egy panorámában láttam utoljára a vasúti kocsim ablakából, völgyeken és réteken át, ahogy mind mentek és bevonultak, gázolva a füvet s maguk is virágosan, őszi virágok között! Valami hűtlenség érzésére, amit sohasem éreztem idáig, homályos felelősségem még homályosabb ösztönökbe keverten, hanyatt-homlok rohant bennem s kerestem mit!? egy kis rejtekhelyet a lelkiismeretemben. Odalenn az utca végén, a Bonnes-Nouvelles nyílt felhasadva, rohanó embermasszáinak hangyatömegére s az őszi alkony egei alatt, narancstavak sugárzásába ázva, százával tértek be Párizsba ötös- és hatosfogatok dübörgőn s ostorpattogással, távoli lóversenyekről! S e társaskocsik mentén, megvakva néppel a zsvajban s a fényben, félmeztelen rohantak zord rikkancsok, mint a távfutók, színes papírjaik hírnökségével s zajokon s dübörgéseken túl, ijesztő szájjakkal és fogsorokkal a fényben, üvöltöttek a *Résultat*-ákat, kótára szedett dallamosságokkal. Ez mind zúgott és harsogott, az egész úttest napesti forgatagja a porban, s ez mind kivetett magából, mind kivetett magasra, messze, a magam idegen bánatával s gurult tova a Bonnes-Nouvelles-en s a boulevardokon végig, a faburkolat visszhangosságán, ez mind gurult a maga másik életével, tulajdon életével, egész Párizs, ami zúgott és élt! Elsodorva, valahogy a szék karfáján ültem, ahogy nyugtalan helyzetében rendszerint ül az ember, még kínosabb bizonytalanba. Fogom-e bírni, kérdezgettem mint egy hajóroncon, lehet ezt bírni, éveken át? - és megriadtam a hangomra. Csakugyan szóltam? Kihez is szóltam? Rendíthetetlen, az elnök csak nézett a falról, az arcképnek ezzel a sivár közönyével, amelynek nincs egy szemrebbenése. Azt hiszem, hozzá szólhattam, hogy ilyen szívtelenül nézett.

Mégis, ha mennék Türrhöz, gondoltam, s már indultam is, hogy reagáljak, s már keresgéltem egy jobb nyakkendőt s kivettem a szekrényből *Buckingham-like* cilinderemet! Már fontolgattam sok képzeteim során, sok puskapor és harci zaj visszhangján, miről fogok beszélni s mit kérdezni a sok csatákból! De már az első dobpergésre, ami felhangzott fantáziámban, úgy visszaroskadtam magamba és már az első marsalai vitézségére a többi ezer közül, oly rettenetes zokogásba fúltam, hogy keserű fölzendülésem, csak intonálva, már messze túltett minden olasz trombitán! Ha meg is fogadtam, hogy nem analizálok, mégis apróra szedném, a rezgése rezgésével a további hanghullámok és megcsuklások rejtélyes keservét, oly kifürkészhetetlen sugallatokkal s kótafejekkel keverten majdnem húsz esztendő nyomoráról s a sorsomról ami önmagára ismert, hogy ezer marsalai, ha ez mind összefogna, nem tudott volna sírni így! S így dőltem az este elé, az ablakom üvegéhez.

Odahaza, ebben az órában, gondoltam, már mennek a színházba... Az utca világos s a Pannonia mellett, a Nemzeti Színház két villanygömbje ég. Vajjon mit játszanak? Nyilván az *Ember tragédiája*-t, állapítottam meg, magányosan, az ablakomban. S elnéztem a magasból egy távoli világba, mely elé az estéli egekből mind sötétebb függöny szállt. Az ember nem hinné, hogy hat az *Ember tragédiája* Párizsban, a rue Mazagran-on, egy kis hotelszobában, Jászai Marival az Éva szerepében s akiért odavan az ember. Sokáig nem fogom látni. Talán soha többé nem fogom látni. És csak álltam az ablakban és csak álltam. S ezen az este már nem mentem el Türrhöz, a csatákba.

III.

Két rokonom lakott ebben a Hotel Mazagran-ban, két fiatalember szakállal, *à la parisien*, - unokatestvéreim, ha merem bevallani.

Míg otthon éltek, mint obskúrus bankfiúk, alig láttam őket. Magasabbrendű szellemi munkásságom Pesten, az átlagos foglalkozástól eltérő kalandosságom a költészetben s a zsurnalisz-

tikában, nagy életem a parlamentben, mint riporter s a színházban, mint cherubin, rég eltereltek egy más világba, nagyon messze e profán rokonságotól. Leszámítva a szalkaiakat, akik földműves emberek s mesebeli gyermekkorom múlhatatlan emlékei voltak, nem is frekvencióztam soha távolabbi atyafiakat.

De e két párizsi fiatal e percben, magányosságomban s viszontagságaimban, két vezéregyéniség presztizsével hatott. E kettő közül, e Hotel Mazagran-ban, főként a Miska nevezetű érdekelt, - a Schlésinger Miska, ha meg merem mondani. Dúsgazdag szülők gyermeke, már egy éve lakott Párizsban s az A. de Goldschmidt-cég hivatalnokja volt. Nagy cég, híres cég a gabonabizományban, sándorpáli tekintéllyel, holott *Adego*-ra rövidítve üzleti tájshírással a párizsi piacon s egy olyan gavallér cégfőnökkel az irodákban, aki a Rotschild veje volt!

A másik mazagrani fiatalember, a Gyuluska nevezetű, szerényebb származással s anyagiakkal, még csak bontogatta szárnyait, Gyuluska! s egyelőre eredménytelenül indult, noha kecskeszakállasan, a Miska karrierje nyomán. Reggeltől estig, mint a boulevardok mártírja loholt szegény s szaladt állás után s miután lejárt a két lábát a Bourse de Commerce körül az összes tereken s utcákon, végül is beleroskadt az ágyába s ott feküdt leterítve, végérvényesen és gazdaságosan is, egy kétes paplan s egy lábzsák alatt szakállig betakarózva s várta a jószerecsét. Gazdaságosan azért, mert végtelen álmái abban az egy órai álomban, ami az élet, túlringatták napi szükségletein s amit ébren költhetett volna, azt az alvással mind megtakarította. Az álom is, mint nagyrészt minden boldogság a földön, csak egészség és gyakorlat dolga. *Qui dort, dine!* mondják a franciák, s aki tud aludni tizennyolc órát huszonnégyből, annak az élet minden kínja s szenvedése csak napi hat óráig tart.

De Miskám iránt érdeklődve a hotelbeli kisasszonynál, még hazai elfogultságokkal ugyan, de különben elég bátran intonáltam a nevét, készen arra, hogy e név csengése s származásos zeneisége, a magam eredetét is revellálja.

- Monsieur Schlésinger? - kérdeztem hősiesen, mert csak azt szégyeltem volna életemben, amit nem mertem volna.

A hölgy csak rázta a fejét és nézett.

- Itt lakik, - erősítgettem, - egész biztosan tudom, itt lakik, kérem, - s végül minden vitákat kerülendő, egy szál papírra leírtam e konzonanciákat, az egész nevet leírtam dicstelenül, de kaligrafikusan! Ez volt az első szó, amit zenés életemben leírtam Párizsban, - *Schlésinger!* - a jó Isten legyen irgalmas nekem.

Holott varázslatos szó! Soha ilyen sikerem nem volt írott szóval, holott volt! Rögtön, a hölgy, derűsen felkiáltott:

- *Monsieur Szklezanzsé! Mais certainement!*

Boldog nép gyermeke, aki *Szklezanzsé*-nak olvasta *Schlésingert!* S oly spontán örömet jelzett e felismerésben s polifóniákban, hogy egész szívét megmutatta, odatapadva, e történelmi név viselőjéhez.

Harmincéves lehetett a kisasszony, ami a bakfisok kora Párizsban, jócskán párnázott testalkattal, nagy kócos fejjel s pattanásos arccal, rózsaszínűre behintve. Mindebből amolyan durva egészség áradt, valami vad rózsató életfolyamata áradt, töméntelen apró bimbókkal s egyetlenegy vastag rózsával, ami a szája volt a kisasszonynak, fogakkal felhasítva. Rögtön szaladt velem, a szoknyái lobogásával a lépcsőn s amint kopogtatott s kitárta elém az ajtót, úgy láttam, hogy csak annál jobban ismeri a kilincs gombját s a kulcs forgását a zárban, hogy most mindezt nem magának nyitja s nem lép át a küszöbön.

Amint a szoba mélyéről, egy kis toiletteasztal mellől e Szklezanzsé fölmerült, nyulánkan, mint egy hattyú: minden vonzalmat igazolt. Még nem láttam embert, akit klíma s környezet szellője, balszaga s varázsa oly tökéletesen átforgalmazta a maga hajlékony fajiságából, egy idegen törzs izzó típusába! Nem franciává lett Miska, mert franciává nem lesz senki, még egy Schlésinger sem, még az is csak ritkán, aki annak születik. De sárgás arcbőrével, ami lappangó szívbajának első fényvetése volt, gyér fekete szakállával, mely szállanként volt ápolt, magasra ívelt bivalyszemével, mely sugárzó bogarát önkívületekben áztatta a szemgolyó mandulafehérjén, azzá a Velasquèz-szerű izzó spanyollá változott, aki a Pradóban lóghatott volna egy szögön, ha nem az *Adego-cég* formálta volna ki, tengerentúli szállítmányok kalandosságával, rio de janeirói gabonabárkák regényességében!

Semmi úgy el nem szédíti a nőket, mint bizonyos fajtabeli jellegzetesség az ember külső formáiban. Bizonyos fizionómiák már pusztán vonalaikban s hangsúlyozottságukban egy egész reneszánsz-kosztüm festőiségét s szuggesztíóját adják. Azonfelül vannak férfiak, akik úgy hatnak női fantáziára s ínyre, mint délszaki gyümölcsök. Ezt tudták a múlt század 80-as éveiben, bizonyos francia regényírók, egy D'Ennery s egy Cherbuliez például a selejtesek közül, de sőt a legkitűnőbbek közül egy Balzac is tudta ezt egy távolabbi időszakban, mikor szívfacsaró s kalandor hőseit megtette lengyeleknek, olaszoknak, sőt portugálnak is, ha jól emlékszem.

De mindezt tudta Miska is! A maga doncarlosi külsejéhez, összhangzatosan, valami benső borulatot is kiművelt magában s ezzel még valószínűbbnek tűnt, mert a látszatok ereje, mint minden ami művészet, jobban hat a valóságnál. Dúsan aratta sikereit, boldogan sodródott az árral s lehatárolván élményeit s lelki vágyódását az érzékei körére, nagyobbszerű kultúrák híjján, csak a nőkben látta Párizst, s önönéletét is csak a nők szívében, a maga hibás szívével, ahogy e szívekhez tapadt pátétikus éjszakákon, trubadurosan, a szerencsétlen! Fülemlék zengenek így, aránytalan hangszeren a begyükből, nagy nyári éjjelekhez. Mikor estéknént megjelent, ájult baromszemével, a Café Madrid csillárjai alatt, ahol százával torlódtak estélyi selymekben s egyéni félmeztelenségben tündéri teremtesek, s elvonult, mint egy castíliai, frakkban s fekete szakállasan, hidalgo a tükrök sugárzásában! caballeros az asztalok virágfüzére közt! az a töméntelen szemrebbenés és árnyalatos mozdulat fogadta, amelyekkel bizonyos nők, ösztönösen, azok felé a férfiak felé repesnek, akikben meggyötrött szívük, lelkük, testük, mindenük, még hinni tud és magasabbra lendül! Abban az úgyszólván görög-római szabadságban, melyben az e fajta rabszolgaságok Párizsban, a külső formák ragyogásával, valami barbár piac szépségévé válnak, a nő eleped, mint egy bús madár, aki röpködni akarna! Foglalkozásos szerelme, művésziesen, azzá a leplezetlen világnézletté fordul, amelybe mindent beleforraszt, tragikus szolidaritással, testvéri tényezőnek, ami érzésben s gondolatban egyféle vele.

Minden szív Miska felé olvadt, mint egy testvér felé, mint egy nagy megértő felé, mint egy ünnepi társ felé a gyönyör mártíromságában. Ha nem is szólt, ha nem is intett, ha csak leült csöndben, infáns-merengéssel egy kis asztalhoz a sarokba, egy félüveg Pommery elé, mégis tudva volt, hogy hová száll gondolata és biztos volt, hogyha senkire sem, de reá lehet számítani, mikor ütni fog az óra! Már ekkor, e nők ajkáról, vonzódva s ötletesen, új neve szállt népszerűsége szárnyain. Miska, Muscat lett, *Muscat l'Espagnol*, - spanyol muskotály! egy Schlesinger!

- *C'est trop!* - mondta *Adego* egy nap, mert az ő neve csak olasznak hangzott, ami bosszantotta. S már búcsút is intett az *Espagnol*nak! Miska ment, megváltva, a sors kegyében boldogan, és meg se állott a rue Chambige-ig a Marbeuf kerületben, ahol a Champs-Élysées vadgesztenyéin túl, pályája zenitjére ért. Itt bírta, a legkritikább Louis XV-ben, amit egy sörfőző radikális fizetett, a Boudorevska Anna kegyét, mint a hölgy szív szerelme!

Sudárfák nem nőnek olyan magasra s keményre, mint e Boudorevska, robusztus karokkal s kezekkel, melyek száz férfit felaprítottak volna, s két olyan mellel, a fűzőjébe dagasztva, hogy falakat döntöttek volna fel. Szőke volt, olyan ismeretlenül szőke, amilyen csak Éva lehetett, friss sütetben a jó Isten kezéből, a világ hatodik napján, olyan szőke, amelyet soha sehol nem láttam s nem olvastam, olyan tatárian, olyan kaukázusian, olyan lappföldien szőke, amilyen csak egy orosz nő lehet, oly masszív s tömeges szőkeséggel, hogy sűrű hajfonata a fején, hajóköteleknek tűnt. Hajlékony testformái e monumentalitásban, azt az őskori erőt sejtették acélos izomzattal, melyre, félistenek, egyetlenegy lépésükkel a térben, az egyik hegycsúcsról a másikra léptek.

Isteni tőkélye, majdnem felülmult volna emberi arányokat, ha meg nem törik, mint minden szépség, sajnos, siralmas hiúságokon. E kolosszus, ősránitból faragva, a színpadra vágyott, boldogtalan teremtés! s mint rendszerint az olyan nők, akiknek nincs annyi hangjuk emeletnyi keblükben, mint egy haldokló tücsöknek egy szőlőlevél alatt, e királynő is énekelt!

Naphosszat szaggatta hangszálai füzérét ájult skálázásokon át oly hangstétítésekre a mélyben s oly sivításokra a szédítő magasban, hogy isteni száján, harminckét gyöngy közül, valami agoniás kínszenvedésnek minden sikolya szólt.

De micsoda rejtélyes s tündöklő barátság volt ez köztünk, attól az első perctől fogva, mikor spanyol Miska, mint Liszt Ferenc tanítványát, a művésznőnek bemutatott. Nagyszerű lelke e nőnek, egész nagy spontán egyénisége, nagy szőkesége, mint egy lámpa, ami nappal égne, úgy fordult s világított felém ősemberi jóindulatokkal s szláv kedvességekkel, hogy mintegy elringatott nem tudom micsoda távoli kezdet s eredet reggelébe, ahol az ember még vad volt és csak jó. Azontúl, velem gyakorolta halálos énekét és én kísértem a zongorán vézsziréna gyötrelmeit, amikor mint brabanti Elza, önkívületekben, Lohengrinhez esedezett. De e pokoli zengései is, szépség s művészet híján, mégis úgy szóltak, nem tudom, olyan emberi magaslatokról, hogy valami nőstényitán zord lelkét sodorták a gyökereit tépdelve, mint egy praxitelesi szobor, ha szólani akarna, kővé dermedve a lelkével! Már úgy imádtam, hogy csak reszkettem és féltem.

Egy őszi este még javába tanultunk, izzó légkörökben a zongorának dőlve, mikor valami kis hangcsuszamlásra, hirtelen abbahagyta s azt mondta, hogy fáradt.

- Egy kicsit várjunk, - mondta s egy kis selyemkendővel a homlokát törölgetve kék szemei fölött, csöndesen leült és pihegett, mint egy rózsaszínű gém, aki átrepült az összes mennyeiken. Odakünn, az ablakokon túl, a Champs Elysées felől az égen, oly fájdalmas magányossággal dőlt hanyatt a nap vérző matériákkal, hogy az egész égbolt szinte beleroskadt rubinttavakba s narancs-szüretekbe, ami mind fel volt kenve rá, egy távoli végtelenségben. Akkor, alig egy kis kopogtatásra, bejelentés nélkül, csak az ujjak lágy suhanásával az ajtófélfán és függönyön, öreg orosz honfitársak jöttek látogatóba, három csöndesek és szomorúak, megilletődve s alázattal, mintha templomba jönnének, hogy nem tudták, miformán lehetnének még alázatosabbak s még csöndesebbek s hová üljenek le az alkonyi fények máglyatüzében, mely megperzselte az ablakokat.

Mind a három egyformán szikár, kopasz, öregember volt, kettő fekete kabátban egy-egy gombmaradékkal, lekonyultan a gomblyukban s a harmadik bársonyruhában s olyan lakk-csizmában, mely a lábfejben papírvékonyaságúra taposva, a szárait petyhüdtlen rezegtette, ezer kis apró kockára repedve. Alig szóltak egy-egy szót, régi ismerősök, régi szegények, akik nem tudnak semmi újat s csak nézték a tea színét a kristálypoharakban, a kristálypoharakat ezüst foglalatban s egysorjában egy ezüsttálcán s ami közeledett az inas karján, három kristálypohár, amint ők voltak hárman.

Egyszerre csak, a lakkcsizmás öreg feleszmélt a pohár széléhez tapadtan, de megmaradt szürcsölő gyönyörében, mellyel a teája fölé úgy borult eltikkadva, mintha egy virágos partról a Volga fölé borulna. S egy szót rebegett áhítatosan, imádságosan, egy végzetes szót nedves bajusszal orosz nyelven, de amit rögtön megértettem, mert a nő felpattant a Beauvais fotóljéről, ragyogva! Rögtön, egész tündöklő arca, ihlettől s kéjtől mámorosan még mielőtt énekelne, már felém fordult s úgy várt s intett a zongorához, oly ideges fölkészültséggel, hogy alsó fog-sorával, feltűzdelve az ajkára, az egész száját bekapta! Még nem csendült első hangja, első siráma, első hajókürtje krimi hajósnép dalának, hogy a három orosz, egyszerre mind a három, mintegy gutaütéses megrándulásokban, úgy sírt, mint három gyermek! Főként a bársonyruhas robbant a honvágya sebével s a dal végén, lehajlott fejjel a csizmaszárak fölött, már úgy vonaglott könnyben ázva a két társával hármásban, mint igaz zsidók, ha imádkoznak.

- Óh! - mondta a hölgy felémfordulva ahogy befejezte, - gyermek! de hiszen maga is sír! - és nézte a könnyet a szemembe s még mondta, gyermek! mert ezt szerette mondani, s mert ez olyan üde franciául, olyan kedves: - *enfant!*

- Én is szenvedek a honvágytól, - feleltem. - Még szerencse, hogy nem magyarul énekel.

- Fogok! - mondta, - azzal az ígérettel, amelyre mérget lehetett venni.

S akkor, a három orosz, ahogy jött csendben, úgy ment. Még átvett búcsúzáskor, diszkréten a szomszéd szoba mélyén, mindegyik külön-külön mindenféle jó falatokat kis finom csomagokban s jócskán fehéreműt is, amit a serfőző köztársasági ládászám küldött fel e célra.

S mikor este lett, késő este már, úgy álltunk ketten egyedül s tanácstalan, egy lámpa mellett a szobában.

- Nem jön a spanyol? - kérdeztem s kerestem a kalapomat.

- Úgy látszik, nem, - felelte s hallgatott.

Már indultam is volna s vártam, hogy a kezét nyujtsa. De csak elémbé állott, olyan magasan s szőkén, istenem, mint a szüzi nap korongja kora reggel egy hegycsúcson.

- Szeretnék az este magával kettesben, - mondta, - a Maison Dorée-ban vacsorálni, kis külön teremben. Olyan jó napom volt! Odaadom az erszényem, hogy maga fizethessen.

Megvallom, átvettem az erszényt. Naívitás lett volna szabadkozni, bárgyúság elrontani a nő örömét s erkölcsieket magyarázni, nagyképűen, mint egy tanár. Óh istenem, ha nem is jó magamért mondom, aki rendszerint súlyosan ráfizettem, de mit adhat vissza nő véres könnyekből és szenvedésből, ha már nyujtja is az erszényét az embernek? Azonfelül, ez esetben, még mindig módomban volt, valami igen szerény fogyasztásomat a sajátomból fedezni, ahogy azt terveztem is magamban, viszont súlyos inferioritással, zenéim leszámítva, oly mélyen voltam e márványszobor alatt, hogy meghívni vacsorára egy osztrák főhercegnőt, egyszerűbb s logikusabb lehetett számomra, mint vendégül látni e csúcsíves nőt a Maison Dorée-ban, ahol nem voltak árak föltüntetve az étlapon! Én, jó isten, aki kis zúgutcák kocsmáiban is, csak a jobbfelől való szegélyén tanulmányoztam az étlapokat s böngésztem a sok kis szám között, a legeslegkisebbet!

De rögtön, a kis különszobában, a zárt falak és függönyök között, oly ziháló feszültség támadt köztünk az asztal fénykörében, oly fura zavar s forróság éppen azzal, hogy a nő dúsan evett-ivott s én csak a kis kávéscsészémhez nyultam, aranyzegélyes porcellánban. Oh, hogy nézett rám, hogy nézett hangtalan, hangtalan! végre! s ahogy az arca torz lett, amint visszanéztem, tündöklő arca ahogy megnyúlt fölívelt homlokkal a szőke haja irányában, a szemek sarki csillagával fenn!

- *Enfant!* - mondta, - *enfant!* - mondta a fogával s már ittas volt és már aligha tudta, ha van-e még egy Schlésinger a világon.

Muscat l'Espagnol! Mintha csak érezte volna ezt a percet, amelyben elfelejtik! Ezt a patétikus nagy percet. Mert hirtelen föltűnt az ajtóban, frakkban s sötéten mint egy Torquemada!

IV.

A szobám ára, az Elnökkel együtt, havi ötven frank volt, de már az első lejáratkor, szeptember végén, olyan válságokkal küzdöttem az anyagiak s erkölcsiek tekintetében, melyekhez képest a Petőfi *Szeptember végén*-je a legderűsebb dolgok melankóliája. Az igazi valóságot ezidőtájt nem költészetben és fikciókban láttam s még nem volt meg az a magasabbrendű esztétikám, mely a reális életet és reprezentatív figuráit a képzeletem világából formálja ki tulajdon atyámfiái és komaasszonyaim turbulens tömegével. Még akkor, művészietlenül, a magam számlájára jártam a bolondját annak a létért való harcnak, melyet azóta, ünnepi magaslatomról, színes népségemnek szántam, dúsán kiemelve e népséget, százféle változatban, százféle étellel, abból az egy életből, amit éltem. Bús magányosságom, szinte percenként való adagolással csöpögtette keservét a szívembe s *egy hölgygel állván szemben*, egy úri hölgygel, akinek a szobám árát fizetnem kellett, egy úri hölgygel idegenben: anyagi inferioritásomat a legkínzóbb szégyenérzet komplikálta. Otthon, hasonló helyzetben, magyar gavallérságom szigorú világnézetébe dermedve, nyilván agyonlövöm magam. Itt, a boulevardok atmoszférájában, egyszerűen elszenvedtem a helyzetet azzal a hajlékony engedékenységgel erkölcsiek tekintetében, amire az ember oly hajlamos az idegenben. De mind kétségbeesettebben láttam, micsoda rossz csere volt a trénnél való szolgálataim helyett inkább szabadnak maradnom, mert a szabadság, bizonyos viszonylatok között, a legkínosabb börtön érzésével hat. Míg Szklezanszé torrerei szenvedelmessége kellőképp viszonzta, a szó legvétkesebb értelmében, a házihölggy gyöngédségeit, addig számomra is csak megjárta, mert a Spanyollal való rokoni kötelékem révén némi elnézést élveztem. De mikor Boudorevska Anna, mint a Vörösmarty hősnője, úgy fűzte «inda karjait» Miska nyakába, hogy ebből egész ciklusok és sorozatos éjszakák lettek: helyzetem, a kisasszony kegyében, egyenesen válságosra fordult.

- Mi lesz a számlával?! - kérdezte kereken egy nap, holott olyan rézsutos arccal, melyen a pattanások rózsabimbói Miska után epedtek élettanilag, sőt botanikailag, hogy elviruljanak.

A nők hangja olykor, bizonyos akcentusaikkal, a lelkiek egész nagy hátterét vetíti. Minden izzik e hangban, permanens tüzekkel, még azokban a köznapias percekben is, mikor fájdalomnak és kríziseknek semmi közük a helyzethez. Ahogy ez csengett: *Mi lesz a számlával?!* ahogy ez csengett! a nő minden rosszkedve, haragja s kegyetlensége benne volt, amit szerelemföltés és csalódás okoz.

Már a harmadik éjszaka volt, hogy Miska elmaradt. Mikor a serföző radikális, viharosan elfoglalt s családos ember léte, lemondta azt az egy-egy órát, amit hölgye bűvkörében tölthetett, ez a kis röpké óra legott, a Miska egész nagy éjszakája lett! Ez volt a Boudorevska szívében a hév és időbeli arány, jutalmazásos és kedvteléses szerelme között. A *petit bleu*-k negyedóránként röpködtek a helyzetek hadijelentésével s a vége rendszerint egy nagy hang volt, egy nagy szólam, egy Izolde-i sikoly: «Jöjj!» Ilyenkor Miska, inspiráltan, egy kis kézibőrönddel indult.

- Utazom, - szólott be a kisasszonynak egy üvegkalitkába, ami az irodája volt.

- Óh! - felelte a hölgy a bőrönd láttára, - úgy látom hosszú útra megy! - s az ajkába harapott. Alázatos nőstény, a maga *second class* öntudatával, hősiesen koncedálta Miskának a különb szerelmeket s csak reám nézett mint egy farkasnőstény néz egy áldozatra.

Már akkor ötvenfrankos lakosztályomból felköltöztem a legfelsőbb emeleten egy szerény *cabinet*-ba, szabályos padlásablakkal a világra. Ez a világ a háztetők végtelensége volt, nagy síkjaik cserép- és palavariációiban, falakkal torlaszoltan s kitüzdelve tornyokkal s kupolákkal s egy kéménynépség legendájával, amelyből kék és sárga füstök szálltak egy másik végtelenség felé a szürke eget távlatában, ahol az őszi felhők torlódtak ködös tükrökké az égben. De már e kis szobában nem volt az Elnök képe a falon, csak a házirend volt odaszögelve az ágy fölé, szigorú klauzulákkal s egy szigonyos őrséggel a papír szélén, kis társaság! de aki egyetért a renddel.

Nem kell túlozni a párizsi padlásszobák poézisét, mert az nem mind tündérmese, amit magasan Párizs fölött ez emberi galambducok rejtenek. De lapos ablaküvegükről, vagy kiépített kalitkáik szögleteiről, mint egy hangszerről tanulhatja meg az ember a szél és az eső minden melódiáit s főként azokat a füllelt *adagio*-kat, melyekben a júliusi nap fekszi meg s tüzesíti át e lucarne-ok bádogköpenyét. Általában nem is mondhatnám, hogy az ilyen padlásszobák s a belőlük nyíló nagy kilátás valahogy alkalmasak volnának valamelyes lelki terápiára s például benső bánatok s főként a honvágy csillapítására, mert éppen azokkal a nagy horizontokkal, amelyekre nyílnak, csak még távolabbról sejtetik az emberrel, végtelen egeknek legvégén valahol, a zeniten túl, a hazája tájékát! Sűrűn laktam, de milyen sűrűn! az ilyen legfelsőbb lyukakban, s ha húsz év alatt úgy megszoktam e magasságokat, hogy ma is egy padláson lakom s a kupolám ágaskodó göggyével szinte a mennyeiben van a dolgozószobám, mégis, ez első magaslatomon, inkább valami mélységekben éreztem magam. Mit szólnának jó szüleim, a testvérem és Vajda János, aki szeretett engem, ha itt látnának így fel- és lezüllötten?! Mit a barátaim s hírlapíró társaim abban az elite-ben, melynek finom köréhez tartoztam, mint riporter az összes tereken! Mit szólna Csemegi Károly, akinek gyöngéje voltam, mit Kaas Ivor, akinek szemefénye voltam, mit a házelnök a parlamentben s az egész mentelmi bizottság, mit a két Ábrányi, külön-külön, Kornél és Emil, aki a verseimet felolvasta a Petőfi-Társaságban, mit Günther Antal, aki kollégám volt a *Pesti Napló* szerkesztőségében s párbajsegédem egy szerelmi ügyből támadt lövöldözésben, mit Acsády Ignác, sőt Fraknói Vilmos, hogy e jó atyuskákat, de gyöngé történéseket is idézzem, de mit főleg az a briliáns Fenyvessy Ferenc, akire már csak én emlékszem ezen az égvilágon s talán még az egy Apponyi Albert, amilyen finom ember! Csak éppen Jókaira nem gondoltam, hogy mit szólna ehhez, mert ismervén fantáziáját, valószínűnek tartottam, hogy ő amúgy is lát itt engem! De már azt aligha látta Móric bácsi, mert így volt szabad szólítanunk, azt már aligha látta, amint az ablakban, a rácsnak dőlve, egy olyan rongyokba tépett vértömlővel álltam, amilyenről nyilván nem álmodta, hogy még az is lehet egy emberi szív, Párizsban, egy háztetőn!

Sehol annyira nem érzi önmagát az ember, mint éppen ott, ahol elveszett. Arra a gondolatra, hogy sokáig nem fogom láthatni az *Ember tragédiájá*-t a Nemzeti Színházban, Jászai Marival Éva szerepében, olyan kínzó fájdalmakat éreztem, amelyekhez, az emberi szenvedés tárházában, csak a legszaggatóbb fogfájást hasonlíthatom. De kesergő szerelmem honvágyammal komplikálva, vagy honvágyam kesergő szerelmemmel, fölzaklatott szívem azokhoz a határokhöz ért, ahol a szenvedésnek már nincs neve semmiféle nyelvben. A két kezemmel a torkomat szorongattam, vagy a tíz körmömet vájtam az arcomba, hogy valami nevét adjam e névtelen kínoknak s megtudjam, mitől szenvedek? Oly egyszerű lett volna megfordulni a hosszú út legelején, azt mondani magamnak franciáisan: *Il en est temps encore!* Nem kérkedem azzal a keserű hősiességgel, hogy csak álltam a harcot mindenek ellenére s nem adtam meg magam. Mert ez nem energiákon mult, melyeket restelnék is talán, mint inkább azon a reménytelen puhaságon, mely finomabb s művészbibb is szívemben, de amellyel végzetem visszaélve, könnyörtelen sodort tovább!

A vége az volt, hogy jól kisírván magamat, vettem a kalapom, lejöttem az utcára, elvesztem a tömegben, bámultam és csak mentem, céltalan, az utamat keresve, nem tudom hová! A Saint-

Martin körül, hirtelen, nem tudom micsoda emlékre, suggallatokra vagy sejtelmekre, az a kitűnő S. Ö. jutott eszembe, aki még régebben, ujságíró kollégám volt Pesten. Mióta Párizsba költözött, nem jött hír felőle, s nyilván innen támadt regényes presztízse, mellyel a sok szóbeszéd, mint az ilyen távoli fiatalembert, akiről nem tudni semmit, lassanként felkoszorúzta. Mondaine körökben éli világát, rég arrivált, fütyül ránk, nagy sora van, egy hercegnő szeretője, egy éltesebb hercegnőé, igaz, de aki korához méltóan, dúsán ontja adományait, - ilyesmi járta róla. Magam is sokáig hittem az efajta hercegnők valódiságában, mert nincs semmi olyan tartós, mint a tévhit az emberben. Mikor a rue Blondel mélyén egy kis zughotelben végigbotorkáltam azon a sötét folyosón, ahol az ajtósorban a barátom szobáját kerestem a gyufáim pazarlásával, szent hitem e hercegnői generozitásban megingott egy percre. De még nyugtalanabbá lettem, mikor belépve a szobába, sűrű szólítgatásomra a homályban, S. kibújt az ágyból, leragadt bajusszal, egy úszónadrágban! Nem szólt nyomorról, bajokról, finom ember létére, de ahogy ébredt s ahogy alig ismert rám és csak nézett, nyilvánvalóan abból a nirvánából ébredt, ami olykor, napokon át, a nagy éhezők jutalma, a jó Isten kegyéből. S rágyújtott egy szivarvégre, amit alig láttam a szájában.

- Hát a hercegnő? - kérdeztem, - hát hol van? az édes hercegnő! - s csak ezt kérdeztem.

- Be foglak mutatni! - mondta nagyon kedvesen, azzal a lappangó imádattal, ahogy az ember főleg azt imádja, amije nincs.

S még sokáig beszélünk a hercegnőről, s mind melegebben, mind boldogabban s mind ismerősebben, s mulhatatlan emléke ez eszményi nőnek megmaradt a szívemben átmintázva arra a fantómszerű Lady Backham-re, akit mindenki megtalálhat *Az isteni kert* című kötetemben, ha meg tudja szerezni ezt a ritka könyvet.

Késő este volt már, mikor a barátom végre elszánta magát, hogy az úszónadrágra felhúzzon egy nadrágot, a meztelen mellére egy ingplasztront tegyen, nyakkendő kössön, egy redingotba bujjon s felrakjon a fejére egy avult kéménycsövet, ami a cilindere volt. Egy pár kesztyűje is volt s egy botja. Így felkészülvén, odajött hozzám az ablakba, ahol álltam s néztem.

- Párizs! - mondta elragadtatással.

Óh istenem, ugyanaz a látkép nyílt innen, e mansard ablakából, mint az én tetőmről a Mazagran utcában. Estéli egek, zord máglya tüzeikkel, ezernyi lámpák, transzparens, fény-szórók s lángbetűk visszasugárzásával, mint a cézári Róma égboltja világítottak valami sápadt s gaz skarláttal s az a távoli zúgás és zsongás, ami szólott, a nérói hőstenor lehetett volna, ezernyi lant- és hárfakísérettel.

Holott nem! Ez egészen más volt, ez a hang, ez az ég, Párizs igaz ege az éjben! Csillag nem volt, de a boltozat közepén, a teli hold egy zömök torony fölött, csakugyan az a pont volt egy *I* betűn, ahogy Musset látta ezt.

V.

Egy este, S. Ö. barátommal elmentem a magyar egyletbe. Ha az ember odáig jut Párizsban, hogy elmegy a magyar egyletbe, akkor már minden kötél szakadt. Akkor a franciáktól már semmit sem remélhet, egy millió franciától semmit! és önmagától sem remélhet semmit, akkor már csak az van, hogy elmehet a magyar egyletbe!

Le kellett jönni a Szajnához, átmenni Saint-Louis en Ile-be, ahol az egylet székel, - micsoda szomorú út volt ez néptelen szűk utcákon át, abban a sivár és magányos városrészben, mely ódon házsorai árnyékával lebeg egy sárga víz tükrén, gázlámpák mentén, a Morgue

szomszédságában, mint egy álomország! Amellett, még a túlsó parton a Notre-Dame előtt kellett eljönni s amint az üres térségen, a székesegyház két tornya alatt, két cylinderünk egymás mellett áthaladt az estében, mint egy Doré-rajz, ami élne: szinte szimbólikusan éreztünk lesújtó arányokat, a magunk két testvértornyának alacsony nyomorúságát a fejünkön, a tornyok magassága mellett! A katedrális történelmi fönsége annál keserűbben nyomta a szívünket, hogy Napoleont itt megkoronázták, viszont nekünk, kettőnknek, nincs két frankunk, amit összeadhatnánk, hogy szerényen megvacsorázzunk! Mert főként az olyan analógiák sorvasztják az embert, amelyeket az ember érzése ragaszt össze, rendszerint összefüggéstelen elemekből. A Bonaparte sikere mellett, mi ketten, két magyarok, oly koronázatlan koromsötétben voltunk a Történelem legmélyén egyéni történetünkkel, hogy még azt a pár gázlámpát is csak csodálhattuk, ami halványan ránkvilágított, bús útunkban, két magyarok! Emberi sorsunk fonalán, elborulva gondoltunk a többi sorsok, a boldogabb sorsok nagy gombolyagára s a magunk szűk világa, siralmasan, abban a gödörben kulminált, aminek a gyomrunkat éreztük. Így mennek gyakran magányos emberek a párizsi estében keserű bensőikkel, így mennek, s így mentünk mi ketten, nagyon szótlán, kis szűk utcákon, rossz kövezeten fájós lábbal, mert a nyomor rendszerint a lábán kezdi ki az embert, aminthogy az ember sorsa igazában nem is felülről szövődik. Élni! Enni! Falni! Holott nem is igaz! Koplalva, csak éppen az volt, hogy koplaltam, de mindig függetlenül attól, ami az életem lehetne, fizikai s erkölcsi értelemben. Soha, egy percre nem éreztem, hogy élni is szeretnék, mikor húsz éves voltam! Csak azt éreztem, hogy az éhségem valami tompa fájdalommá változik bennem, de attól, igen gyakran, még nagyon boldog is lehettem.

- Itt vagyunk! - mondta a barátom egy régi ház előtt, a küszöbön, ahol megálltunk.

A kapu megnyílt egy sötét kapualjra, egy gázlámpa virrasztásával, mint egy alagútban, töredezett boltívek alatt. Feljöttünk a lépcsőn. Rögtön egy világos küszöb volt előttünk, mert az ajtó tárva-nyitva volt. Az egész egylet, az egész helyiség úgy nyílt reánk, azzal a kispolgári siralmassággal, azzal a menhelyszerű magányossággal, azzal az ellen-bordély otthonossággal, ami az ember minden igényét lefokozván, az embert is lefokozza önmaga előtt.

- Jó estét! - mondta a barátom, magyarul! s egy női hang felelt a konyhából: «Jó estét!» - s ez valahogy úgy hangzott, nem tudom, mint a bűn, úgy hangzott, olyan izgatóan, olyan tiltottan, olyan imádandóan ez a szegény «Jó estét!» a nagy franciasságban, olyan kábítóan, amiért magyarul hangzott egy ilyen százéves párizsi bérházban, ami megúsza a forradalmat s még ismerhette Robespierret! S még úgy hangzott, hogy az az egész távlat benne volt, amit két világ között csak a nyelv zsenije tud kifejezni, néhány betű hangzatával.

Alig egy pár drága honfitársunk ült a nagyszobában, amikor beléptünk és olvasta az *Intrasigeant*-t és cigarettázott, nagyrészt fiatalok, komoly munkásifjak s iparoslegények, ahogy a kezükről láttam, kis bársonyszegéllyel a körmük alatt.

A barátom mind üdvözölte őket, egy árnyalat fölényességgel, igen elegánsan, de nagyon barátságosan is. S engem is bemutatott, mint ujságíró kollégáját. Hazai elfogultságaimmal, megvallom, kissé idegenkedve vegyültem e társaságba, mert semmi sem hat idegenebbül az emberre a külföldön, mint tulajdon honfitársa egy másik rangosztályból. Ostoba érzés ez, a legostobább, de hát nem tehetek róla. Nem is igen tudtam, mit kezdjek ezekkel az urakkal s mit beszéljek? Egész Pest, egész nagy életem hazai zenebonákkal, még mindig zúgott s zajlott bennem, s éppen itt zajlott a leghevesebben, ezek között az egyletbeliek között, akik már-már elszakadva hazulról s homályos haragokkal a szívükben, a Rochefort lapját bujták rokon-érzésekkel. Próbáltam olthatatlan rögeszmémbe, mint egy hittérítő, egy kis tirádát Jászairól s a Nemzeti Színházról, mert csak ez járt a fejemben. De rögtön éreztem is e matériák silányosságát e bémunkások világnézetében s hogy micsoda más élet az és más világ az, ahonnan én beszélek, mintha egy pacsirta szólana az égből, emberekhez! Ugy néztek mind, meglehetősen

savanyúan. S úgy hallgattak is, azzal a fanyar nyugtalansággal, mely eleve elhárítja a hazai emléket. Kitérvén idegen hatások elől, mindenkinek megvolt a szívében a maga intim érzése s véleménye egy távoli hazáról, amelyről inkább hallgatni szerettek. Azóta is, gyakran megfigyeltem, idegenbe szakadt véreink között ezt a sajátságos tartózkodást, mely hallgatagon a multak tekintetében, inkább arra a jelenre tárja fel szívét, amelyben úgy él, egy idegen világban... E szívnek minden szála, líraiság nélkül ugyan, de szülőföldjükhöz fűzte e magyarokat, viszont szellemi elvágódásuk, főleg politikai tekintetben, az idegenben találta hazáját. Ez akkor így volt az Egyletben s azóta is így van nyilván, azokkal az árnyalati elhajlásokkal, amelyekkel az idő fokozza a dolgokat. Drága proli-testvéreink, keményre franciásodva, nem XIV. Lajosért csodálták, nagyon helyesen, ezt a latin világot maguk körül, ezt a lázas Párizst, mámoros élete zsvivájával. De nem is a Monna Lisáért csodálták, ami már kevésbé helyes, nem is a sok szobrokért és többi képekért a Louvre-ban, a sok könyvekért a Szajna partján, a sok zenékért az Operában s a sok halottért a Pantheonban, márványba temetve, nagy álmaik örökéletével. Nyilván voltak e magyarjaink között amolyan sápadt intellektuelek is, ami a munkásban talán a legrosszabb fajta, de számomra nagyon becses, mert az ilyen tépelődő, ha túl van konvencionális forradalmiságon, rendszerint magányos és finom ember, aki úgy várja, hogy virradni fog egyszer, hogy a hajnalokban sincs többé bizalma. De nagy többsége ez egyletbelieknek nem adott volna egy Jules Guesde-t, vagy egy Jaurés-t, nemhogy száz osztrák-magyar főhercegért, de a legragyogóbb költőért sem ezen az égvilágon. Óh istenem, ezek mind szücsök, szabók s takácsok voltak, ezek az egyleti fiatalok, sőt fűrók, faragók s csiszolók is voltak ékkő- és ékszerindusztriákban s kitünően kerestek. Mind kitünő emberek is voltak. Csak éppen valamelyes szépség iránt nem volt érzékük a művészetek értelmében s éppen Párizsban nem, milyen furcsa! Nem vizsgálom az okokat, ezeket mindenki tudja. A szépség nem hasznos. A hasznos ott kezdődik, ahol a rút. Itt minden fel volt aprózva kilátástalan demokráciákra. Itt minden olyan józan volt, hogy kétségbeestem. És szeretvén királyomat, holott törvényét megszegtem, nem igen értettem, mi gyönyöre lehet egy ilyen egyleti magyarnak abban, hogy Franciaország köztársaság?! Mert csak ebben volt gyönyöre és semmi másban, a radikális köztársaságban! Itt mindenki élvezte, milyen édes! amihez semmi köze nem volt!

E perctől fogva, húszéves koromban, ébrednek sejtelveim emberi korlátoltságokról. Azóta volt időm s alkalmam kibővíteni ismereteimet e téren s magamat is beleértve kivételes életemmel s minden jóindulataimmal, egy általános javíthatatlanságba, rájöttem, hogy az ember, igazában, valami egészen reménytelen dolog.

De a falon feltűnt, pirosba dermedve, Karlovszky festménye a királyról, tábornoki díszegyenruhában. Ferenc József lehetett volna a legnagyobb uralkodó ezen a világon, ha nincsenek barátai. Nemkülönben tönkretették a festők is, akik festették. A Karlovszky portréja kitünő volt, csak erősen be volt ütve, ahogy piktori nyelven mondják, s az elmosódott kontúrok alatt egy skarlát kísértet ült egy széken s egy halotti koponya derengett a szürkés hátterekből, két oldalszakáll furcsaságával. De mindez, nem tudom, valahogy ideillett azzal a tragikus vizavíval, ami a Kossuth Lajos arcképe volt a szemközti falon.

Közben a konyhából, mind barátságosabb hagymaillat szállott s mind többen jöttek lágyabb magyarok is, kevésbé elfranciásodva, igazi arrivált magyarok, főleg szücsmesterek és nőszabók magyar nejeikkel s ekkor úgy fordult a dolog S. Ö. rendezésére s bekonferálására, hogy én itt most *felolvasni fogok!* Egy kis asztalra, a fal mentén, Ferenc József alatt, két gyertyát helyeztek s noha sok gyertya égett az életemben sűrű virrasztásaim során, de olyan nyugtalan lángja, amilyen ennek a kettőnek, soha egyetlen egy gyertyámnak nem volt. És soha felolvasó, két égő gyertya közt s egy király árnyékában olyan éhes nem volt, mint én, de dacoltam a sorssal nagy küldetésem tudatában, mert ekkor még semmi iróniám nem volt. Viszont volt egy kéziratom a zsebemben, egy *Vihar* című novellám, amit fiatalos búskomor-

ságom oly tragikusra koncipiált, hogy a hangom is remegett bele, amint olvastam, miközben a gyertyák lobogásán, a királyi árny, foszladozva a székén, távozni látszott a felolvasásról.

De szerencsésen befejezván szereplésemet, egy utolsó szó tremolójával hatásosan felállottam s meghajtottam magam. Az érzésem az volt, hogy legalább is a Petőfi-Társasághoz tartozom, mert mindig csak hazafelé gondoltam. A hölgyek tapsoltak s csodálták maguk között illusztris fiatalságomat, az urak távolodtak s csak egy Schwartz nevű kárpitos közeledett azzal a spontán barátsággal és lelki biztonsággal, ahogy izraeliták minden híres emberben az izraelitát üdvözlnek.

- Legyen szerencsém vacsorára! - mondta ez a finom ember, mert közben már hordták a borjupörköltet galuskával, a helyiség minden irányában.

- Nagyon köszönöm, nem vagyok éhes, - feleltem.

Nem hazudtam. Benső hevületeim, húszéves hitem önnönbadarságaimban, melyek e *Vihar* című történetben, amint az az *Elbukottak* című könyvemben olvasható, az eszményi butaság legtündöklőbb magaslatáig emelkedtek, oly kábító önelégültséggel s oly beteljesedett kéjekkel öntöttek el, hogy szinte túl voltam minden érzéki kívánságon. Megkezdvén mártíromságomat Isten akaratából, szent gyönyöröm nem tudta még micsoda útnak indul, micsoda vágyak s gyötrelmek felé a szavak pázrásával, micsoda poklok s egek elé halálra sápadtan, mikor egyszerűen egy éjen át, ezeregy éjen át, csak egy tollszárat mártogat tintába! A két gyertya még lobogott a szobában. De már csak én maradtam itt, a skarlát királlyal s az ősz Kossuth-tal harmadiknak, halálos álmaimhoz tapadva. Mert mindenki az ebédlőbe vonult és *S. Ö.* is eltűnt egy társasággal, aki invitálta. Gondoltam, elviszem a gyertyákat magamnak, ezt gondoltam, vétkes hajlamosságokkal. El is fújtam mind a kettőt, csendesen kiemeltem a tartóból s zsebre tettem, tiszteletdíjannak.

Boldogan tértem haza a Mazagran-utcába. Micsoda jó estém volt, micsoda drága finom Egylet! Micsoda éjszakám is lesz, micsoda világos éjszakám ezzel a két jó darab fáklyával, amit hoztam! Már otthon is voltam, már be is csengettem. A kapu megnyilt magától, egy zsinagógára belülről s megint bezárult mögöttem. Kerestem a kulcsomat abban a kis faliszekrényben, ami az irodában volt. A háziszolga aludt, ájultan egy vaságyon, a kapuzsinaggal az orrán, ahogy ez lelógott a falról az arcába.

- Nincs kulcs! - szólott félálmban, amint kérdeztem.

- Hol van? - dadogtam.

- Elvették! - felelte s egy nagyot fordult az ágyában, rettenetes bűzökkel, amit felkavart s megint rántott egyet a zsinagoga, a feje fölött.

A kapu megnyilt, mehettem! Mentem is. Ez volt első hajléktalan éjszakám Párizsban, - az első! Mert itt is csak az első számít, mint a szerelemben. Kijöttem a boulevardra, a Bonnes-Nouvelles-boulevardra, ez volt a neve: *Jó Hírnökség boulevardja!* Az ívlámpák tündökölték, a színházfrontok tüzei égtek, a sok transzparens a levegőben, a sok fényszóró a tetőkön, az mind sugárzott és égett s az égen volt a hold! Leültem egy padra a novemberi ég alatt. Néztam a sok népet, aki jött a színházból. Minden ragyogott és fénylett. Világosabb volt, mint nappal.

- Kár volt elvinni a gyertyákat, - gondoltam.

VI.

A másik unokafivérem, gőzös paplanai alól feleszmélt időnként s szembenézett sorsával. Megint nyakába vette Párizst s kétségbeesett szaladgálások után, végre állásba jutván, alig akart emlékezni, sajnos, ama szent fogadalmára, hogy hivatalbalépése napján, ha a jó isten idáig juttatja, megvendégel az *Etablissement Duval*-ban, 3 frank erejéig! Hosszas vitáink során e ponton, rokoni kötelékünk, a végsőig feszülten, csak azért nem szakadt meg végérvényesen, mert a fiatalember, ha rosszkedvűen is, de végre mégis csak állott szavának s bejött velem az *établissement*-ba s leült mellém az asztalhoz, szoroson mellém, valami pénzügyőri ellenőrzéssel... Én már az étlapban gyönyörködtem, mint a halak, vadak, pástétomok, szárnyasok és gyümölcsfélék édenkerti leltárában, 3 franknyi latitüdümmel, mikor hirtelen megszólalt:

- *Csak két frankig mehetsz*, - mondta, - mert úgy érzem, nem leszek hosszú életű az állásomban.

- Gyerünk két frankig, - gondoltam - az is jó. Csak valameddig gyerünk, az a fontos.

De aztán megkérdeztem:

- Miért nem leszel hosszú életű? - szólottam a költő fölényességével, aki, mivel csak Istent szolgálja s nem az embereket, soha el nem csapható.

Régi megfigyelésem, hogy az ember, keserves helyzetében, ha hangsúlyozni kívánja bánatát, rendszerint megismétli azt a kérdő formát, amit intéztek hozzá.

- Hogy mért nem leszek hosszú életű az állásomban? - kérdezte unokafivérem. - Azért nem, mert nem fogok megfelelni, - vallotta be azzal a megalvadt rezignációval, ahogy bizonyos emberek tisztában vannak a maguk képességeivel. Az egész olyan őszintén és keserűen hangzott, mintha ezzel az egyetlen mondatával a Schubert *Geständnis*-ét énekelte volna el valami igen egyéni hangnemben. Amellett még óvatosan körül is nézett, ha nem hallotta-e meg valaki, amit dalolt.

Háromfrankos lehetőségekből áttérően, ellenmondás nélkül, kétfrankos kombinációra, megvallom, nem sok érdeklődést mutattam e *diminuendo* erkölcsi okai iránt. De unokafivérem, csordultig a szívével, mindent megmagyarázott, szépítés nélkül, azon egyszerűen, amilyen tisztességes fiú volt.

- Mint német levelező nyertem alkalmazást *H.* bankbizományi cégnél, - így kezdte ama biográfikus modorban, mely német olvasmányainak hatása volt. - Egy bloc-note-tal a kezemben, - folytatta, - állok, mint egy hülye a cégfőnök előtt, s jegyezném néhány *schlagwort*-tal azt a húsz-huszonöt levelet, amit úgy diktál egy szuszra, egyiket a másik után s olyan gyors franciasággal s olyan szédületes tempóban, hogy egy kukkot nem értek az egészből! Nem is diktál, de szaval. Nem is szaval, de szónokol. Nem is szónokol, de valósággal színházat játszik e leveleken át, német ügyfelei előtt a térben, olyan fölényel, olyan indulatokkal, olyan röpkéségekkel, hogy világosan látom, amint e sarlatán modorával, sok blöffel s ravaszsággal, a víz alá nyomná őket, az összes német ügyfeleit, mind. Olykor nem is mond semmit, csak egy rövid gesztusa van, vagy két ujjával csattog egyet, vagy lecsapja a plajbászát az asztalra, - ezt én mind értem meg, hogy ez mit jelent! Végül azt mondja: *Voilà!* s mehetnek. Ez egy zseniális ember, lehet, nem tagadom. Ez egy briliáns ember, az is lehet. De mikor én leülök, szegény fejem, hogy németül megírjam, amit ő franciául odabüvészkedett s odagesztikulált nekem, olyan káoszban vagyok, olyan lelki nyomorban és kínban vagyok, hogy elátkozom az életemet. Elrémülve gondolok a következményekre, végzetes bajokra, zúr-zavarra és marhaságokra, amit csinálhatok, micsoda súlyos kárt okozhatok az üzletnek, mikor e húsz-huszonöt levél tartalmából, direktíváiból, utasításokból, tíz szó az sok, de annyit sem értettem meg!

Amellett még alig ülök egy percre s már vissza is hivat az irodájába: «*Ajoutez à Charles Widder à Mayence!*» - kiáltja s még jön egy rövid tiráda. «*Ajoutez à Mayer et Comp. à Cologne!*» s megint néhány energikus szó, amit lehadar egy pillanat alatt s végül: «*C'est à laisser ou à prendre!*» ami a tendenciák összességét jelzi s legvégül: «*Et puis m-de!*» Kíváncsian erre az utolsó szóra, amit a legcsengőbben mondott, valami olyan gusztussal és tisztán, hogy fel is tudtam jegyezni, megkérdem egyik kollégámat az irodában, ez vajjon mit jelent? Még jó szerencse! Már majdnem beleírtam volna a levelembe, Mayer és Compnak Kölnbe, külön utóiratnak!

- Ez se lett volna baj, - magyarázom filozofikusan félígsült *chateaubriand*-om mellől, melyről nem veszem le a szemem. - Ez egy történelmi szó. Ez egy nemzeti szó. Ez egy úgyszólván szent szó. Cambronne tábornok avatta szentté Waterloonál, mikor arra a felszólításra, hogy adja meg magát, ezzel az egyetlen kis rövid szóval felelt. Ez egy varázserejű szó. Ez egy konstruktív szó. Ez mindent megold ez a szó, mindent elvág, mindenütt rendet teremt, a legnehezebb szituációkat, a legsúlyosabb komplikációkat felbontja és megoldja, mert mint érv is a legelsőbrangú az egész francia szókinésben, tudományban, logikában s irodalomban! Tulajdon hangzásával hat, függetlenül az értelmétől. Több mint Wagner, holott ez zenész. Több mint Plátó, holott ez bölcs. Mit mondjak? Több mint Anatole France! Több mindennél ezen a világon, mert mindent egyesít magában, ami csak van ezen a világon! Erő, hév, szív és szenvedelem, minden tudás, minden bölcsesség benne van, minden könnyedség, kellem, szellem, gyöngédség és szerelem! Amellett könnyen használható, szinte ösztönszerűleg, minden rendű s rangú ember részéről, felekezeti különbség nélkül!

- Ez mind lehet, - felelte a barátom, - s biztosan úgy is van, ha te mondod, de ezzel az én helyzetem nem kevésbé reménytelen. Valami hiba mégis csak van e szóban, bármilyen szent szó, - tette hozzá meglepő okosan, - ha én nem vághatom oda a főnökömnek, amikor olyan gyorsan diktál nekem, hát nem igaz? Csak vágnám oda, hogy vágnának ki engem rögtön! Ez lehet egy kemény, katonás kiszólás a Cambronne ajkán, egy olyan halálos szituációban, ami durvaságát heroizálja. De üzleti levelekben, egy *Mayer et Comp*-pal szemben Kölnben, nem alkalmazható.

- Ez igaz, - feleltem, - *Mayer et Comp*-pal szemben, nem. De a te részedről, e pillanatban, kitűnően alkalmazható, - mondtam s folytattam ebédemet két frank erejéig, mert még nem tartottam ott.

- Még sem mondom, - felelte finoman, mert valóban finom ember volt. De rágyújtott egy cigarettára, mert imhol két óra volt, amikor már szabad dohányozni az *Etablissement Duval*-ban. A számlám sem tett ki többet 1 fr. 95 centimnél. A hangulat ilymódon, leszámítva a bánatokat, kitűnő volt.

- Köszönöm, - mondtam, mikor elváltunk a vendéglő küszöbén.

- Isten veled! - felelte, mint aki eleget tett kötelezettségének.

S eltűnt a boulevard tömegében, *ce cher cousin!*

Mikor évekkel később, rokonaim iránt érdeklődvén, elmondtam Daudetnek ezt a történetet, úgy meg volt hatva, drága nagy ember, hogy rögtön látni akarta a barátomat.

- Hozza el! - mondta sugárzón, amint az egészből kiérezte az emberi dokumentumot.

- Már rég nincs Párizsban, - feleltem, - sőt már rég jó dolga van másutt.

- Jó dolga van? *Az nem lehet!* - kiáltott fel hallatlan emberismeretével, amint meg akart maradni, igaz művész létére, a dolog bús szépsége mellett. Az ő számára, unokafivérem élettörténetében, a figura egysége, nem volt szabad, hogy megváltozzon. Akármit mondtam, akárhogy

magyaráztam s bizonyítottam a fiatal ember sorsfordulatját, csak azt mondta: *Oh le malheureux! le malheureux!* s majdnem sírt, amilyen költő volt!

Aztán, végre, alig két-három nappal a fogadalmi ebéd után, azt mondja Gyuluska: Kiléptem! Úgy mondta ezt, túllévén lelkiismeretbeli kínjain, mintha ötven évi szolgálat után történt volna nyugalombavonulása, világnézetének megfelelően. Másrészt tiszteletreméltó egyénisége, szemérmessége s emberi méltósága nem tűrte volna, legkevésbé önmagával szemben, hogy azt mondja: Elcsaptak!

- Már az este utazom is haza, - jelentette.

Csak egy kis bőröndje volt, egy kis kézi bőröndje, de az úgy tele volt gyömöszölve s olyan súlyosnak tűnt, mintha a szívét is belenyomta volna. Felültünk egy omnibusz imperiáljára s kihajtottunk a *Gare de l'Est-re*, mint egy kivégzésre. A szerelvény ott állott a perron szélén, s egy végtelen hosszú sínpár nyúlt ki elébe a végtelenbe, ahol a pálya mentén, törpe lámpák virrasztottak kék és piros tüzeikkel. Nem volt itt, a vonat mentén, sem izgalom, sem futkosás, sem kiabálás, egyetlenegy vasúti tisztviselő se látszott, mint általában a párizsi pályaudvarokon s az egész szerelvény, magára hagyva, néhány bús lámpával megvilágítva s egy csengővel megzenésítve a szemközti falon, valahogy olybá tűnt, hogy soha el nem indul. De a gépből, oldalvást, kihajolt a mozdonyvezető, kék zubbonyban s cigarettázva s valamit nézett, nem tudni mit, a nagy útakhoz szokott szemével abban az elementáris duruzsolásban, amit a mozdony hallatott.

Fel és alá jártunk a perronon. A kocsisorban, a hosszú s alacsony francia vagonok fonalán, egy kis rövid kocsi állott befogva, s egy réztáblával a középső ablaka alatt ezzel a felírással piros betűkben: *Paris-Vienne-Budapest*. Csak néztem ezt a táblát s aki oly kacskaringós útakon, többszörös átszállásokkal érkeztem Párizsba, alig tudtam elképzelni, hogy ez a kocsi, így beékelve a többi közé, egyenest Pestig szalad s a Keletin fog megérkezni! Istenem, *Paris-Vienne-Budapest!* Az egész tábla, az egész vagon, mintha a szívemen lógott volna.

- Csak Bécsbe megyek, a nővéremhez, - mondta unokafivérem, miután vett magának egy üveg ásványvizet s egy libamájás sandwichet, rábeszélésemre. - Bécsben meg fogok tanulni tökéletesen franciául, - folytatta, - Bécsben lehet a legjobban megtanulni franciául. Párizsban is lehet, de itt tovább tart, mert az emberek nagyon gyorsan beszélnek.

Akkor, hirtelen, sietség nélkül, mint akinek csak eszébe jutott valami, kijött a perronra az irodából egy fehér vászonsapkás fiatalember, azt mondta: *En voiture!* s belefütyült egy kis rézfütyülőbe. S már ment is vissza az irodába. De Gyuluska, tisztelvén a tekintélyt, rögtön beszállt a kis nehéz bőrönddel s akkor, hirtelen, a kocsi lépcsőjén, mint egy vesztőhelyen, elfakadt sírva.

- Egy hajótörött vagyok! - mondta a vonatról.

- *Pas de chance!* - szólott Szklezanzsé meghatva, de párizsiasan, mert ő is kijött, fehér kesztyűsen e búcsúzásra, *ce beau cousin!*

Már rég gurult a vonat, már rég künn volt a pályaudvarból, mikor még mindig utána néztem! Tizenhét év alatt, hány ilyen vonat után néztem, mikor apám, anyám, testvérem, számtalan barátaim utaztak haza s én ott álltam magányosan és csak néztem azt az utolsó piros lámpát a vonat végében, ameddig csak látni lehetett s ameddig csak el nem tűnt az éjszakában!

- Neked is jobb volna, ha hazamennél, - mondta Szklezanzsé, a könnyes szemem láttára. - Nem nektek való ez a Párizs, - magyarázta. - Ide energia kell! - tette hozzá a Boudorevska szívszerelme.

De aztán megsajnálta, mert alapjában jó szíve volt.

- Hová még? - kérdezte, amint leértünk a Boulevard Strassbourgra és sejtette, hogy nincs egy vasam.

- Mennék írni egy cikket, egy kávéházba, - feleltem könnyedén, - ha adnál egy frankot.

Mert azt resteltem bevallani, hogy hajléktalan vagyok.

VII.

Nem lehet itt részleteznem, kifogyhatatlan erkölcsi tartalmával s szuggesztív erejével azt a patétikus érzést, mikor egy jó családból való fiatalember, aki odahaza a legkitünőbb napilapok munkatársa, Csemegi Károly barátja s a legmagasabb színházi körök kegyeltje és kedvence, de sőt Jászai Mari kegyence volt, hirtelen azon veszi észre magát, hogy egyszerűen kitétek az utcára, Brumaire 18-án (hogy történelmileg szóljak), mert a manzardja havi bérét nem tudta megfizetni! Hazai erkölcsünk az albérletek világában jóval enyhébbek, sőt romantikusabbak lévén, ez a szertartás nélkül való kilakoltatás, mely úgyszólván rajtaütésszerűleg, sőt meglepetésszerűleg éppen akkor konfiskálja az ember szobája kulcsát, mikor az ember éjnek idején, békésen hazatérne a szobájába: a legkeserűbb ötletesség ingerével hatott, amellet, hogy valami *párizsi különlegesség*-nek is tünt. Mit tehettem volna, egymagam, védtelen, e barbár joggal szemben? Az utca foglya voltam. De elszántan arra, hogy az élet méhéből újra megszülessem, ezúttal mint igazi költő végérvényesen, keserű gyönyörrel és borús örvendezéssel üdvözöltem úgyszólván önéletrajzomat e szégyenteljes hajléktalanságban, s mint egy regényben olvastam magamat, egy gázlámpa mellett, az utcán. Megadtam magam, gyermek! a két lábammal dicsőségül, egy dicstelen kövezetnek, s kidolgozván magamban, időtöltésül, egy vándorlási tervet a Madeleine-től a Bastille-ig: e lealázó gyaloglásokban, lelki fejlődésem legtermékenyebb elemeit láttam!

Az ember már *a priori* ostoba, amikor húsz éves. De amikor húsz éves badarságai úgyszólván élettani feszültségekkel lihegnek egy Balzac vagy egy Verlaine nyomán, e nagy példák nyomorának dölve reménykedő önönnszámítgatással, akkor éppen az a haszna van az embernek e nagy példákban, ami nélkülük is lehetne. Az élet egyformán osztja a maga banális porcióit költőknek s csavargóknak. Ha olykor sikerült az embernek, nagy szenvedések árán, költőnek is lenni, viszont attól, bizonyos nagy szenvedőknek még csak egy korrekt mondatot sem sikerült leírni életükben. Egyáltalán, ki tudja azt, hogyan lesz az ember költő? Hogyan születnek a költők? A nagy költők, mondja Rousseau, mind meztelenül születnek, de ez még semmit sem jelent. Egy Montaigne, egy Goethe sohasem ismert nyomort s Renan is volt olyan szerencsés, hogy a nővére jóvoltából mindig volt valami kis pénze. Szegénység és nyomor, mint minden társadalmi gyalázatosság, inkább lefokozza, mint emeli az embert, főleg, ha művész akarna lenni. A régi görögök, a legnagyobbak, nem ismertek szegénységet. Egy Parrhasios csak úgy tudott dolgozni, hogy százával vásárolta Cos piacán a rabszolgamodelleket, a legdrágábbakat és a legformásabbakat. Balzac egész művében nincs egy hangja az igazi nyomornak. Valaki lehet igen nagy író, amellet, hogy lakása van. No de mit tudtam akkor! A vége az volt, hogy lerogytam egy padra a Madeleine környékén, s azt hittem, a legjobb úton vagyok a dicsőség s a jó Isten felé.

Holott csak a lábaim fájtak, de ezek aztán olyan kegyetlenül, hogy e görög templom árnyékában, *andanto e stando*, kénytelen voltam lehúzni a cipőmet, két sor doriai oszloppal mögöttem, lehúzni a cipőmet! De sőt meg is néztem e lábbelieket, amit sohasem tettem idáig, hogy megvizsgáljam a cipőimet, miután levetettem őket! Ez már a nyomor mozdulata volt. De sőt a nyomor ösztöne volt, ami úgy látszik megvan az emberben a többi ösztönei tárházában, csak rá kell, hogy találjon. Nem kívánom kutatni itt az efajta korrespondenciákat, de az bizonyos,

hogy az emberi lélek első útja a nyomorban, mint egy sóhajok hídján hajlik át, az ember lábához egyenest. Nincs ember a világon, akinek, hacsak pillanatnyilag is, de ne fájt volna a lába. Az ember lába hordja az ember sorsát, fizikai értelemben. De azonfelül bizonyos izraelita lábak, leszámítva ápoltságukat, még mindig emlékeznek, sajogva, évezredes vándorlásokra, keserű agyagföldeken. Minden zsidó lábában mindmáig benne van, a szövetekbe temetkezve, a hajdani pántlikás aggastyánok fáradt lábikrája, hacsak egy-egy porcikában is, egy-egy pillanatnyi kínban is, egy-egy sóhajban olykor, mely nem tudni honnan száll, hány esztendőn át, micsoda faluvégről, fapadlókról, megriadt kocogásokból, kuvaszok elől... Másrészt bizonyos emberek, épp abban mennek tönkre legelsőbben, ami előkelőségük volt. Még pesti lakkcipőimet viseltem, két báltermi remek dolog volt, meglehetősen bocskorra silányítva a Madeleine s a Bastille között, ahol soha nem álmodták sorsukat. Széttaposott oldalakkal fogadták vissza két fájós lábamat félcipői jóindulataikkal, s csoszogtak velem, két báltermi remek, a hajnal elé, amint ez kidugta elém az égen, messze elém az égen, a rózsaszínű orrát!

A Szajna irányában mentem, mert a víz vonzza a magányos embert s IV. Henrik szobra alatt, a talapzat lépcsőzetén, e dicső királynak néhány udvaroncát láttam, *courtisans des rois de bronze!* ahogy a költő mondja s akik itt jóízűen aludtak négy gázlámpa derengésében s olyan cipőkben, melyeket már nem lehetett levetni. Az igazság az, hogy oda kellett volna telepednem közéjük, a rózsaszínű kőre gázlámpás derengéssel, közéjük s ama jó király alá kecskeszakállal, aki minden hívének egy tyúkot kívánt a fazékjába. Berlioz megtette ezt hajdan, Berlioz! egy karéj kenyérrel, ahogy írja. Nyilván én is megteszem, ha véletlenül magyar király az, akinek kőárnyához rogyhatok alattvalói hűségem siralmával, de IV. Henrik, megvallom, minden kiválósága mellett csak annál idegenebbnek tűnt szívemnek, hogy udvaroncainak e csoportja, halálos leomlással a talapzathoz ragadtam keserű bűzöket is terjesztett. Oh Istenem, mennyivel erősebb az ember szaga még annak az éjszakai szellőnek a friss illatánál is, ami a Szajna felől száll IV. Henrik felé, kővé dermedve az éjben! Mennyivel erősebb az ember mindennél ezen a világon, még a tulajdon nyomoránál is!

Továbbmentem a parton, a kőkorlát mentén, ahol a bouquinisták ládáinak végtelen sorozata, lezárva és lepántolva, ezer és ezer könyvet rejtett, minden emberi tudományt és bölcsességet rejtett, látszólag oly kevés haszonnal, hatással és eredménnyel, hogy a súlyos lakatok és vaspántok a ládákon, inkább szimbolikusaknak tünnek, mint éjszakai óvintézkedésnek. Ez volt az a perc, mikor jó Renan öregapámmal szerettem volna találkozni! Nem is szólva igazi apámról, odahaza, jó Istenem! De csak mentem tovább a parton, Voltaire irányában s ekkor, hirtelen, a folyó fölött, elbűvölő egekben jégtöréses opállal, a reggel, legszüzibb kezdetében megjelent Párizs fölött s kihámozta a szürkületből, az összes szobrok, hídfők s kőodvak mellől s az összes padokról is a parton, mint tölgyek alól a szarvasgombákat, az összes alvó szilhouetteket! Valami ébredt, nem tudom, látszólag az ébredt, ami aludt idáig, a nyomor! Már nem bírtam a két lábamat s predesztináltságom gondolata magasabbrendű költészetek irányában, annál inkább engedett a szívemben, hogy ifjonti mámoromból, testi elgyötröttségem, mindinkább kijózanított. Körülöttem, a reggelre nyílván, minden megmozdult, s a nyers élet oly brutálisan sodort tova két fájós lábamon, hogy immár több éjszakai hajléktalanságommal, a legragyogóbb jövőmet is túlfizetve láttam. Már többet adtam az életnek, így rongyokra szakadva kívülről s belülről, mint amit az élet valaha visszaadhatott. A vizet néztem, a Szajnákat, mint annyi szerencsétlen elöttem és utánam! Levetni magam a partról, valami tündöklő megoldásnak tűnt, amit a víz sodródó árja, nem tudom micsoda örök mozgás csábításává fokozott.

Mi tartott vissza? Nyilván a húsz évem. Szaladtam egy omnibusz után, amelyik a Bonnes-Nouvelles-re ment. Gondoltam, megvallom spanyol rokonomnak, fölényesség nélkül, siralmas helyzetem. Senkim nem volt e Szklezanzsén kívül, aki e nyomorban segíthetett rajtam. A rue Mazagran-ba érve, beosontam a kapun, feljöttem a lépcsőn, - vajjon itthon lesz-e ez a

castiliai, kérdezgettem rémuldözve. A folyosó mélyén megálltam, szívszorongva, az ajtó előtt, s végre elszántan benyitottam.

A félhomályban rögtön föltűnt Miska az ágy drapériáiban, mint egy Szép Fülöp a hegyes szakállával. Két nő között pihent, amint az nem szokatlan Párizsban s mindazonáltal elég jókedvűnek tűnt. De sőt úgy láttam, nincs kedve ellenére, hogy tanuja vagyok e bigámiának. Néhány szóval, magyarul, kihallgatásért esedeztem. Néhány olyan magyar szóval, hogy meglepődve ült fel az ágyában s úgy meredt rám két gyönyörű szemének délszaki sugárzásával, ahogy csak Velasquez álmodhatott egy férfiarcban két szemet. S rögtön, az efajta helyzetek gyakorlatosságával, már szabadságolta is hölgyeit, akik kellőleg megjutalmaztatván, vígan mentek sűrű *Au revoir!*-okkal.

Elmondva mindent, letörten és presztizs nélkül, már nem voltam sem költő, se zsurnaliszta, se Csemege barátja stb., csak egy szegény, hazátlan fiatalember, aki egy sarokban ültem egy széken és keservesen sírtam. Megvallom, kora ifjúságom óta, valami különös hajlamosságom volt arra, hogy időnként sírva fakadjak. Ok nélkül olykor, vagy nem tudom micsoda rejtélyes okokból és ösztönökből, úgyszólván merő élvezetből sírtam. Azóta is, mindig szerettem sírni, még az örömek, sőt gyönyörök ama rövid perceiben is, melyekről Saint-Beuve beszél. Mindmáig imádok sírni s igazi ünnepem az, mikor megvonulva a szobámban, szinte elázok a könnyeimben, mintha valami langyos felhőbe borítanám az arcomat, hosszú félórákra.

- Nézd csak, - mondta Miska, - itt van a szobám, az ágyam, feküdj le szépen, aludj és pihend ki magadat. Én most nem leszek itt egy hétig. Küldetek neked egy csomagot Potintól, hogy éhen ne halj. Aztán itt van Anna, aki számít rád, hogy átveszed vele azt a pár cserkész dalt, amit Párizsban be akar mutatni. Mert fel fog lépni az *Alcazar*-ban. Amíg tanulsz vele, ez két frank lesz óránként, ha ez neked megfelel. Attól még írhat sz a lapoknak is, szóval nem vagy elveszett ember.

Ezt mondta ez a kitűnő fiú, olyan kedvesen s annyira mindenrendű meghatottság s érzelmesség nélkül, hogy soha életemben így meg nem voltam vigasztalva. Közben fel is öltözött, s elkészülve *à quatre épingles*, csak nézte magát a tükörben azzal a fizikai biztonsággal, mely az összes boulevardokat a kis ujjában érzi.

- Zárd magadra az ajtót! - mondta még és ment.

Istenem, bedőltem abba a mennyezetes ágyba, abba a mennyei ágyba, abba a feldúlt, abba a felejthetetlen ágyba, mely még gőzölgött két párizsi nő s egy hidalgó teste melegétől. Egyetlenegy utolsó sóhajom, egyetlenegy utolsó gondolatom kötött még össze ezzel a világgal, mielőtt elaludtam egy almakukac kéjével, aki odavan az édességtől. Istenem, gondoltam, micsoda gyönyör, egyedül feküdni egy ágyban!

VIII.

Ezek lágy orosz dalok voltak, melyeket Boudorevska asszony úgy énekelt, szájtátva a szájpadrólása piros boltozatáig, mintha minden gyönyörúsége ami tellett bennök, valami görögkeleti szentanyának kínszenvedése volna. Úgy énekelt halálos odaadással s rézsútra fordult állkapoccsal, mint egy nősténytigris párzása éjjelén. A fogai tömegével monumentális pianói fölött, a benső érzelmességnek, megrezdülésnek, elepedettségnek, főleg lélekzetvétel közben, olyan böffentyűit hallatta, hogy ez túltett minden gyomorfájáson. Szőke hajkoronája is engedett a benső nyomásnak s lassanként lefordult a félarcára a szemhéja fölé, mely már nem tudott mozogni.

- Odavagyok! - mondta.

- Látom, - feleltem megsemmisülten e rettenetes női szervezetnek kontaktusában.

S hátradőltem a székekben, mint akit elsöpörtek ebből a világból.

Két frankot kaptam egy ilyen leckéért, de sokkal többet megért. Mindig kevesebbet kaptam életemben minden munkámért, mint amit megérdemeltem, amellet, hogy már *a priori* az anyagi eredmény ellen mentem. De valami rejtélyes kötelék fejlődött ki e nagy női személy között s köztem e Volga-parti melódiák füzéréen. Mindaz, amit a hölgy, úgyszólván junói méreteken érzett ezekben a szent percekben s ezekben a dalokban, a legtisztább dolog volt, amit nő csak érezhet a szívében s ezt annál nyersebben s hevesebben érezte velem is, hogy külső eszközeiben oly művésziellen és fenevad kesergésű volt. Amit itt harapdált vágyakat s álmokat szinte anyagi mivoltukban, amit itt fölraktározott bánatot és honvágyat a szájpaddlására, amit itt habzsolt és visszakavart magához egy távoli világból, azt mind követtem magam is, szemlesütve, a magam hontalanságán. S úgy hozzá voltam kötve testestől-lelkestől ennek a tatár szörnyetegnek robbanásos masszivitásához, mint egy kis csónak, ami oda van kötözve egy nagy gőzhajó farához s csak úszik utána s hánykódik a hullámokon, egy egész nagy keserű tengeren, amit felkavartak előtte. Az egész dolognak, minden leckénknek valami olyasféle poézise volt, amilyen egy oroszlanbarlangnak lehet, amellet, hogy csak két ember munkálkodott itt, a maga emberi nyomorúságával. Sem Oroszország nem jött közelebb Annához, sem Magyarország hozzám. A világ nem mozdult körülöttünk. Csak mi mozogtunk egy világ körül. Csak a borzasztó nagy hajó ment s a kis csónak utána egy reménytelen végtelenségben.

- *Smorzandó!* - mondtam a hölgynek az ilyen pillanatokban, miközben kísértem a zongorán. Meg se hallotta. - *Smorzandó!* - ismételtem, de a hangomat vitte a szél. Nem volt rá mód, hogy valamit enyhítsek óceánjáró riadalmán s a magam hánykódtatásán is, amint sodort magával. Olykor, igaz, rámnézett viharosan, két angyalian könnyes szemmel olykor, az irgalomnak azzal a furcsa tekintetével, amit csak nők tudnak bizonyos viharokban, melyekben összetörnek az embert.

Az ember szívének megvan az a sajátos hajlamossága, hogy odatapad mindahhoz, amivel magát, főként az eszményiek terén, maradék nélkül ki tudja fejezni. Innen a sok vers őszről és tavaszról, a sok ál-érzelmesség s a sok rossz színész is a világon. A tiszta líraiság, s az igazi nagy érzés független minden hangulatoktól, nem is szorul külső eszközökre és az evangélisták például, önönmaguk hangszerei voltak s egy Michelet is, modernebb időkben, önmagában látta azt a történelmet, amit írt, aminthogy a fülemüle is, valószínűleg önmagában érzi kóta nélkül azt a nyári éjjelt, amelyből kicsattog a hangja. Nem is kellene ilyen messzire mennem annak illusztrálásához, hogy sem evangélista, sem Michelet nem lévén: a zord téli időszak, mely ezidőtájt, télikabát nélkül ráborult Párizsban, csak még fokozta szívemben ez orosz melódiák poláris hatását. Úgyszólván a sarki csillag alatt éltem, ami magasan az égről egyenest a szívemnek tűzött, fagyos magányosságával. Volt egy kis finom, könnyű, galambszürke felöltöm gyöngyházgombokkal, ami Pesten úridivat s elegancia szempontjából *non plus ultra* számba ment, de amit Párizsban, köznevetség veszélye nélkül, nem igen lehetett viselni. Ezt rögtön eladtam, már az első héten, ahogy Párizsba megérkeztem. Azóta, kabát nélkül, egy szál nyári ruhámban, úgy rándultam ki naponta zenei leckéimre a rue Mazagranból a rue Chambige-be, mintha meztelenül szaladgálnék az utcán s csak valahonnan a szomszédból futnék át, valahová a szomszédba. A feltűnést kerülendő, egy olyan hosszú utat, mint az Apponyi-térről kétszer a Víztoronyig a Városligetben, be kellett osztanom zónákra s állomásokra s az egyik utcasaroktól a másikig rohanva, az egyik kapualjból a másikba, mint látszólagos végcélok felé, végre kiertem a Champs-Élysées-re, ahol a méretek már nem engedtek szomszédságokat, ellenben a csípős hideg még fűgőbb tempót követelt. Bátran nekivágtam mint a nyíl, a vadgesztenyék végtelen sorának, s a kopár törzsek között s holt

levelek szőnyegén, kihevülve a futástól, egy iramszarvas boldogságát éreztem a húsz évemben. S itt már alig volt ember, e végtelen úton, aki látott volna. Csak a jó Isten látott a szürke mennyekből. S csak az omnibusz tetejéről bámultak rám, mint egy távfutóra. Valaki kiáltott is az imperiálon:

- *Il n'a pas de numero!*

A feltűnő az volt, hogy cylinderben futottam. E nélkül talán észre se vettek volna. Egy fiatal-ember külső stílusában mindig van valami, ami egy nő tanácsa rajta. A cylinder még Jászai Mari volt a fejemen, egy téli Champs-Elysées-n! De mivel emléke szent és imádott volt, egy pillanatig sem nehezteltem.

Megérkezvén a rue Chambige-be, a küszöbön, egy percre, kifujtam magam. Egy kis szobaleány nyitott ajtót, egy kis gyűrött, tüdővésztes leány, finoman köhécselő a maga *albino* szőke-ségében, még félig gyermek a maga fejletlenségében, amellet vonzó, mint minden törpe, mint minden fitos orrú, mint minden szláv kisasszony, mert konokul szláv volt s izzóan moszkvai a pisze orrával s elbúsult tájszólásokkal, mióta Boudorevska Anna maga mellé hozatta Párizsba. Valahogy szokásunkká vált, hogy szép csendesen és testvériesen az egymás kezét szorongattuk az ilyen viszontlátásokkor s aztán, még mielőtt az úrnőhöz bekopogtattam volna, már szaladt ez a kis szőke s hozott egy pohár teát, megváltó angyal s megállva előttem, azon törpén, azon pizsén, azon *albino*-san, csak bámulta a szomjúságom azzal az érdeklődő eltűnődéssel, ahogy egy kis cselédleány a konyhában megitatna egy agarat.

Oh a szép élet! - mondta volna főtisztelendő Miska bácsi, akiről ezidőtájt még nem is álmodtam, holott őt neveztem ki azóta kőszegi püspöknek a *Gloria*-ban. De napok óta ezidőtájt, e másik Miskám, spanyol Miskám szobájában laktam s okulva tapasztalataimon, a szobakulcsot magamnál tartottam. Egy reggel, éppen zenei útamra készülvén, zenei útamra, te jó Isten! egyszerre csak benyit hozzám a házikisasszony mazagrani ridegséggel s kereken megmagyarázza egy szóáradat *vivacissamento*-jában, hogy ő Szklezanzsénak adta ki a szobát, viszont Szklezanzsénak nincs joga albérlőket tartani, következésképp nekem innen végérvényesen távoznom kell.

- Nem vitatkozom, - feleltem finoman és meglehetősen gyakorlatlanul, mert idáig, fiatal pályámon sohasem láttam valakit, nő léte, aki ellenségem.

Védtelenül ez újabb sorscsapással szemben, büszkén útnak indultam, de valami sírásfélét mégis csak éreztem a torkomban, mikor megint a szokásos zigzak-ban szaladgáltam az utcákon s vágattam a Champs-Elysées-n! Lakás nélkül, télikabát nélkül, pénz nélkül, megint kezet szorítottam a kis komornával, megint hozott egy pohár teát, megint nézte, amint iszom, megint leültem a zongorához s vártam a kéjes hölgyet, aki jött lobogva a szomszédszobából s már intonálta az első hangokat őserdei visszhangokkal, már intonálta! Megint mondtam: *Smorzandó! Smorzandó!* s megint meghaltam ebben az életben, oh a szép élet!

- Mégegyszer átvesszük az egészséget, - mondta a hölgy, - s holnap aláírom szerződésemet az *Alcazar*-ral.

Azontúl nagyon jókedvű volt, angyalian jóindulatú, szokása szerint. Ragyogó kék szemével rám meredt időnként, azzal a félig mosolygó tekintettel, ahogy bizonyos nők kutatni tudják, az ajkuk széléről s a szemük szögletéből, az ember titkait a szíve mélyén. Mint egy kötélén egy hernyót, ott tartott ebéden, ott tartott teára, délután, orosz barátaival, ott tartott vacsorára, mikor Miska is beköszöntött egy pezsgősossal és *K. O.* barátjával, aki festőművész-honfitársunk volt, Munkácsy kitűnő tanítványa. Nagy szál férfi, mint egy Wotan, szakállas és csillogó szemű, amellet gourmet, mint egy kínai alkirály és eskóros, mint egy római, csak ez, nem több, a szerencsétlen!

A desszertnél végre, amint a nő szeme olvasztóan dolgozott a lelkemen, be kellett vallanom újabb keletű száműzöttségemet a Mazagran-utcából. Soha nagyobb kő nem esett le a szívemről, mint ezzel a vallomással.

- Itt fog aludni nálunk, - mondta ez az angyali teremtés egyszerűen.

- Oh ezt nem! - feleltem elrémülve, ismerve ez orosz-spanyol együttes zajos szerelmetességét.

- Fönn a manzárdban, gondoltam, - szólott a nő még egyszerűbben.

- Ott a leány alszik, - jegyezte meg Miska.

- Nem fog hozzányúlni, - felelte Anna azzal a szent meggyőződéssel, amelyre esküt tett volna.

Csak az ilyen szabad erkölcsű nők tudnak hinni ilyen grandiózusan a más ember erényességében. Igaz, hogy ehhez orosz nőnek kellett lenni s amellet még micsoda nőnek!

Éjfél felé, *K. O.* tiszteletére, még egyszer elénekeltük a dalokat. Aztán, a magam részéről elbúcsúzva ez illusztris társaságtól, kaptam egy szál gyertyát s egy köteg papírt, hogy odafönn a manzárdban dolgozhassam, mint ez óhajom volt.

Amikor benyitottam abba a padláslyukba a hatodik emeleten, a kis szőke cseléd már mélyen aludt, olyan szorosan a falnak fordulva, hogy kis fitos orra, amint a gyertyafénynél néztem, még fitosabbra nyomódott elfúlt cimpáival, a falon. Úgyszólván az álmát szívta a falból, oda-tapadva mint egy legvégső határra, ahonnan már nincs tovább. Nincs-e? Ki tudja, ha a falon nem álmodja-e át magát, gondoltam. S leültem az asztalhoz, a gyertyám elé s elkezdtem ama kétségbeejtő novelláim sorozatát, amelyből *Elbukottak* című első könyvem lett. Reggelig dolgozom, így terveztem s aztán a kis szőke szolgálatba lépven odalenn, lefekszem az ágyába, utána, s alszom délig, magam is a falnak tapadva, ha kevésbé pittereszken is, mert nem lévén moszkvai származású, nekem nem volt fitos orrom. Amint írtam, tünődtem, cigarettáztam, mögöttem a fal tövéből, időnként, egy-egy kis rövid köhécselés kísért. Gondoltam, kinyitom a fejem fölött a padlásablakot, csak az első szőgre, így gondoltam, egy kis friss levegőért. De az ablakvas, berozsdásodva, nem engedett. Akkor, csöndesen, az ajtóhoz jöttem, hogy kinyissam egy keveset.

A küszöb sötét volt. De néhány lépésnyire a küszöbtől, a lépcsőház örvényében, még égett egy-egy lámpa egy távolodó árny körül, aki *K. O.* volt, elmenőben, atléta-formáinak árnyékvetésével, amint haladt lefelé a lépcsőn, a kapualj felé. Még hallottam a hangját, amint beszólt a portásnak: *Cordon s'il vous plaît!* S rögtön egy másik hangja, egy pokoli hangja üvöltött alantól s a teste zuhant, mint egy titán teste, tompán és súlyosan a mélyben.

Gyorsan becsuktam az ajtót.

IX.

Egy nap, délfelé, még pihentem a kis komorna ágyában, azon kábultan, mint mikor az ember az egész éjjel novellákat ír s reggelre még tele van a feje hieroglifákkal. Néztem az eget a fejem fölött, a padlásablakon át. Nem sok jót ígért ez a novemberi égbolt, *nom d'un chien!* ahogy akkor mondtam, s noha csak egy darabkáját láttam, egész szürke végtelensége elterült a szívemen. Ebédem nem lévén, de még kilátásom is inkább az égre lévén, mint ebédre, gondoltam alszom estig, - *qui dort, dine!* mert a franciák ilyen három szóra redukálják, optimisztikusan, az élet legsúlyosabb problémáit. Az ember nem él pusztán kenyérből s a lelke elkábul szavakra. Alszom estig! Olyan furcsa ez! Az est mindig ígért valamit, nem tudom mit? nem tudom miért? de valamit ígért, az est! *la soirée!* Holott éppoly reménytelen

volt, mint a reggel, mint a dél, mint minden perce a napnak. Csak éppen, hogy olyan ünnepélyes volt a sok fénnel, a sok csillaggal, a sok szoknyasuhogással, ami megzendült, mint egy ének, *unisono*, s amit mindenki megértett.

S a falnak fordultam végérvényesen.

De ekkor megnyílt az ajtó s belépett *K. O.* festőművész-honfitársam, Munkácsy kitűnő tanítványa, amint mondtam. Alig fért el itt ebben a padláslyukban, eskóros monumentalitásával. Csak most láttam, micsoda hatalmas szál ember, micsoda óriás s micsoda télikabátja van, mint a vaj olyan sárga, tenyéryi gombokkal s egy *malmaison* szegfűvel odacsapva a hajtókájára. Bécsi ízlés, gondoltam, «*Es gibt nur ein Wien!*» jelszavával, aminthogy csakugyan, nosztalgias ember! hű maradt Párizsban is, osztrákosan ködös származásához s úgy öltözködött, mint egy hajdani fiakkeres, aki a Ringen egy hajdani trónörököst vár. Híven e tradíciókhoz, egy huncut szót nem tudott franciául, de néhány magyar szót megtanult Párizsban részben Munkácsytól, aki hasonlóképpen nem tudott franciául s részben ama számos magyaroktól, akiket a Grand Café-ban látott. Egyébként úgy is beszélt, mint sváb kirándulók, a hegyekben, vasárnap.

Most bátran közeledett s miután körülnézett, ami nem tartott soká, valami finnyás vizsgálódásba kezdett, mint aki mindenre kíváncsi, de semmihez sem mer hozzányúlni. A botjával felpiszkálta alsóruháimat, s egyetlen pár harisnyámat hosszú utak gyászában, meglengette mint egy dicstelen zászlót, a botja végén, feudálisan. Mindezt elképedve néztem a takaró alól, mert nem lévén berendezve ezen a padláson, ezzel a «stafirung»-gal az effajta háztűznézésre, menyasszonyi szégyenérzésem a föld alá kívánczolt.

- Kétszáz frankért, - mondta, - megfestem a portrédát!

- Ez ajándék! - feleltem felvidulva, s majdnem kiugrottam az ágyból s a bőrömből is, olyan mulatságosnak tűnt ez a kétszáz frank, amit fizessek a két sápadt harisnyámmal, szimbolikus zászlósurasággal, s főleg, hogy *weanerisch* volt mondván!

A Boudorevska szerződése késvén, sajnos, még e hölgygel kellett zenélnem összevissza, de azért meg tudtam jelenni időnként, amilyen fürge voltam, meg tudtam jelenni a *K. O.* műtermében. Felborzolva a hajamat, költő! keresztbe font karokkal a mellemen, Napoleon! megálltam egy magas szék támlájának dőlve, elborulva lelki sebeimben. Nagyképű líraiságom, amit a póz még túlzott, mindent ki akart fejezni, hogy a festő ezt visszaadja vásznán, minden nyomort, bánatot, honvágyat, de mindebből *K.* egy kukkot nem értett, s csak leszólt, korholt, szidalmazott bécsi kedélyesen, miközben füstött, füttyörészve. Olykor, déltájt, Munkácsy Mihály, hazatérőben, bejött a műterembe, ami tőzsomszédságában volt az Avenue de Villiers-en. Lépcsőt sem kellett másznia, mert udvari műterem volt, a kapualj tövében. Cilinderrel a fején, fekete kabátban a rozettával, egy esernyővel a karján a legszebb időben is, megállott egy lépésnyire a festőállvány előtt, köhögött kettőt, reszelte a torkát, s vizsgálódó tekintete a képről hozzám s tölem a képhez szállt.

- Hol látja ezt? - kérdezte *K.*-hoz fordulva s egyszerre kémlelve a színeket s az arcomat, egy-egy röpke tekintettel. - Hol látja ezt? és ezt? és ezt? - s mindig csak ezt kérdezte. Néha, csöndesen, egy ecset után nyúlt, egy kicsit kevert a palettán, amit *K.* mint egy tálcát tartott elébe, s amúgy cylinderben, a balkarjával az esernyőre támaszkodva, egy kicsit pingált a képen, miközben kéklő tekintete, összevont pillái alól, úgy éreztem a szívembe tűz egyenest. Aztán, végül, azt mondta, egy sóhajjal: «Inkább gyerünk ebédelni!» s már indult is s már rohantunk utána, csak éppen, hogy *K.* lecsapta a palettát és eláztatta az ecseteit egy cserépbögrébe.

Munkácsy elől, mint egy vezér, *K.* mögötte, egy fejjel magasabban, s a harmadiknak jó magam a kettő mögött, elragadtatva, - így jöttünk fel a palota lépcsőjén egyenest az ebédlőbe! Itt rögtön, láttunkra, egy női árny suhant, a művész hitvese... Nyilvánvalóan nem nagyon lelke-

sedett az ilyen magunkfajta vendégekért, hogy így eltűnt hirtelen. Oh Istenem, hát igaz! *Pitié Madame, pitié!* ahogy Latude írta hajdan. Ez a *pitié* átszármazott azóta a pesti argot szókincsébe, az *áner* ragasztékkal. Hát bizony azok voltunk mi, hogy valahogy körülírjam.

De békén helyet foglaltunk az asztalnál, a magam részéről sértődés nélkül, hogy a ház úrnője nincs jelen, s ha jól láttam, *K.* se nagyon bánja ezt, de sőt Munkácsy se búsul, hogy az igazat megvalljam. Leült velünk hármásban és várt. Egy inas hozott egy ezüst tálban, magasan a karján, valami borjúpörkölt-félét, amiért nyilvánvalóan meghivattunk, s ami nem volt csak *veau sauté marengo* és egy maitre d'hotel állott mereven a házigazda mögött egy conquista-dor előkelőségével, s figyelni látszott az ezüst kanalakat. Mi csak ettünk.

- Jó? - kérdezte Munkácsy kurtán.

- Kitűnő! - feleltem.

- *Christi's Himmlfahrt!* - szólott *K.* teologico-szellemesen, s megette volna a tányért, amint franciásan kiséperte, a két ujjá közt egy falat kenyérrrel.

Egy perccel később, a sajt után, már a kávé tálba öntötte az inas három ezüst gyűszűbe egy olyan terebélyes ezüst kannából, *à la Louis XVI.*, hogy azt hittük, tele van. *K.* rögtön felhörpintette a magáét, s még kért egy gyűszűnyit, máriahilfi tájszóval.

Munkácsy hátrafordult az élő szoborhoz.

- *Encore du café!* - mondta, ingatag franciasággal, de nagyon barátságosan.

- *Il n'y en a plus Monsieur!* - felelte a szobor, már kevésbé ingatagon, de sőt államügyészi szigorral s valószínűleg felsőbb utasításra.

- Nem baj! - szólott Munkácsy a vállát vonogatva. - Majd átmegyünk a kávéházba, - fordult hozzánk két kék szemű vigaszával.

S már indultunk is.

- Köszönöm az ebédet, - fordultam nagy hazánkfíához. S azt hittem nagyon előkelő vagyok, mikor még jónak láttam hozzátenni:

- De engem ne tessék többé ebédre hívni, mert engemet itt éhenkórásznak tekintenek.

- Az lehet, de engem is, - felelte Munkácsy olyan sebtiben, mint aki nem is tudja mit mond.

A kávéház a *Faisan d'or* volt, a szomszéd sarkon, néhány lépésnyire ide. Egész kis helyiség, üvegsillárokkal s tükrös falakkal aranykeretben. Néhány asztal állott szép sorjában egy keskeny vörösbársony pamlag előtt, mely egész hosszában a fal mentén húzódott. Az egyik asztalnál, a kis terem végén, egy ötvenév körüli, délceg tartású, katonás formájú úriember, sűrűn emelgette szalvétáját lombos bajúszához, miközben áhítattal, de szakértelemmel is, osztrigákat szürcsölt. Munkácsy köszöntötte, a másik biccentett a fejével, s miután nyelt egyet s megtörölte a bajuszát, messziről kiáltott, tipikus párizsian:

- *Comment va?*

- Das ist *Dümász físz!* - súgta a fülembe *K.*

S csak álltunk s vártunk, miután mélyen meghajoltunk Dumas fils irányában, *Dümász físz!* aki észre se vett bennünket, s úgy látszott, hogy az osztrigáin s a bajúszán kívül nem sokat törődik a világgal. De Munkácsy odaszólott hozzá:

- Mért nem jön soha hozzánk? az estélyekre? - kérdezte, az asztalokon át.

- Nekem az nem mulatságos maguknál, - felelte Dumas, egy fél citrommal a kezében,

- Hát nekem talán mulatságos, gondolja? - szólott vissza Munkácsy, s leült velünk egy asztalhoz.

Megittunk, mindegyik, egy *mazagran*-t, Munkácsy fizetett, elköszönt, Dumasnak is intett az esernyőjével s aztán elment, igen valószínűleg a barátnőjéhez, mert nagyon sietett. Egyedül maradván ketten, gondoltam írok egy cikket, ha már ilyen kényelemben vagyok, s e végből újságokat kértem, de ez olyan előkelő hely volt, hogy itt nem tartottak lapokat.

- *Der da lesn will*, - magyarázta K. - *der bringt si'e Zeitung!*

S hirtelen felém fordult.

- Mikor kapok a kétszáz frank? - kérdezte magyarul, de kereken.

- Mikor? - feleltem elámulva, s azt hittem, hogy tréfál. - Majd egyszer, - mondtam, - a nagy egyszer! - mondtam, ahogy évekkkel később a *Szabóky*-ban.

- Ha engem becsapsz, - felelte feldühödve, - nem tudom mit teszek! *I bring di um!* - tette hozzá olyan fenyegetően, hogy jobbnak láttam hallgatni.

Mindenféle honfitársi beavatkozás, s főleg a Szklezanszé befolyása kellett hozzá, hogy K. megértse végre, micsoda fantasztikum kétszáz frankot követelni rajtam egy portréért, amit sohase kívántam. Hasonló befolyások érvényesültek abban az irányban is, hogy elálljon a testi fenytéstől. E naptól fogva nem is ültem többet a portréhoz, s ha véletlenül Munkácsyhoz vezetett utam, úgy jöttem, óvatosan, az Avenue túlsó végéről, hogy elkerüljem barátomat. Mégis, egy nap, mikor ideje letelvén, elhagyta Párizst s hazament meghalni, bátran kimentem a vonathoz! Mindig kimentem bátran a vonathoz, ha barátaim közül valaki hazautazott! Ezzel úgy tűnt, egy kicsit magam is utazom haza, holott csak annál kínosabban éreztem, hogy itt maradtam, mikor elment a vonat. A szerelvény előtt, megragadtam a kezét:

- Haragszol? - kérdeztem.

- Tartozol kétszáz frank, - mondta annyi szeretettel s annyi ragaszkodással ez összeghez, hogy a szívem vérzett, amiért nem adhattam oda, egy vasam nem lévén.

Vajszínű kabátjában, egy friss szegfűvel díszítve, felszállt az Orient Express-re, az indulás utolsó percében. Mert amilyen nagy szál ember volt, úgy csempészte a vonatra s úgy szállította haza díjtalanul, egy bécsi ellenőr barátja. A portrémat egy nap, félig készen ahogy volt s ahogy hazavitte magával, megmutatta az anyámnak, csaléteknek, ismervén az anyai szívet.

- Munkácsy is festett bele, - mondta, hogy még nagyobb gusztust csináljon a képhez, holott ez egész fölösleges volt, mert anyám csak engem látott rajta.

Ma is ott lóg a falon, a szobájában ez a kép, s olykor, családi estéken, én is elmerengek rajta, s nem értem, hogy került ide, mikor azt hittem, sohse látom többet. Soha senkit és semmit nem gyűlöltem életemben. Csak ezt a fiatal embert gyűlölöm, aki ráammered a falról, egy magas szék támlájának dőlve, összefont karokkal, felborzolt hajjal, *les yeux dans le vague*, költő! Csak ezt gyűlölöm. Ezt is csak azért, mert annyit szenvedett!

X.

Az *Alcazar* a Champs-Elysées-n volt, a szabadban, egy kert volt! A háttérben állott a színpad, néhány sor rózsató mögött. A rózsák mind virultak s vékony száraikon behajlottak a zenekarba. A zenészek úgy zenéltek, mintha rózsákat rezegtetnének, főleg a hegedűsök, lengő karmozdulataikkal, melyekkel a rózsákhoz értek. Vadgesztenyék s nyírfák alatt kis asztalok

sorakoztak finoman megterítve, s villamos lámpák füzére, izzó pirosban és kékben, keretelte be az egészet. E fények és nyírfalombok fölött, ha az ember megemelte a fejét, a nyári ég ragyogott egy olyan tündöklő csillagnépséggel, hogy minden csillag e gyülekezetben szinte *extra* csillagnak tűnt, kizárólag a párizsi ég számára kiválogatva s kicsiszolva. Minden halk, finom, kedves volt itt, s a pincérek is, fehér köténnyel s *ever lasting* sarúban, mint az árnyak suhantak az asztalok között. Éjféltajt Yvette Guilbert, fekete kesztyűsen, de oly fiatalon és fehéren, mint egy beteg lilium, a *Petit Cochon-t* dalolta itt egy olyan közönségnek, melyet Bossuet nyilván csupa vétkes embernek nézett volna, amilyen finom szent ember volt ő maga.

E tündéri hely, e színpad, lomb, rózsaszüret s a terített asztalsor a lámpafüzér s a csillagok alatt, volt a Boudorevska Anna álma, az ambíciók értelmében. Meduzai ösztöne, hajkötégeinek kígyópárázásával a fején, kitűnően megérezte, hogy csak idevaló e rómvégi *plein-air*-be, ha arról van szó, hogy kinyissa a száját párdúc fogsorával, tatár énekekben! A nők mindig érzik, hová valók, ha olykor tévednek is e tekintetben. Másrészt e *café-concert*, a szavak játéka nélkül, de csakugyan ama serfőző *concern*-be tartozván, melyet a hölgy sörgyárosbarátja dirigált, a hölgy *komoly* barátja, hogy párizsiasan szóljak, ez orientáció iránya magától adódott. E komoly barát, igazi *brasseur d'affaires*, amilyet csak Balzac és jó magam ismertünk, nem ért rá, lázas elfoglaltsága közben, ezer ügye és vállalkozásai közben, bizonyos árnyalatok mérlegelésére vagy éppen árnyalatok túlzására, ami kevésbbé elfoglalt embereket rendszerint megállít a cselekvésben. Abban a pillanatban, hogy csak rajta mult a hölgy debütje az *Alcazar*-ban: ez a kitűnő ember nem habozott s nem analizált, de hozzászokván, világszemléletben, a dolgok adottságához, amelyből kiindult, nem is vesztegetett időt művészi vitákra.

- *Elle chante merveilleusement!* - mondta azon energikusan, ahogy bizonyos emberek tájékozatlanságának senki sem mer ellentmondani. - *Elle chante russe!* - tette hozzá, politikai érzékével egy olyan időszakban, mikor a francia-orosz szövetség virágzásnak indult. - *Et puis elle est belle!* - végezte művészetten és politikán túl, a francia ember könnyű konkludálásával, ha a szépséghez fűzheti az összes érveket. - *Oui! Oui! Oui!* - mondta s száz más dolga közt, amikor egy percre ráért, az *Alcazar*-ra rádiktálta orosz hölgyét, összes dalaival.

Mit mondjak? Mit mondjak erről az első estéről a Boudorevska felléptével? Talán csak egy Manet tudná visszaadni színekbe mártott tragikumát, kietlen szellemességét, jégeső bájait, a hölgyet a színpaddal, a rózsákkal, a zenekarral, a kis lámpákkal s a kis asztalokkal, s ez összesség fölött azzal a csillagos kendővel, mellyel a júniusi éj kiterítette magát, mint egy ravatalra, az égen. Csak egy Manet a külsőségeket, de egy Michel-Angelo a mélységeket, s fölívelt végtelenségeket. Nagy plakátok hirdették: *La Boudorevska à l'Alcazar!*

Vörösbárony ruhában, mélyen kívágva a keblén, olyan keményen, olyan méretekben, olyan tüdővel a mellében jelent meg, hogy egy görögkeleti templom szökött bálványának tűnt, valami zord életre varázsolva. Ismeretlen szökesége, még sápadtabbra válva a villanyfényen, oly robusztus hajfonatokkal koszorúzta a fejét, hogy azt lehetett volna hinni, egy egész hajólegénység dolgozott rajtuk s kötötte át velük a homlokát, mint egy kötélmunka remekével. Két elefántcsont ágyúgolyó, lepréselve a mellén, tündöklő felületeit mutatta oly ruganyos, oly dús, oly lázadó domborulatokban, hogy minden pillanatban robbanni akart. A hölgy énekelt! mit, mondjak? - énekelt! De riadalmas szopránja a csillagok alatt, véssziréna fuvalmai a nyírfák lombja közt, szerencsésen megenyhült s elveszett a térben, s csak a melle két gömbje vonaglott a cár és a jó Isten felé, miközben kesergő érzése s melankolizálása, úgyszólván leferdítette egész sudárfa egyéniségét. Két kék szeme fölött, a homlok régióiban, a szemöldökök elkanyarítva, már nem voltak egy vonalban felborult kérdőjelekkel, görög hieroglifákban. Az orrát szinte elfújta a cimpák vibrálása. És szemek, szemöldök s cimpák alatt, két felfakadt ajka rézsút üvöltött, oly hazafias szajátításba dermedten, hogy nem is a szája nyílt meg, de a torka tárult fel, mint egy kürt!

Az igazság az, hogy a közönség el volt bűvölve. Az első asztaloknál, kötelességtudóan, de külön meghívásra is, Sarcey ült és élvezett.

- *Bravo!* - kiáltott egy hang, nyilvánvalóan díjtalanul.

- *Vive la Russie!* - kiáltotta egy másik.

- *C'est l'infini!* - szólt valaki mellettünk s megragadta a sörgyáros kezét, aki velünk ült egy asztalnál a háttérben, jó Szklezanszéval és velem.

A *komoly* barát hallgatott, elborulva, amint a «komoly barátok» szoktak, akiknek minden pénzükbe van. Egy üveg pezsgő s a három poharunk között vont a magát szerényen, inkognitó tartózkodással. De fölhevülten az izgalmaiban s az ajkát harapdálva, világosan látszott rajta, hogy profán életében s kamarai képviselő létére, ez az első lelki élmény, ami végigborzong a bőrén s elsöpri a föld színéről az eszményiek terére! Kuszán a szívében, egy új nőre s egy új életre eszmélt, egyenest a szépségre, zenékre s költészetre eszmélt abban a hullámozó márványkolosszusban, aki vörösbársonyba dagasztva, szájátva s megvilágítva, félisteni tökélyét lefokozta a hangszálai silányságára. Hányan vannak így, mondaná Balzac, hányan homályos lelkek és bábész ostobák, akik ép abban csodálják a nőt, ami a nőnek leggyászosabb gyöngéje, s hány nő lehetne csakugyan isteni teremtés, ha megmaradna magának önmagában!

De e percekben volt, hogy magam is elborulva, noha más irányokban, egy jobb jövőmön merengtem el az *Alcazar* lámpái alatt. Elbűvölve gondoltam levelezői tisztségemre, mely e naptól fogva a Horváth Gyula *Magyar Hirlap*-jához fűzött, az alapító olyan gavallériájával, hogy első havi fizetésemet, kétszáz frankot, uram Isten! már meg is kaptam hajnalban! Az időm letelt Annával s a komornája ágyával gondoltam, s csak úgy láttam viszont *in the mind's eye* rue Chambige-beli manzárdomat, ahol a kis orosz cseléd lakótársa voltam, mint Robespierre a magáét, a költészet kedvéért. Még e reggel már ki is váltottam volt úgynevezett garderobomat s inggallérjaimat a mazagrani fogságból, már egy jó kis szobám is volt a rue l'Echiquier-ben, a *Conservatoire* szomszédságában, ahová ösztönösen mentem, halálosan zenei ember! S micsoda *performance*-ra s bravúrokra, micsoda munkásságra s szenzációkra, micsoda újságírói *non plus ultrá*-kra készültem fiatal fejemmel a Horváth Gyula tiszteletére, mint egy Blovitz a *Times*-től ahogy mondják, vagy egy Harry Russel Dorsan, akinek kollégája lettem! párizsi levelező, fix fizetéssel! Nem cseréltem volna Hoyos gróffal, aki párizsi nagykövetünk volt Ferenc József jóindulatából!

S akkor, még ez éjjel, e nevezetes debüt után, még egyszer összegyűlvén a serfőző vezérletével s Szklezanszé hadsegédletével Annánál, a rue Chambige-ben, csöndesen, vacsora után, a hölgytől elbúcsúztam. Bevallottam, szerénység nélkül, gazdasági viszonyaim jobbrafordulását, s bőven magyaráztam kirendeltségem jelentőségét ifjonti túlzásokkal. Csak hallgatott s nem szólott semmit. A szoba sarkában, a zongora mögött, egy pálma alatt, azon szökén a hajkoronájával, csak a kezemet szorongatta.

- *Enfant!* - mondta végre, mert ezt szerette mondani, - *enfant, c'est donc fini!*

És csak nézett és megint olyan gyönyörű volt, és csak világított két kék szemének ősemberi jóindulatával, olyan messziről, mint egy hegycsúcs, ami lenéz az emberre, s olyan közletről, ahogy két női szem csak nézhet, két női szem a legtávolibb kezdet kezdetéből, ahol az ember még vad volt és csak jó. Nem tudom, de milyen kábító volt így állani előtte, csak hallgatni, csak nézni, csak szívni magamba, ami szállt belőle, ami ébredt... a lélek!

Holott, sajnos, folytatnom kellett.

- Harminc frankkal tartozom, - mondtam, - engedje meg, hogy megadjam.

S büszkén kivettem az összes pénzemet, inkább, hogy megmutassam mennyi van, semmint, hogy fizessek.

- *Enfant!* - mondta utoljára s ment vissza a vezérhez s a segédhez a kis szalonba.

Azóta sem láttam soha többé. Mámoros levelező, interjúver és grafomán, az élet s a riport sodort, - *des Meeres und der Liebe Wellen!* Az idők porából, ha sok minden fel is támad, de mennyi ottmarad! Vajjon hova lett ez a Boudorevska? mivé lett? nem is merem kérdeni. Szklezanzsé is levetette conquistadori előkelőségét, s hazatérvén Pestre, annyi csaták után, egyszerűen megnősült s egyszerűen *Serényi* lett egy cégtáblán, a körúton, egy kis ékszerbolt fölött, amíg csak meg nem halt izzó szívével kimerülten, aki ez volt! spanyol Miska! *Musquat l'Espagnol!* De egy nap, évtizedek multán, egy fiatal nő jött felém a Margitszigeten, a leg-szebb annyi szép között, aki jön felém.

- A Szklezanzsé leánya vagyok, - mondta.

Két régi szem fénylett, egy egész távoli arc merült fel az arcán azzal a megejtő emlékeztetéssel, amelyben olykor a dolgok visszatérnek, ha el is vesztek örökre.

No de akkor éjjel, rohantam, egymagam, megváltva végre! Kiérve a Champs Elysées-re, egy ablaksor fénylett utánam a kis utcából, - még egyszer visszanéztem! Az *albino*-nak nem is szóltam, el se búcsúztam tőle, kis szőke cselédlány, hát baj? Ott alszik fönn, magasan a hold alatt, az orrával a falra kúszva, úgy alszik a hold alatt, amint a padlásablak nyitva van fölötte. No lám, minden csillog s fénylik a Concorde-tér irányában, s a lombos fákat még mind ismertem, kopáran még zord télidőben, mikor rohantam köztük, énekmester! - *il n'a pas de numero!* Oh lombok! lombok! vadgesztenyék süvegje! én is kivirultam! *Correspondant parisien!* mondtam, önönmagam udvarlásában. S ott jöttem el megint az *Alcazar* előtt.

Már itt nem égett, későn éjfél után, a színes lámpák füzére. Minden üres volt s kietlen a homályban. Csak a sok csillag ragyogott még, szikrázón s magasan, mint poláris egekben. *La Boudorevska à l'Alcazar!* Hová lett ez a nagy este? kérdeztem. Hová az emléke e nagy éjben? Holott egy hang kísértett e végtelenben s elhangzott messze, - micsoda hang! Egy farkas-nőstényt láttam képzeletben, egy lappföldi erdőszélen, egyedül a csillagok alatt!

XI.

Már többször mondtam, nem akarok itt nagy színekben szólni és karmazsínba fösteni. Nagy zenekarom pihen, szabadságolva s csak házi gitárom pengetem, a lehető legszerényebben, ha tudom.

Horváth Gyula igazi úr volt Erdélyországból. Szenvedelmes lénye sugárzott attól a maximális energiától, ami e távoli kor naivitásaihoz, álmaihoz, egész derűs világához szabta szárnyait. Még így is több égett és zúgott a lelkében, mint ami szükséges volt e tündéri Magyarországon. Tisza Kálmán mint egy elaggott Jézus-Krisztus, közös trónon az Atyaúristennel, úgy ült bársonyában tizenöt évig, igazi *metatronos*, Ferenc József mellett. A többi mind mellékes volt. Ezt akkor kevesen tudták, mert csak az idő beszél az ember igazságához.

Horváth küzdött, szenvedelmesen. Már pusztára a szakálla revellálta benne a harcost, a gavallért s a romantikus szívet. Igazi liberális abban az értelemben, ahogy ezt mindmáig gondolják Magyarországon, egyszerűen Apponyi Albert tiszteletére alapította a *Magyar Hirlap*-ot, Tisza Kálmán ellen. Megfordítva talán több sikere lett volna. Apponyinak nem sokat használt, Tisza Kálmánnak semmit sem ártott. Hasznom csak nekem volt az egészből, sietek hozzátenni, főként erkölcsi hasznom, mert noha *párizsi levelező* lettem fix havi fize-

téssel, a bizonyos csak az volt, hogy egy gyönyörű levelet is kaptam ebből az alkalomból Apponyi tollából, gyönyörű kezeírásával! Már a boríték is elbűvölt, ahogy így címezte, előkelő lelkével szegény fejemnek: «Monsieur Desiré de Szomory». Legyen csak kormányelnök! Gondoltam (mert mindig vártuk, hogy az lesz), s kérni fogom ehhez az előlegezett *particule*-höz igazi magyar nemességemet! Ezidőtájt még nem igen tudtam, amire rájöttem azóta, hogy az ilyen rangot és díszeket művésznek, csak a tulajdon lelkiismerete adományozhat. Aki híven dolgozik érzésben és fantáziákban és elmerül líraian olyasféle történetekben, amilyen például egy hulló csillag története lehet egy augusztusi égen, az rendszerint fejlődik is s megnesesül lelkében. Csak a közönség nem nemesül s nem fejlődik soha. De belül is olyan finoman írt Apponyi, hogy mindmáig őrzöm e sorokat:

«...örülök, hogy nemcsak a P. N.-nál töltött elmúlt idők, hanem jelenlegi működése a «Magyar Hirlap»-nál is politikai köteléket tart fenn közöttünk.»

Óh Istenem, politikai kötelék! Ez csak annyi volt, hogy ellenzéki létemre nem sok jutott nekem földi javakból, mint általában azoknak a puritánoknak, akik ellenzéken vannak. De rajongtam Apponyiért s igen bölcsen azzal vigasztalódtam, hogy mint kormánypárti is csak éppúgy szenvednék, mert az csak anyagiakon mult, hogy ne szenvedjek politikai tekintetben. Azonfelül, valahányszor Párizsba jött az ellenzék e nagy vezére, rögtön felkerestem fiatal szívem minden vonzalmával s azon kötelességtudóan, ahogy Blowitz, a *Times* levelezője, kereste fel Gladstone-t, ha ez Párizsba érkezett. Ilyenkor hasábos tudósításokat küldtem úgynevezett lapomnak Apponyi Alberttel való történelmi beszélgetéseimről s írói ösztöneim végzetes sarjadásával bőven leírtam azt a szerény manzárdot a Grand-Hotelben, ahol emberfölötti alakjával ki sem tudott egyenesedni az alacsony plafon alatt, mint egy sudárfa egy padláson, vagy mint egy ó-görög titán egy Hugó-i versben s akinek a vállán van az ég! Ami irodalmi tervem, álmom, vágyam és honvágyam volt, mind közöltem s fejtegettem, egész keserű utamat elmondtam kellő tapintattal és minden finomsággal, «*tristis usque ad mortem!*» Olykor, nyilván, egy-egy könnyemet is látta a szememben és elmerenghetett magában, magasan Párizs fölött, az emberi illúzió minden bánatos hívságán, mikor megváltásom reményszálait, kantilénaszerű vallomásokban, az ő kormányához fűztem, mint egy jobb világhoz, mint a mennyek országához, ami elérkezik egy nap! Aztán, ha lejöttünk a boulevardra s tiszteletteljesen kísérhettem egy pár lépésnyire, büszke szívemmel a Café de la Paix előtt, szinte ámultam, hogy az a sok ember a kávéház terraszán nem pattan fel és nem hajlik meg előtte! Igy rajong az ember, mikor húszéves, a lobogó szívével, mint egy zászló. Istent se ismernék fel, ha itt jönne köztük, ezt gondoltam s azt hittem, hogy ezzel valami zseniálisat gondolok. De amikor búcsúzásul, nyujtotta a kezét! Megválni Apponyitól, kilépni abból az atmoszférából, amit szuggesztív egyénisége vont köréje varázslatosan, a hangja dallamosságával, - a lelkem hasadt belé! Megválni fájdalmasabb volt, mint amilyen örömteljes találkozni vele. Ez annyi volt, mint megválni a boulevard sarkán Magyarországtól, megválni a hazától, minden jótól, minden multaktól, Jászai Mari tragikánktól s meghalni mindannyiszor! Amint még néztem utána, mintegy koldusbotra jutva, a szívem sajgott, hogy még sokáig láttam az emberek feje felett az utcán, mint egy tűnő hajó árbocát a tengeren, mert mindenkinél magasabb volt. Politikai kötelék? Nem! Ez egyszerűen a költő szíve volt.

Mit tudtam akkor, amit sajnós, mind megláttam azóta! Apponyi Albert küzdelmes fiatalsága azzal a saskeselyű aggastyánnal, aki mint egy rajnamenti burgrave szállt naponta a Taunus hegycsúcsáról, hogy a Sándor-utcai parlamentbe jöjjön, - ez Magyarország legszebb kora. Ha megírnám egy nap, Isten engedelmével, azt a Michelet-i könyvem «*Magyarország nagysága és hanyatlása*» címmel, ahogy azt jeleztem «*Levelek egy barátnőmhöz*» című kötetemben, itt volna, e két államférfiúban, az a két főprincipium, amelyből kiindulnom kellene. Apponyi éppúgy nagy, mint Tisza, egy másik, egy talán tragikusabb értelemben, mert kettőjük közül, örök álma múlhatatlanságával, Tisza Kálmán a boldogabb. A történelem nyil-

vánvalóan úgy szövi szálait az idők éjszakáján, hogy az emberre, akit a dolgok központjába sodor, nincs gondja lelki értelemben. Hogy ez mit szenved, vagy minek örvend, azt már a rideg életre bízza, az ember sorsára egyenest...

De ami mind e matériákban, már csak mint sápadt mult dereng a «*Levelek*»-ben s Apponyit, mint egy Julius Classicianust idézi s Tisza Kálmánt, mint egy fehér Ibiszt a szent madarak fajából, aki csak ült bársonyban, odafagyva, mozdulatlanul, szegett szárnyával, mint kettős tojásokon a kettős monarchián, - ez mind, ez mind még lázas emlék, még az élő kor volt akkor a szívemben. Sajgó hazavágyással e képekhez voltam fűzve s új impresszióim egy idegen világban nemhogy elmosták volna a régi színeket és körvonalakat, de még élesebbre fokozták előttem.

Azt a harcot, azt a forrongást a szívekben, azokat a hosszú, zajos közjogi vitákat, olykor csak egy kötszó körül, azt a nagy svungot és páthoszt a sokféle vitatkozásokban, olykor csak egy árnyalat körül, azt a nagy zenebonát olykor, hogy az ember nem tudta miért van és miért harsog minden ember, - azt nem lehetett elfelejteni! Azt az izzó légment, azt a *Hegy*-et, azt a sok dült, haragos arcot sem a baloldal viharában, mely fokozatos dörgedelmeiben annál zengőbbé és zajosabbá vált, hogy mind e harcosoknak e csatákban, a magyar nyelv szókincsén kívül aligha volt más fegyverük ama bibliai aggastyán ellen, aki sínai Mózes bárónál is tehetségesebb volt s csak ült s csak ült a fotöljében s csak hunyorgatott és hallgatott. A természet ritkán ilyen művész, öreg emberek megmintázásában, mint ahogy Tisza Kálmánt formálta ki, egymagában, valami zord téli fagy legendájává! Csak a legtávolibb hegycsúcson, havas kunyhókban látni ilyen véneket, akik félistenek volnának, ha nem mint pásztorok élnének. Volt benne valami nagyon ősi, valami dermedten hagyományos, valami azokból a legrégebb mágnás-héberekből ezelőtt ötezer évvel, akik Rómában Césár barátjai voltak s Szent Pálnak esküdt ellenségei. Hogy elmenjen, hogy kimozduljon, hogy otthagyja bársonyát: ez a világ végének tünt! Ez maga volt az Apokalypsis. Ez valami olyasféle volt, mint mikor Salamon királynak lett vége és ötezer sas állott meg egy szirten a Kaf-hegység fölött és öt évig búsult, ötezer sas! mozdulatlanul.

Holott elment egy történelmi napon és mások is elmentek utána, kevésbé történelmi napokon, de az sohasem jött, akit szívszorongva vártam: Apponyi! Olykor az ilyen nagy emberi sorsokhoz kis életek vannak fűzve, mint nagy hajókhoz az óceánon a kis csónak a végükben... Egy évtizeden át Párizsban, egymagam, nyomorból ki, nyomorba be, padlásszobákról fel és le, mint egy ismeretlen bolygó kerengtem, térben és időben, egy olyan naprendszerbe kapcsolódva, mely soha fel nem ragyogott! Elepedve, kimerülve, megint fellelkesedve, romantikus eshetőségekhez, álmokhoz s illúziókhoz kötve változó kormányokon át, megint csalódva s megint újra kezdve: az a tragikus ember voltam, aki meghal a reményétől. Mert a remény gyönyörű dolog, de mennyi idő szükséges ahhoz, hogy soha be ne teljesedjen! Leapadva benső tüzeimben, a lelkemet leőröltem tulajdon kincsein s felhagyva a reménnyel végre, lassanként felismertem közös líraiságomat ifjúkorom eszményképével... A hitem, igaz, nem változott s nem lettem hűtlen Apponyihoz, csak az élet az, ami hűtlen s az ifjúság, ami elmúlik egy nap. Rájöttem, hívságokon túl, örök szépségek eszményiségére s elnézek egy Démosthenes fölött, alázatosan egy Beethoven felé... Az élet minden varázsa, hogy az ember egymással ellentétes dolgokat akarhat s nincs kötve, ha bírja szárnya, sem a valósághoz, sem a lehetségeshez. Viszont a politikában, sajnos, nincs álom, nincs ábránd s még az igazságom is csak akkor válik eleven valóvá, ha meg tudom olvasztani vele, mint az ércet, az összes szíveket.

Óh Istenem, utóljára, hogy fellobogtam Párizsban, még egyszer! mikor Apponyi Albert a Ház elnöke lett! Micsoda nagy napom volt ez, micsoda hajnalhasadásom! A kávéházban, magyar ujságjaim fölött, az izgalomtól remegve olvasván a jó híreket, a pincér rögtön tisztában volt

vele, hogy itt most mindjárt szülni fogok legalább tíz cikket és már hozta a műszereket, az ingyenes *quoi-écrire*-t! Holott csak egyetlenegy cikket írtam, francia nyelven, a *Figaro*-nak, hogy az egész világ megtudja, mi történt! Elkészülvén, késő estefelé, már rohantam is a *Figaro*-hoz s átnyújtottam művemet egy Glaser Fülöp-Emmanuel nevű fiatalembernek, aki a főszerkesztő titkára volt, magyar születésű fiú! Az apja ama jó Glaser Manó, szélcsapott szakállal, igazi Ahasvérus, aki elvándorolt hajdan a hazából s rég Párizsban élt mindenféle rejtélyes írásokból. Az ifjú Fülöp-Emmanuel átvette a cikket, bevitte a főszerkesztőnek s amint megálltam mögötte az ajtó küszöbén és vártam, hallottam is, hogy felolvassa! Aztán, néhány percig még tanácskoztak rajta. Nyilvánvalóan meg is lepte őket költői franciaságom. Jobban is írtam franciául, mint ahogy ők magyarul írtak volna, ez kétségtelen. De ami ez-idejéig magyar dolog volt ezen a világon, az talán csak engem érdekelt, egyedül csak engem, millió párizsiak között! Az ilyen cikkért, az ilyen líraiságért, fiatal hitem ízzásával benne, fizetnem kellett volna, hogy megjelenhessen... Fizettem is volna, de olyan szegény voltam!

Most itt van megint előttem, évtizedek múltán, régi papírjaim között, ez a hajdani cikk, mint egy préselt virág egy emlékkönyvben. Még illatos a régi illatoktól, letűnt időknek ez a bús ákáclobja...

S ez így kezdődött:

LE COMTE ALBERT APPONYI.

L'élection unanime et joyeuse du comte Albert Apponyi à la présidence de la Chambre hongroise, inaugure une nouvelle époque dans l'histoire de la Hongrie.

Ce noble magnat au front lumineux et à l'âme ardente, offensa longtemps les regards comme une insupportable injure à la laideur commune. Par sa voix étrangement sonore et par ses idées qui jaillissaient dans un souffle mélodieux, il aviva la haine implacable. L'outrage et la calomnie se jettèrent sur ses traces. L'homme fut rejeté, renié... cependant il resta invincible.

Il semble que son heure arrive enfin, et c'est maintenant comme un coup d'horloge formidable, qui sonne trente ans de vie, d'effort et de bataille sur le bouclier triomphal. Désormais le comte Albert Apponyi conduira la nation hongroise. Et déjà, les grands chemins de l'avenir s'ouvrent fleuris devant son règne; on y voit un peuple au seuil de la clarté.

* * *

L'heure de l'avènement et de la justice... mais c'est aussi l'heure tragique où l'âme meurtrie par la lutte, regarde ses blessures sous le pâle soleil de la victoire et se trouve soudain douloureuse de sa joie.

Le cas du comte Albert Apponyi offre, dans l'ensemble de sa vie dépensée, un rare exemple de beauté grave. Le voici sur l'estrade présidentielle! Comment en monta-t-il les marches? Se pencha-t-il, le cœur étreint de regrets sur sa propre image, que lui reflète le clair métal de la cloche? Il sonne...

De meg kell állnom, minden kísértés ellenére, hogy az egész cikket itt lemásoljam. Már idáig is kellőképp kiérzik benne egy fiatal hang romantikája. A politika nem költészet, de a bánat mindenütt csak bánat s ezen a bánaton foszlik el e régi írás minden sora, rejtélyesen, szegény emberi létünk hívságai felé.

Azonfelül, nem is tud mindenki franciául. Erre is gondolnom kell, ha nem akarok senkit megbántani.

XII.

A *Hôtel Conservatoire*, a rue de l'Echiquierben, egy szomorú kis garni volt. Mind a három emeletén három ablak nyílt az utcára, összesen kilenc ablak, egymás fölött, egy keskeny szürke falban. Ez volt a garni külső képe. Belül, a félhomályban s a bizonytalanban, nem mondom éppen, hogy az orgyilkosság kísértett, de az emberi vétek hangulata terjedt bűnös kéjek és szerelmek lappangásával, ami a párizsi élet egy kis szöglete és élő része az ilyen kis hotelokban. A lépcsőn, naphosszat, gázlángok égtek, olyan sötét volt. Csak éjfél felé oltottak el mindent az utcai lámpáson kívül a kapu fölött s akik ilyenkor hazatértek, vagy betértek ide, egy-egy órára, női kísérettel, úgy jöttek föl a lépcsőn, egy szál gyertyával, mint akik egy holtat látogatnak. Amint ültem az asztalomnál és dolgoztam hajnalig, mind hallottam ezeket a vándor árnyakat, halk suttogással, szoknyasuhogással, kulcszörgéssel s ajtócsapkodással, ahogy jöttek s mentek. De időnként ez éjjeli *piano*-kba egy-egy drámaibb hang is vegyült s egy-egy női sikoly sivített *fortissimo* a csendben, zárt ajtók mögül, kétségbeesetten: «*Au secours!*» Senki sem mozdult s éppen ez volt a tragikus. Ki mozdulna egy női sikolyra, egy kis párizsi garniban? Magam is nyugodtan dolgoztam tovább. Mindenkinek beteljesedik sorsa.

A főnöknő, naponta többször, föltűnt a lépcsőn, figyelő állásban. Helyenként, a fal mentén, egy-egy gázcsapot csavargatott apróbb lángra, gazdaságosan. Ez egy szikártermetű öreg asszony volt, művész számára vonzó és förtelmes, gyászosan szökére festve, feltűnően hamis fogsorral a szájában, mely skarlátra kenve virult az arcában egy fürkésző orr alatt. Ez az orr, oldalt görbülve a végében, valami kis kék pettyet viselt, mint egy apró szafirkövet a húsba ékelve. De nem lévén e hölgynek lelki nyugtalansága azon a legfőbb gondján kívül, utógondolatok nélkül, hogy vénségében is fiatalnak tűnjön, jóval kedvezőbb személyiség volt számomra, mint az az élveteg mazagrani boszorka, aki szívtelenül kizárt a lakásomból. Türelmes a számlák tekintetében, elnéző, megértő, sőt ironizáló is egy-egy lejáratkor, mint aki tudja, hogy a pénz nem könnyen jön az emberhez: annak az elkallódott dámának tűnt, aki még XV. Lajos kedvese lehetett s itt maradt egy botrányos korból. Főleg az volt az elriasztó benne, hogy túlélte a forradalmat. Mert ami a multból megmarad csak úgy szép, ha nincs többé.

A szobám ablakából, a harmadik emeleten, a Konzervatórium épületét láthattam, a Faubourg Poissonnière sarkán. Egyemeletes régi ház, de micsoda étellel benne s körülötte! A kapu fél-szárnya szüntelenül nyílt és csukódott s derűs fiatalok torlódtak a küszöbön, tündéri kis-asszonyok, leendő énekesnők, a jövő csillagjai, lobogóhajú ifjakkal, akik a jövő zenéje voltak! Ezek közül egy-egy fiatal pár észrevétlenül elsodródott az utcán s kivárva az időt, amíg a többiek mind elvonulnak, ide tartott a garni irányában. Beosonva a kapun, mint a tolvajok, ifjú s hölgye néhány szót váltottak barátságosan a naplementi főnöknővel s már siettek fel a lépcsőn, fiatalok! szeretők! s eltűntek egy ajtó mögött, rendszerint az én szomszédságomban, sajnos! Ilyenkor éreztem, papírjaim fölé borulva, az erény nagy becsét ezen a világon. De csodáltam e növendékek ó-görög szabadságát s mámoros elszántságát is a pályájuk virágos kertjében, ahol, úgy látszott, csak a vérmérséklet kötelezi őket és azontúl sajnos, semmi erkölcsük nem volt. Ezt lehetett *hallani*, hogy semmi erkölcsük nem volt. Az is eszembe jutott, elmélyedő ember létemre, hogy annak a szegény ördögnek, aki azelőtt húsz évvel lakhatott az én szobámban itt, talán éppen Massenet vagy Delibes lehetett egy órai szomszédja, hasonló viszonylatok között, mert azok is itt voltak hajdan zenei tanítványok, zenés nőpajtásokkal. Viszont ki tudja, ha az én számomra nem Charpentier vagy éppen Debussy éltek-e itt vagy haltak meg egy órát, mint kortársaim s konzervatoristák, szívük választottjával! Ilyenkor, ha visszaélem, hosszú évek multán, e távoli szomszédságokat, rögtön kitérom a zongorámon a *Louise*-t és a *Pelléas és Melisande*-ot s magam is meghalok egy órát...

De finomabb percekben, a régi ház láttára, arra a szerencsétlen Berliozra gondoltam kegyelettel, akit itt, e szürke falak között egy Cherubini üldözött! S még távolabb fordulva az időkben, Beethoven merült fel bús emlékezetemben, *ce fier enfant, Beethoven*, ahogy Michelet mondja s akit itt kinevettek a Konzervatóriumban! Gyakran gondoltam azt, számos estén, magányos ablakomban a rue l'Echiquier fölött, hogy talán soha senki nem tudta a való igazságot, értem az egyedül valót, mert akkor ez minden más igazságot legyőzött volna s még ma is élne az emberek szívében. Akik idáig azt hitték, hogy igazuk van, rendszerint tévedtek, ezt látjuk. A jövő is úgy fog megítélni minket, ahogy mi ítéljük meg a multakat. Látni kellene mind a hőmezőket a föld két sarkán és a legtávolabbi egeket, hogy az ember ítélni tudjon, - ezt talán mind Renan után mondom. A párizsi Opera gyönyörű, de a zsidó templom téglái is hatásosak, - ezt már magam találom ki. De amikor annyi kétségbeesés közt virrasztottam, majdnem húsz évig, kis hotel-szobákban, egyben el is határoztam, hogy nem úgy fogok gondolkodni, mint a többi emberek ezen a világon.

Egy nap úgy találtam, hogy illő volna, párizsi levelező létemre, bemutatkoznom leghíresebb kollégámnak, a *Times* Blowitz-ának! Mint tekintélytisztelő fiatalember a régi zszurnaliszták világából, lelkesen nyomoztam utána abban a viharos helyiségben, ami a francia kamarában az úgynevezett *Salle des Pas Perdus* volt. Kissé feltűnő fiatalságommal lépten-nyomon megállítottam s már nem győztem a szolgálknak felelni. Megpillantván egy közelebbi kollégámat a kettős monarchiából, hozzá fordultam tanácsért. Ez egy Herzl Tivadar nevű úriember volt, a *Neue Freie Presse* levelezője.

- Mit akar maga Blowitztól? - kérdezte elképedve.

- Hódolatom kívánom bemutatni neki.

- Ezt elengedi magának.

- Az meglehet, - feleltem sértődötten, - de azért mégis szükséges, hogy megismerjem. Mint a *Magyar Hirlap* párizsi levelezője, kitűnő híreket kaphatok tőle, - magyaráztam önérzetesen, angyali butasággal.

Herzl a falnak dőlt.

- Kitűnő híreket?! Blowitztól!?! - kiáltotta s úgy kacagott s úgy verte a falat a tenyerével, hogy egészen magánkívül volt. - De hát honnan jön maga?! De hát mit gondol maga?! De hát tudja maga, ki az a Blowitz, aki egy minisztert früstököl reggelire! Aki dönt háború és béke fölött! Jaj! jaj! jaj! - kiáltotta, s még jobban oda volt s már harmadik személyben beszélt, úgy odavolt s úgy kacagott: Blowitztól akar híreket! A maga kis zuglapjának Pesten!

- Bocsánat, nem zuglap! - tiltakoztam.

- Hát nem zuglap! Hát világlap! Hát a szent Thora, ha akarja! No de nem áll szóba, érti? még velem se! a *Pressé*-vel! Goldmannal sem áll szóba, aki a *Frankfurter Zeitung*! naponta három kiadásban! - kiáltotta. - No de mit gondol maga? - végezte hirtelen nagyon magasról.

- Nem gondolok semmit, - feleltem zavartan, naivitásom felismerésével. A verejték hullt rólam. De a szegényes lelkét is éreztem ennek a bécsi szerkesztőnek. - Ajánlom magam, - dadogtam s mentem.

A *Palais Bourbon* előtt felkaptam egy omnibuszra s hazaérve, megírtam az első interjúmat Blowitz-cal! Olyan angolszász modorban s londoni észjárással írtam, hogy csakugyan olyan valódinak tűnt, mint ami apokrif volt írva.

De nyílt ez az ablak, kis hotelemből, még egy másik horizontra. Minden hónap harmadik napjától fogva, mint egy toronyőr lestem ebből az ablakból a levélhordót, kora reggeltől késő estig! Ha elsején feladták a fizetésemet Pesten, így számígtattam optimisztikusan, harma-

dikára meg kellett, hogy érkezzen Párizsba! Sajnos, sohasem adták fel elsején s általában csak nagy ritkán érkezett meg. Aki ezt a pénzügyet kezelte a szerkesztőségben, nem mondhatnám, hogy valami lelkiismeretes ember volt. Nem mintha nem készítette volna el, a többi utalványokkal, az én utalványomat is, de sőt be is váltotta. Csak éppen megtartotta magának szerény járandóságomat. Hányszor kellett megreklamálnom, írnom érte, micsoda leveleket! micsoda michelangeloi modorban! micsoda színekkel! micsoda méretekben! tíz-tizenöt oldalon át, a legsűrűbb írással! Máskor, már-már elmerülvén, zálogba kellett adnom utolsó értékemet, megválnom legbecsesebb könyvemtől egy antikvárius polcán, hogy válságos helyzetem végórájában néhány tébolyodott szót küldjék egy expressz sürgönyben hazafele... Oh Istenem, így tanultam írni zord napjaim éjszakáján, ebben az iskolában, kétségbeeséseim analizálásával, szenvedések leltározásával, éhségek és könnyek stilizálásával, - kitűnő iskola! Mégsem nagyon ajánlom senkinek.

Mikor megláttam az ablakomból a levélhordót, amint az utca végén hirtelen fölmerült: minden idegem megfeszült. Örkdő tekintetem házról-házra követte utcahosszat, s minden lépésével ahogy közeledett, egyenest a szívemen járt. Megint befordult egy kapun, megint kifordult egy másikon, megint jött s már itt volt a szomszédban, milyen furcsa! minél inkább közeledett, annál messzebb éreztem magamtól. Majdnem kiestem az ablakon, ahogy néztem, ha befordul-e a kapun? Befordult, már jött a lépcsőn, már rohantam elébe, már kérdeztem, már felelt is, már rázta a fejét:

- *Il n'y a rien pour vous, Monsieur!*

XIII.

Valaki a nevemen szólított, egy félig nyitott ajtó mögül a félemeleten, amikor lejöttem a lépcsőn. S. Ö. kollégám volt. Példámat követve, hasonlóképpen ideköltözött a *Hôtel Conservatoire*-ba.

- Nagyon jó itten, - mondta, mikor beléptem.

Olyan szűk kis szobája volt, hogy az ágy, a mosdó, az asztal alig fért el benne s a széket ide-oda kellett tologatni, hogy az ajtót be lehessen csukni. Az ablakon, mely a tűzfalra nyílt, nem hatolt be fény. Amellett a függönyök össze voltak tűzdelve rajta néhány gombostűvel, végérvényesen. A rossz illatok és szivarfüst után ítélve, soha nem is nyílt meg ez az ablak. Egy gyertyacsonk égett az asztalon s küzdött a homállyal viaszos könnyeit hullajtván, melyekből egy egész kis gótika támadt a láng körül, vékony toronyzattal. A fiatalember, gyér ágyneműk között, még az ágyban feküdt. Vígán szivarozván, látszólag igen büszke volt arra a női hálóingre, amit viselt dús csipkék díszében, mert utóljára, éjjeli toilettjeképpen csak egy úszónadrágja volt.

- Jobban megy! - mondta olyan angyalian, azzal a gavalléros szerénységgel, mely minden földi kincsek közül, egy kis feslett csipkeszegéllyel is beéri, valami kis batiszton. - *La guigne ne dure pas toujours!* - tette hozzá párizsiasan, mint akinek már az is siker, ha a legsötétebb nyomorból egy fokkal enyhébb nyomorba hajózott. S jelezvén elfogyasztott reggelijét néhány kis cserépedény tanúságával:

- A csokoládém! - mondta. - Minden délben behozza a garçon a csokoládémat! Vaj, két zsemlye - *chocolat complet!* Utána egy szivar, egy *londrès*, - ezt is a garçon hozza. Mikor rágyujtok, az az érzésem, hogy a jó Isten valóban elkényeztet engem. Nem cserélek Montpensier herceggel! - fejezte be s lobogtatta a csipkéit s messzefujta a füstöt.

- Boldog ember! - mondtam az ágy végéből, ahol leültem.

- Boldog! az! *c'est le mot!* - felelte. - A helyzet az, hogy irányt változtattam s rájöttem az útamra, - folytatta. - A magyar lapokból nem lehet megélni, ez régi sor s e ponton le is mondtam. Most minden energiámmal a franciára adom magamat: francia ujságíró leszek. Nem látok s hallok csak francia dolgokat. Eljárok a Collège de France-ba, ahol meglepőten a kalapom minden reggel, egy kövér ember előtt: *Bonjour, Monsieur Renan!* - mondom neki vígan. Este, színház! Napközben olvasok s kizárólag franciát.

- Imhol dél is elmúlt s még fekszel az ágyban, - szólottam filozófikusan. - Gondolom, a kalaplengetést ma már elmulasztottad. Olvasni sem sokat olvashattál még ma, ahogy a helyzetet ítélem. Nem látok itt egy fia könyvet, amit olvashatnál, - tettem hozzá igazság szerint, miután körülnéztem.

- Először is, ma nincs előadás a Collégebén, - felelte azzal a könnyedséggel, mellyel nem volt nehéz tisztában lennem. - Másodszor a Cabinet de Lecture-ben olvasok, ahol abonálva vagyok, a Boulevard des Italiens-en! Húsz centimért az összes lapok rendelkezésemre állanak. Mert a lényeg az, a magam szempontjából, hogy a lapokat olvassam. Csak ez a módja, hogy az ő irányukat s formáikat megtanuljam, azt az egész sablont megtanuljam, amelyen a francia zszurnalisztika épül. Már írtam is egy cikket a *L'Epoque*-nak s egy másikat a *Le Constitutionnel*-nek, ha éppen tudni akarod! Most arra várok, hogy megjelenjenek ezek a cikkek s *meglássák otthon*, hogy francia lapokba írok!

Oh Istenem, - hogy *meglássák otthon!* Ez volt mindennek mélye, ez volt minden gondolat, minden cselekvésben! Bármerre fordult az ember Párizsban, a vágya csak az volt, hogy hazafelé mutassa magát. Sötét nyomorából a *Hôtel Conservatoire*-ban, egy csésze csokoládéval a gyomrában egész napi eledelnek, csak odacélzott francia munkássága két kis obskurus párizsi ujságban, az *Epoque*-ban s a *Constitutionnel*-ben, hogy ezeken, mint két papírszárnyon, hazafelé szálljon. Francia ujságírónak készülvén, az álma az volt, hogy Pesten olvashassák! Micsoda rejtélyes kötelék volt ez, mely az embert még a naivságával, még az illúzióival is a hazájához fűzte, mikor valamilyes józanság dolgában már nem volt mit remélnie!

Még akkor nem láttam kellőképpen erkölcsi furcsaságait ennek a kitűnő kollégámnak. A legfinomabb eszközökkel élt a legdurvább sors ellen s egy szalmaszállal védett ki viharokat. Amint az élet úgyszólván napról-napra sujtotta s leteperte, megivott rá egy csésze csokoládét egy *londrés* füstje mellett s ha ehhez még volt egy frankja is, amivel a jövő elé nézhetett, a legboldogabb ember volt! Zord nélkülözéseit, lelki fájdalmak híján, valahogy átfőrdta, nem tudom micsoda eleganciákra, mint egy letört mágnás, aki fűtől, vagy egy rigómadár, aki a jégeső elől, könnyedén az ágra száll.

- Hát neked, hogy megy sorod? - kérdezte fölényesen, mint aki zárt függönyei mögött, női hálóingjében s a szivarral a szájában, Párizs ura e percben.

- Oh, elég jól, - feleltem azzal a kínos igyekezettel, amellyel leplezni kívántam szegénységemet.

A szegénység, sajnos, nem dísz, ez nyilvánvaló. Erény formájában is, inkább csak teológiai érték. Viszont a gyakorlati életben emeli az ember méltóságát, ha nem kérkedik vele. De másrészt, hogy még finomabban analizáljak, abban van valami sértő, nyomorúságra, boldogtalanságra s általában szolidaritásra, ha az egyik szegény a másiknak a maga jólétét hazudja.

S. Ö. a vállát vonogatta. Még mélyebb örvényben látott engem, mint amilyenben éreztem magam. A magyar ujságok fizetési teljesítménye s ezzel kapcsolatosan a *párizsi levelező* gazdasági helyzete, oly rég megoldott probléma volt előtte, hogy semmi fejtörést nem kívánván, már csak a fantáziájára utalta. Ha azt mondom neki, hogy például tegnap is ebédeltem, nem volt rá mód, hogy ezt elhigye nekem.

- Ajánlom a csokoládét, - mondta. - Vaj, két zsemlye, - *chocolat complet*, ez elég egy napra. A garçon nagyon kedves ember, *aki tudja, mi az élet*. A főnökné is igazi finom úriasszony, vallásos és érzelmes lelkületű, segít is az emberen, ha éppen arról van szó, igazi szent Genovéva, mert őt is úgy hívják, Genovéva! - *c'est Madame Geneviève s'il vous plait!* - fejezte be patétikusan.

S fújta a füstöt s a szőrös karja kinyúlt a csipkéből, magasra.

- Láttam a portréját a Pantheonban! - mondtam ártatlanul, a Puvis de Chavannes freskóira célozva.

De nem felelt s csak nézett, olyan áthatóan, olyan furcsán, olyan füstökbe borultan, hogy nem tudtam mit gondoljak.

Még ma sem tudom, mit gondoljak, hosszú évek multán, ha kutatnám e tekintet rejtélyét. Ott volna nyitja abban a fojtó vágyban, amellyel az ember olykor megjavítaná a valót? Ha költő ez az S. Ö., ha művész, alkalmasint könnyebben megértem. Ki tudja, ha e gyászos kis szobában, elbűvölt szeme előtt, a két karjában, nem olvasztotta-e át ezt a fonnyadt Madame Geneviève-t a Puvis szentjének nagy gondolatára?

De nem volt művész, csak egy finom ember, ami nem egészen ugyanaz. S így telt egy perc, a gyertya lángjával, a szobában. Kívülről, tompán, Párizs zaja hangzott. Valaki az időt tudakolta, hangos kiáltozással a lépcsőn. Valaki felelt is. Délután négy óra volt.

- Nem jönnél el velem? - kérdeztem az ágy végéből, ahol még mindig ültem.

- Szívesen, de csak később, - felelte. - Majd estefelé, mikor kigyúlnak a lámpák! - tette hozzá kedvesen. - Nincs más ruhám, csak a frakkom, - vallotta be. - Csak este tudok felöltözködni.

S hirtelen előre hajolva:

- Erről jut eszembe, hogy rajta ülsz a frakkomon, - mondta vendégszeretettel.

Csakugyan, az ágy végében, a vékony paplan fölött, a frakkja volt leterítve lábmelegítőnek. Próbáltam kijavítani, ami gyűrődést okoztam rajta és simíttgattam s szépen össze is hajtottam. A félszárnyában, a zseb mélyén, valami kemény tárgyhoz értem. Benyúltam érte. Egy darab száraz kenyér volt.

Mikor lejöttünk a boulevardra és elvegyültünk a tömegben és elindultunk a fényben és a zenebonákban lilaszín ívlámpák alatt, az úttest végtelenjén, melyre az estéli égbolt csillagnépsége borult a legtávolabbi horizontokig: két bús magyarok szinte megfürödtünk a tündöklő atmoszférákban. Legott felüdülten, megújult szívünkkel, az élet terhe leoldódott rólunk fiatalos ruganyosságunkban. Valami kéjes zuhany ért az ívlámpák sugárzásából, a fényekből, az egekből, egyenest a holdból! Sodródva a tömegben, sodródva! elveszve! e tömeg lelkének eleven részévé váltunk s valahogy megéreztek a magunk sorsával vegyesen, egy egész emberiség történelmi sorsát, nagy útját, nagy harcát, ragyogó céltalanságunkban! Mindenesetre oly megnyugtató volt, olyan vigasztaló, olyan különlegesen kitüntető dolog, hogy sok ezrek e tömegben, minden látszatok szerint, éppúgy élnek, mint mi, úgyszólván kivette biztos egzisztenciákból, kivette a boulevardra, az éjjelbe, a fénybe, mint egy óceánra s ahol annál vígábban vannak, mert a hullámok összecsapván a fejük fölött, nincs is miért, hogy búsuljanak! Nem búsulni s főként nem szenvedni: ez volt számomra, aki már oly korán hajlamos voltam szenvedésre, a földi boldogság sarki csillaga. Nem is értettem soha, minden tanulmányaim ellenére, mért kell még szenvedni is, ha már muszáj élni! Isten nem szenved, ez nyilvánvaló. Csak az ember és az állat olyan alantas, hogy ki van jelölve a szerencsétlenségre. Olykor, az ilyen bús dolgokban, van némi költészet. S ez minden, amivel be lehet érni. Nyilvánvaló,

hogy küzdelmes ifjúkorom odáig juttatott, hogy úgy gondolkodtam, mint egy finom öregember.

De S. Ö. megszólalt mellettem:

- Két párizsi! - mondta önmagunk dícséretéül, s e dícséret, büszkeséggel töltötte el szívem. - Csak tennéd egyenesen a fejedre a cilinderedet s nem félrecsapva, mint Pesten! - mondta még a barátom, s rögtön engedelmeskedtem, hogy eleget tegyek a párizsi követelményeknek. Egy pillanatra el is temettem magamban azt a női tekintetet, mely a Jászai két szeméből sugárzott, még csak nem is olyan régen, mennyei tekintet! elbűvölt szemek! mikor e minden tragédiák hősnője éppen úgy látta a fejemen a cilindert magyar-gavallérosan, ahogy azt Párizsban nem lehetett! Oh Istenem, megvallom, minden szó, minden hang, minden fény és mozdulat, minden ívlámpa lilaszínben, minden tündöklés a végtelenségben, a Jászai emlékét idézte, marcangoló honvágyamba ázva! Magyarországról, a Nemzeti Színház udvaráról, színpadáról, a Vas-utcából, a *Borgia Lukrécia* drámai magaslatáról úgy kísértett, mint fagyos hegy-csúcsokról, a hold alatt, az égből! Földrajzi érzésem, amint rá gondoltam, legott megszűnt bennem tudományellenesen, s valahogy feloldódott nem tudom micsoda transzcendentáliákban! Csak azt éreztem minden erőmön túl, emberi nyomorúságomban, ami mélységekből nézek fel elérhetetlen csillagzatokba!

S így értünk két bús magyarok, két szegény fuvolások a *Grand Café* elé.

Előbb megálltunk, szerényen, a rue Scribe-beli üvegajtók előtt, az ablakok mentén is és néztünk. Ez volt itt, néhány gyér asztallal virágdíszben, álmatag csillárok alatt, mint a báránny-felhő, az igazi úri rész, az étterem! női árnyak legendás messzesége volt ez, hajlékonysága, haloványsága a tompa világításban, az ablakfüggöny résein át, ékszerek tüzeivel, ami fénylett, egy-egy rubintkövel, ami vérvörös égett, mint egy seb egy fehér kéz ízületében, egy kristálypohár fölött. Patikáros Ferkó játszott itt, mellbeteg törpe s még törpébb a bandája élén, csupa nagy, erős cigányok háttérével s hozzájárulásával s akik csak gyúrták, fújták és húzták utána, ahogy csak tudták, ahogy csak érték, mert el is lógott előlük messze, elröpült magának, másnak, önkívületeknek s kanyargott a hegedűjével s az álla alól magasra emelte s még magasabbra, majdnem függőlegesen emelte s ráragadt a félarcával, az egész arcával, az egész fejével, az egész lelkével, egész tüdővész zeneiségével úgy ragadt rá a hegedűjére s valami élet-halál harcot vívott a tenger és a hangok hullámaival! Egy fiatal hölgynek húzta így differenciáltan, nyilvánvaló intenciókkal s akit meg is hódított magának. Kissé fonnyadt szépség volt ez, színtelen szőkeségű, aki hallgatta megnyúlt arccal, mint egy gótikus *O* betű soványan s lassan-lassan, amint szállt felé a méreg, már-már elveszve érezte megkísértett lelkét, alkalmasint bűnös szerelemben.

Távolabb, a terem mélyén, az ablakfüggöny rései között, Justh Zsigmond derengett igen elegánsan, a szőke szakállával, a két gyönyörű kezével, ami két műtárgy volt, két külön híres dolog, a két karja végében. E kezek mellett, e szőke szakáll szomszédságában, a költő Szabolcska Mihály, lehajtott fejjel ült, igazi költő! névtelen bánatokba borultan, amint hallgatta a magyar nótákat és hazafelé búsult, néhány szál székfü színfoltjával tarkítva, opálos ködökben.

- Gyerünk be hozzájuk, - mondta S. Ö. vállalkozón, - nagyon fognak örülni.

S már ki is húzta magát abban az ócska frakkban, mely petyhüdt szárnyaival csüngött ki halottkémszerűen, rövid felöltője alól.

- Én nem megyek, - feleltem estéli melankóliámmal, ami visszacsöppent a szívembe. - Én nem tolakszom. Ezek ketten egyedül akarnak lenni, a maguk külön hangulatában, - magyaráztam szociologikusan. - Hagyjuk őket. Gyerünk.

Ilyen finom ember voltam. Holott jól ismertem Justhot még honi életemből, legfinomabb körökből, ahol ellengett vékony silhouette-je, trónpretendensi szakállával, két fehér keze stilizáltságával, Velasquèz modorában. Imádta az életet, ami lágyan tünedezett benne. Imádta Maurice Rollinat zenéjét, mért éppen ezt imádta, nem tudom. De ezeket a hervatag kis műveket, mint beteg rózsákat elalélt szirmokkal, mind hazahozta Jászai Marinak becses ajándékba, - s ezeket én játsztam először. «Oh Istenem, be szép zene!» mondta Jászai ilyenkor s szinte rávetette magát a zongorára. Holott alig volt egy igazi hangjuk e zenének álmatag keserűkben, csak egy-egy sóhajuk volt, vagy inkább úgy rezegtek könnyedén és búsan, mint a levelek a fán. Azóta Justh, e zenék visszhangjaképpen, egy szép könyvet is írt, egy igazi magyar könyvet, noha francia nyelven, *Le livre de La Pousta*, - ez volt a könyv! Adott egy példányt, milyen kedvesen, ahogy nyújtotta, amikor meglátogattam rue Duphot-beli kis hoteljében egy este. Magyar legénye éppen öltöztette s húzgálta főúri lábára a fekete selyemharisnyát, mert az Operába készült. Szerette az operát, a párizsi estéket, a boulognei erdő akácfasorát. Szerette, ha beteg létére inkább Párizsban ápolják egy kis hotelszobában, - csak meghalni akart otthon. Szerette a virágokat, az álmokat, a költőket, főként Szabolcska Mihályt, akinek engem is bemutatott, - oh Szabolcska Mihály! Milyen mélytűzű, érzelmes, drága ember, micsoda isteni testvérem a hazavágyódásban, ha szabad így mondanom, micsoda elveszett gyermek a boulevardon s a *Grand Café*-ban s ahonnan hirtelen eltűnt egy szép napon, mint ahogy Petőfi tűnt volna el s meg sem állt hazáig, oh a boldog ember!

- Gyerünk, - ismételtem.

S akkor tovasodródtunk, a fal mentén, szegényesen, egy távolabbi küszöb felé, mely a Boulevard des Capucines-ról nyílt, egyenest a kávéházba. Ez volt az igazi *Grand Café*, kedves honfitársaink tanyája. A zene ide is áthallatszott azokon a benső üvegajtókon át, melyek e másodrangú helyiséget az étteremmel összekötötték. De a bandából, néhány lépcsőfok fölött, pálmalevelek árnyában, csak éppen a nagybögöst láttuk, mert ez állt. A többi minden az étteremben, mint egy messzi álom elmerült.

De úgy léptünk be a kávéházba, otthonosan s mégis méltósággal, mint a francia halhatatlanok, egy értekezletre, az Akadémiába. Elnézve a tömeg fölött, célirányos tekintetünk egy hosszú sarokasztal felé vezérelte lépteinket, ahol sűrű népesedéssel úgynevezett magyarjaink ültek a vörösbársony lócákon a fal mentén és hangosan vitatkoztak, mindegyik a maga *mazagran*-ja előtt. Helyet foglalván, előbb hallgattuk a vitát, de minden percben készen, hogy bekapcsolódjunk. Olykor, egy-egy szenvedélyesebb kézmozdulatra, feldőlt egy pohár s amint a fekete lé, festékszerűen, szétfolyt az asztal márványfelületén, egy-egy fiatal festőhonfitársunk legott megrajzolta benne, az ujja hegyével s művészösztönével, hazai térképünk halhatatlanságát. Olykor, az asztal két végéből, néhány méternyi távolságból vitáztak ketten, a közbeeső összes fejek és poharak fölött, a hang és mozdulat oly dinamikájával, oly felfokozott lendületével két távoli harcos, hogy az egész asztal rengett bele s már mindenki beszélt s mindenki harsogott, s az egész kávéház figyelt. Az ideák torlódtak s egymásba csaptak, kétségkívül ellentétes ideák, de harag nélkül, toleránsan s ha zajosan is, de mégis abban a modorban, mely készen volt az igazság koncedálására, ha az ellenfélnek igaza volt. Csend csak akkor volt, nagy ritkán igaz, mikor néha napján, nagy ünnepekkor, Munkácsy Mihály jelent meg a társaságban. De csak épp jött s már ment is gyorsan, nem sértőn, oh a világerő sem, inkább barátsággal, kedves nyugtalanságával, mint akit hajt az élet szürke cilinderben s egy esernyővel a kezében.

Kik voltak ezek a magyarok itten, az életük ez első, igazi atmoszférájában, Párizsban, ahol minden zúgott, zajlott, ragyogott körülöttük!? Fialat festők s másfajta ifjak, mind szerencsésebbek nálam s kevésbé kiszemeltek is s akik nem úgy kezdtek, mint én, nem exaltáltak lelki fájdalmakat permanens bánatok adagolásával s nem is magasztosultak föl önmaguk előtt, ironikusan, az olyan evangéliumi vigaszokban, hogy mindenkinél szegényebb lévén, min-

denkinél többet is szenvedek. Egy húszéves Fényes Adolf, a pályája elején, sugárzott a *Grand Café*-ban az élet örömétől! De sugárzott attól a szigortól is, amit fiatalsága igazolt s amellyel könyörtelen lekritizált mindent s mindenkit, élő és holtat, festőt és író, amint önnönszívében elragadtatva, mindenkinél magasabbra tört, miközben szürcsölte a *mazagran*-ját. Keserű lírizálásaimban, terveimben és álmaimban engem sem vett komolyan s írói jövőm tekintetében, s általában a többi jövők tekintetében is, nem hitt csak önmagában. Mellette Rippl-Rónai, spekulatív elmerengésekben, világosan látta az élet anyagi gyönyörét a művészi pálya nagy kínjai mellett s azt a lágyabb utat látszott választani a Champs de Mars festő-truppja nyomán, mely Puvis de Chavannes-hoz vezetett. Koroknyai Ottó szegény, ha nem tört ki idegrohamokban szöke sátánfeje lehanyatlásával, bécsi dialektusával mulattatta a társaságot, főként Knopp Imrét, aki szerette ezt, míg Katona Nándor, gyökerét vesztett teológiájával, nem tudom, micsoda rögeszmékre gondolt. Még voltak festők itt, Julian-beliek, akik lemaradtak, híresség nélkül az életben s még voltak szobrásznövendékek, másfajta művészfjak, rézkarcolók s álhirlapírók, még voltak kedves fiatalok, vitatkozók, magyarázók, kommentálok és harsogók s akik elvesztek azóta, jellegzetesség s egyéniség híján, térben és időben.

Éjfél után megszűnt a zene az étteremben. Mind láttuk most a banda tagjait távozóban a pálmák alól s azt a komor nagybögöst a nyomukban, aki ment, titán! a hangszerét cipelve, mint egy merev halottat, egybeolvadón. A terem kiürült. De a legmélyén még derengett tündéri tompán, a csillárok holdfénye egy asztal fölött, ahol egy frakkos férfi s egy fiatal nő hatyúú selymekben, az utolsó párnak tünt, akik még beszélnek, egy szerelmi regény utolsó oldalán.

A kávéházban is alig volt már ember, csak a füst szállt ködökben s a magyarok is mentek. S az oszlopok alatt, a hosszú asztal magányában már csak én maradtam s még két honfitársam, Korda és Barta, két élénk magyar, még mindig élénk, az asztal legvégében, - oly messze tőlem Korda és Barta, oly messze minden gondolataimtól, amint így magamban, az asztal fölé hajolva, Magyarország térképét néztem a márványra száradtan, utolsó cigarettám mellett, amint néztem a térképet, a füstben s a nyomorban.

- Cézár talán nem is volt nagy ember, mert nem volt erényes! - mondta Barta Kordának éjfél utáni egy órakor, miután az egész este ilyen tudományos vitatkozásban voltak.

A másik nem felelt s csak a körmét rágta elgondolkodva, ellenérvek után kutatván. S már csak egy-egy utolsó tulipán égett a kávéházban, a falon.

Akkor a csendben, hirtelen, az ablakfüggöny félszárnya megrezdült, hullámos bársonyában. Egy patkány kúszott föl a magasba, zavartalan, borzongtató ritmusával. Egy másik már várta fönn, a mennyezet alatt, a függöny legtetején, a vörösbársony drapériákban, mint vörösbársony egekben. Egy másik patkány. Rögtön egymásnak kaptak, két lábon, marakodón, szaglászva is, mindenféle huncutságokkal, játékkal és kacérságokkal a függönytartó rúdon a magasban, míg végül az egyik megadta magát, a nősténypatkány, a másikkal a hátán.

- Hát Hrabanus Maurusról mit tud? - kérdezte Barta Kordától, aki még mindig hallgatott.

XIV.

Olykor, magányosságomban, már kora délután betértem a *Grand, Café*-ba. Kedves honfitársaink csak estefelé gyülekezvén a kávéházba: magyar törzszakasztalunk körül, ritkásan, egy-egy francia ült búskomorságban, egy-egy sárga arc derengett a szögletben, egy ujsághoz ragadt bajusszal, egy kis csésze kávé mellett. A szemek meredeztek s kopasz fejek fölött gyér füst szállt a csendben. Az egész asztal, jellegét vesztetten, egy más világban volt a kis baju-

szos pofákkal sárgaságban, a francia ujsággal mozdulatlanságban, idegen lelkek távlatával. Minden oly messzinek tűnt, ami mind közel volt. Minden elveszett, úgy tűnt. Minden olyan kietlen és reménytelen volt. A függönyök az ablakok körül, fáradtan lógtak a magasból. Az egész kávéház egy más világba süppedt a nappali világításban.

Leültem egy sarokba, egy kis asztalhoz, elborult szívvel, de a nemes munka ingerével, igaz. Néhány ujsággal magam körül, melyekért bejártam a termet, hajlongván az asztalok között e gyűjteményes munkámban, valóban írni készültem, átszellemülten, úgynevezett lapomnak! Egy pincér lebbent elém, a borotvált ajkának kenetességével egy sűrűn szakállas arcban.

- *Une demie tasse?* - kérdezte optimisztikusan, mint aki úgy gondolja, ebéd után vagyok.

- *Un mazagran!* - dementáltam az ujságom mögül s vártam a tündöklő kristály poharat, mely ebédem tölcseré leend, hogy líraian szóljak.

Egy másik pincér lebbent, kávé- és tejonó méltóságához kiadósabb borotváltsággal, csak két oldalszakáll integritásával s két ezüstkannával, mint két ezüstöntöző, tömeges szomjazóknak.

- *Voulez-vous de la crème?* - kérdezte oldalszakállával államférfiasan.

S a két kannával, a pohár fölött, csak két röpke mozdulata volt. Tünetmentes kézcsuklója, egy-egy mesteri mulinéval irányított, magasan az öntözőkből egy kávé- és egy tejsugarat, s legott megtöltötte a poharat, vegyész pontossággal, művész! egy pillanat alatt. Isteni ital! Tejeskávé! Füstölgő tejeskávé, egy egész nagy pohárban! Ebéd! *Saját külön tudósítónk ebédje!*

Nagyon izlett, megvallom. Volt abban valami tudományos, ahogy ittam. Volt abban valami balzaci gondolat, ahogy ittam, valami olyasféle, ahogy a legöregebb aggastyánok isznak, nem tudom. Volt abban valami ösztönszerű technikája nyelvnek, ínynak s nyeldekőnek, úgy szürsölőni egy pohár tejeskávét, úgy engedni le csöppenként garaton s nyelősövön, hogy kéjeivel egy évszázadig tartson. Igazán élvezni csak azt lehet, ami kevés s bizonyos étvágyak optikája előtt nincs kevesebb annál, mint ami végtelen. Betelni is inkább azzal lehet, ami parányi, mint ami sok s egy szem cseresznye gyakran több, mint egy egész fa, roskadva a gyümölcsstől. A pohárhoz tapadva s lélekben elmerülve a tej és kávé vegyületében, figyelve is, kémlelő szemekkel, ha nem fogy-e túlságosan, olyasféle nirvánákban hajóztam, mint azok a poláris hajósok, akik a sarki csillag békessége alatt, a havas óceánon, egyetlenegy tejfröccsnek látják a világot. Még tovább tudnék menni e képekben és analízisekben s még színebben, még kifejezőbben s még pazarabban is, de amint már mondtam, nem fokozok e jelen írásaimban s csak egy féltollszárral halmozok.

Mégis, a jó Isten legyen irgalmas nekem, hogy titkos szövevényeit olyan világosan látom s nagy munkáját is az ember szíve körül, a sokféle szenvedéssel. De imhol az írómappa fölé borulva, a sok szép síma papír fölé borulva, ami mind ingyenes a párizsi kávéházakban, már el is ragadt gondolataim sodra, már elragadt! már róttam a sort! elbűvölve szent mondani-valóim marhaságától, mert semmi nincs annyira boldogító egy fiatal szív számára, mint tulajdon butaságai.

Akkor, hirtelen, egy hang szólott a fejem fölött, egy gúnyoros hang, ami lebecsülte, *a priori*, egész írói munkásságomat.

- Mit fabrikál? - kérdezte a hang.

Egy kis vékony fekete ember hangja volt, egy olyan szájból, mely egy kis ronda bajusztól, volt borzas. Két szúrós szem tűzött reám egy cvikker mögül, melyről a hosszú zsinór úgy indult a fül irányában, hogy többszörösen körülcsavarva ezt a fület, valósággal odakötötte csonthoz, bőrhöz, fekete hajfürtök közé. Pataky Bernát volt ez a kis fekete ember, a *Pester*

Lloyd tudósítója, magasabbrendű *levelező*, kitűnő régi zszurnaliszta. Jó lélek is alapjában, ha olykor keserű, sőt ellenséges, s akit nem tudom micsoda balsors kergetett a boulevardokon.

- Irok egy cikket a *vernissage*-ról, - feleltem angyalian, felvetve a fejem.

A hirlapíró rám meredt a cvikker mögül, a félfüle zsinórszegélyével. Sohasem láttam sötétebbnek, dúlt lényre nyugtalanságaival, ami mind kicsapkodott belőle, mint egy sor kótafej, zenélőn.

- Maga nem tudja, hol lakik Isten! - kiáltotta, azzal a könnyű technikával, mely régi szólamokból él. - *Wo Gott wohnt!* - ismételte, mert ehhez a némethez még közelebb volt a szíve.

S akkor megtudtam, abban a kis sarokban ott a kávéházban, hogy híres magyar közjogásznunk Grünvald Béla, holtan fekszik a Morgue-ban...

- Egyszer van az száz évben, hogy egy híres magyar közjogásznunk holtan fekszik a párizsi Morgue-ban s maga akkor a *vernissage*-ról ír! - konstátálta kitűnő kollégám nem minden keserűség nélkül, de azzal a differenciált lenézéssel is, ahogy csak külföldön élő honfitársak tudják lenézni egymást a szívük mélyéből.

S leült egy szomszédos asztalhoz, nem is mellém, csak egy szomszédos asztalhoz s rágyújtott egy szivarra. S egy *demie tasse*-t is rendelt, mert ő ebéd után volt.

- Küldtem egy százszavas sürgönyt a Lloyd-nak! - szólott azzal a tudósítói könnyedséggel, amelynek meg se kottyán, se költség, se munka. Mégis a pénzét számlálta az asztal alatt.

Keserű inferioritással, az is nyilvánvaló volt, hogy lemaradtam, *saját külön tudósítónk!* evvel a szenzációval.

Lemaradtam? Megvallom, ez eszembe se jutott. Nem az volt az első gondolatom, sem az érzésem, ami hasonló esetben a zszurnaliszta első érzése s gondolata, hogy tudniillik súlyos csapás érte riporterri presztizsemet. Ujságírói ösztönöm, soha el nem nyomta, még legifjabb koromban sem, emberi érzésemet. Azonfelül a magam nyomorával, bánatával, hontalanságával, még érzékenyebben reagáltam minden szerencsétlenségre s egy-egy honfitársam tragédiája az idegenben, a tulajdon sorsom éjszakáját vetítette elém. Az első érzésem az volt, hogy félig ájultan, gyermek, nem is tudtam mit tegyek. Az efajta hírektől úgy megszedül az ember, mintha valami fekete nektárt nyelt volna hirtelen. Grünvald Béla! Közjogász, képviselő! nagy harcos odahaza! vezér! szónok! igazi úr! híres könyvek szerzője! Apponyi barátja! - minden emlékem fölmerült! Olykor, éjjel, a *Pesti Napló* szerkesztőségében, ahol mind dolgoztunk a lámpák alatt, micsoda ünnepünk volt, mikor megjelent, gyönyörű, drága, szerencsétlen ember!

- Holtan?! A Morgue-ban?! Hogyan lehet ez? - kérdeztem kollégámtól, aki fújta a füstöt, százszavas sürgönye felsőbbrendűségével.

- Ez úgy lehet, ahogy minden lehet a világban, - felelte, professzionátus bölcsességgel. - Eltűnt Pestről, nyoma veszett, ezt maga is olvashatta, minden magyar ujságban benne volt. Tegnap, hajnaltájt, Asnières-ben, találunk egy ismeretlen úriembert, átlótt fejjel, a Szajna partján. Se írás, se névjegy, semmi a zsebekben. *G. B.* a fehérneműkön... Ezt viszont a párizsi ujságokban olvashatta.

- Ezt nyilván csak maga olvasta, - hebegtem.

- Ugy látszik, - hagyta helyben. - Az a zszurnaliszta, aki mindent olvas, - mondta. - *Aki tud olvasni.* Nem is írni kell tudni, de olvasni. Ez egy háromsoros rendőri hír volt, *petit*-ből, a párizsi lapokban. Egy hulla a Szajna partján. Ez semmi, ez csak egy hulla. De *G. B.* a fehérneműkön! *G. B.* tünődök. *G. B.* lehet ez? *G. B.!* s már rohanok s már agnoszkálok, - s ez már

egy egész nagy dráma, egy magyar dráma, amit megfejtek két betűvel egy alsónadrágon. Ez a zszurnaliszta, lássa. - S fújta a füstöt. - G. B.! - mondta mégegyszer s még jobban fújta a füstöt.

De ekkor már felálltam.

- A Morgue-ban? - kérdeztem és mentem.

Nem tudom hányszor szálltam át, hány omnibuszra, amíg kiértem abba a távoli kerületbe, ahol a Morgue, a maga kőfrontján és hidjain túl, egyenest a Szajnára van építve, magasan a víz sodra fölé, mint egy csónakház, mint egy *Ponte Vecchio*, nyilvánvalóan, hogy friss levegő járja át, szünet nélkül, szellős deszkafalait. Mindjárt a küszöb mögött, néhány lépésnyire, egy kőszikátoron, egy sor üvegalitka világolt s ezekben a kalitkákban mint kirakatokban, magasra ültetve, s azon ruhástul, ahogy végzetük lezajlott, borzalmas hullák fogadták az embert keserű szájtátottsággal és feladták kilétök rejtvényét a tömegnek, aki bámult. Mind fagyasztva, mereven, északsarki atmoszférákban a kalitka üveglapjai között, a regényes utasoknak azzal a borzalmas pátozával ültek, mint akik végleg lehajóztak s megalvadt szemük, olykor csak egy félszem, egy negyedszem, vagy csak egy szemüreg, azt a dúlt sugarat ontotta, ami egy öröklétre kizártnak tekintti, térben és időben, minden lehetőségekkel egyetemben, az összes további utazásokat. Volt bennök, mindannyijukban, Isten bocsássa vétkemet, valami heroikomikus! Ez már rég nem volt élet s még nem volt halál, s éppen ez az ideiglenesség, ami e boldogtalanokat megállította félúton két határ között, éppen ez volt, ami rettenetes volt s ami nem tudom, micsoda hontalansággal, micsoda tanácstalansággal, micsoda gyámoltalansággal borította be őket, micsoda mondhatatlan gyalázatossággal! Nem rajzolom a különböző halálnemek változatját a kalitkákban, a sötét portrékat üveg alatt, mint a paszteleket, az egyszerű öngyilkosokat kútágas melankóliában, a borzasfejű leszúrtakat, a vastag vízbefúltakat, s akik mind névtelenül e kirakatokban, úgy tűntek tova s úgy haltak meg, hogy senkinek nem hiányzanak, ami ha egyrészt, talán nem hízelgő rájuk, másrészt kellőképpen jelzi tragikus magányosságukat s azt a magasságot is, amit elfoglaltak a társadalomban.

Imhol fel lévén ismerve, Grünvald a mélyben volt már, a folyosó legmélyén, egyedül a fődött híd sarkában, a Szajna fölött, ahonnan fújta a szél. Egy deszkalapon pihent magányosan, egy fehér vászonlepel alatt s kopasz feje, cézári kontúrjaival, a nyugalomnak azt a lágy formáit mutatta, ami a halál egyetlen szépsége. A Szajna partján lett öngyilkos, közvetlenül a víz mentén, úgy gondolván egy utolsó gondolatján, a víz sodra el fogja vinni messze... De a víz sodra nem bántotta, csak a sebét mosta el a halántékán.

Megvallom, nem sokáig néztem, könnyes szemmel s mentem. S amíg néztem, megvallom, nem is sokat értettem e tragédiából. Mért jött Párizsba meghalni? Asnières-be! - megvallom, nem kérdeztem. Ez pont túlsó világa volt a magam világának, aki azért haltam volna meg, mert haza nem mehettem. Kérve a partra, elborult fiatalságommal már csak arra gondoltam, hogy imhol részletesen leírjam bús élményeimet, egy hosszú riportban, úgynevezett lapomnak! S e célból, betértem a sarkon, egy nyílt küszöbön át, mivel kávéházat nem találtam, egy füstös kis kocsmába. Mind néztek itt, zavaros italuk mellől, ingujjas törzsvendégek, mind környékbeli komák, mind idetartozók a Morgue ipusztóriáihoz, halottkémek, halottvívők, kalitkások, halott-török, ropogtatók s hasonló foglalkozásúak s mind abszintívók a nap szálltában a Szajna fölött, abban a tikkadt órában, ami a Verlaine *l'heure exquisite*-je, te jó Isten!

De inkább kijöttem a terraszra s egy pléhasztalon írtam. Odajött a gazda s kérdezte:

- *Un aperitif?*

- *Un café*, - feleltem, hogy vacsorázzam is.

Míg írtam, már-már este lett. A parton, a terrasz mentén, sétáló párok vonultak el, omlatag kettesben. Túltonnan a Notre-Dame két tornya látszott, kéklő homályban a hold alatt s

távolabb a folyó fölött a mélyben, mint egy messzi móló, sötét vízeken, a Morgue lebegett, megtűzve egy-egy méccsel. De a fejem fölött, a part fölött, túlannan s mindenütt, a csillagok tündöklő békéje volt az égen s ezüst szopránjuk végtelenje zengte távoli harmóniájukat!

XV.

Még szomorúbb volt a Grünvald temetése a Montmartre temetőben. Olyan volt ez ezen az őszi napon, mint egy angol tájkép, egy igazi angol tájkép sok szürke levegővel, néhány fával, néhány cserjével és sok folyondárral a ritkás atmoszférában s egyetlenegy koporsóval, amit visznek egy keskeny úton, zord felhők borulatával az égen, ahol fekete kettesben, két varjú száll egymás után magányos röpködésben. Nem tagadom: az emberi létnek valami borzasztó nyomorúsága terjedt itt, a hangulat egységében. Ehhez a koporsóhoz is odalovagolhatott volna a lordmajor balladaszerűen, de vadászván is e dült környéken s kérdezhetette volna, a halott iránt érdeklődve: «Mi baja volt, hogy meghalt?»

Meghalni idegenben, ha az ember nem tehet másképp, - ez kétségkívül szomorú sors s nem alkalmas vitára. Az ember, távol a hazájától, közelebb érzi magához Isten akaratát, ami nem igazságos. De a Montmartre temetőben temetkezni, egy távoli halom röggjének legmélyére szállani egy magyar embernek, - ennél nincs semmi siralmasabb, még ha az ember le is tud festeni, még színesebben az eszközei pazarságával, másfajta nyomorúságokat. Egy csengő csilingelt sokáig. Egy kis rekedt csengő csilingelt, amelyik rég kiadta a hangját a sok halottnak, akiknek mind csilingelt. Már nem tudom, kik voltunk itt a sír körül, a kapás embereken kívül. Oly régen volt! Csak Pataky Bernátra emlékszem, aki mellettem állott és figyelt a cvikkere mögül, ami az orrán ült, de a fülére volt kötve. Nem is tartott soká, amit a kapások csináltak. Meddig tart az, amíg egy hant alá temetnek egy finom úriembert, aki nem kívánja, hogy megállítsák énekkel s beszédekkel! Mit lehet énekelni egy embernek, aki öngyilkossá lett? Már arra se számított, hogy polgárian eltemessék, mikor véres fejével, szerencsétlen, a víz sodrára bízta magát, hogy az el fogja vinni örökre.

Eljöttünk a sír mellől s visszafelé haladtunk a kis úton.

- *Das ist die Geschichte von der Nichte!* - mondta Pataky filozófikusan.

De a kis csengő még mindig csilingelt, nem lehetett tudni, honnan. Mikor a kapu felé közeledtünk, akkor láttam, hogy egy kis meztlábás nyurga fiú rángatja a kötelet. Az mulattatta nyilván, hogy így csilingelhet. A mélyből, messziről, mint egy más világból, a külvárosi boulevardok zaja hangzott, dörgedelmes hangszerekkel, ami az utcák hangja volt. A montmartre-i Notre-Dame a tornyait meresztette a láthatáron, fehérkő csiszoltságukban, mint a cukorsüvegeket. S még tovább a mélyben, nyugati irányban, ahol már-már leáldozott a nap, a Moulin-Rouge malomkereke nyújtotta föl a vörhenyes atmoszférákba két feslett vászon-szárnyát, egy óriási X betű formájában. Háztetők is látszottak, magas atelier-ablakokkal a Montmartre-en, muskátlis manzardok kalitkáival s a kéménycsövek ijesztő sokaságával, tolongásával, torlódásával, fekete rajvonalával, mint egy perzsa hadsereg ókori időkben s aki mind pihegett vékony füstfoszlányokkal, vagy vastagon fújta a füstöt az ég felé, mely bámult.

Nem tudom hogyan, de elmaradtam kollégámtól. Két ember, elevenen, nem igen válik el egymástól egy messzi temetőben, hacsak nem költő az egyik. A sikátoron, amint bolyongtam magamban, egy útjelző táblát láttam, ezzel a felírással: *Au Nord* - Észak irányában! Mért ne indulnék el észak irányában? gondoltam a magányos vándor tanácstalanságával, akinek fel is út, le is út, akinek minden mindegy. Akinek egy-egy regényes szó egy keresztfán, már egy jobb sors vagy egy jobb irány, ami megnyílik előtte. Párizsban is mindig szerettem a szépnevű

utcákat, a *rue Murillo*-t, a Parc Monceau körül, ahol Flaubert lakott hajdan s azt a zeg-zúgos *rue de l'Ancienne Comedie*-t, ahol sokat jártam, mikor átjöttem a Szajján.

Észak irányában! Azonfelül, ha már itt vagyok a montmartre-i temetőben, gondoltam, ha már kirándultam ide, szegény nagy honfitársam búcsúztatására, legalább gyűjtök valami kis anyagot riporter háztartásomhoz ebből a halotti világból. Másból amúgy sem volt érdemes, tekintettel silány javadalmazásomra *elvben*, mert gyakorlatban, amint azt már mondtam, még ezeket a csekély díjaimat sem kaptam meg, vagy csak nagy ritkán ha kaptam egy pár frankot, *saját külön tudósítónk*, aki voltam, szerencsétlen!

Bolyongván észak irányában, hirtelen az út végén, egy egész domboldal meredt elém sírkereszt-népségével, de oly lágy és tűnő hajlatokkal mind magasabbra a szemhatárig, hogy ott fönn, messze, az egész lankás, mint egy szőlőföld nyúlt el az ég felé s feltüzdelte a karói kietlenségét skarlát fátylakba borultan, ami az alkony visszfénye volt rajtuk.

- *L'tombeau d'Hein, - c'est deux sous que je vous y conduis!* - mondta a nyurga kisfiú mögöttem, aki otthagyta a kötelet és csöndesen jött utánam... észak irányában.

Igy mondta: *Hein*, ködösen, drága gyermek, s kis sápadt ajkán Heine akart lenni ez a *Hein*, a Heine sírja, amit felajánlott, hogy elvezet oda, két szomorú krajcárért. A cikkíró szempontjából minden pénzt megért e sír! Nyilván nem is habozok, ha jobb helyzetben vagyok. Egy Blowitz az én helyemben egy pillanatig nem gondolkodott volna.

- Köszönöm, tudom az utat, - feleltem a kisfiúnak, aki ilyenformán elhárítva érezvén magát, rögtön befúrta az orrába a mutatóujját, egy sírkeresztnek dőlve. S csak állott s csak nézett utánam a sok hant közül, a homokbuckákban, s még intett is, mikor visszanéztem, még intett is, díjtalanul, az irányt jelezve, mert ilyen jó kisfiú volt az ujjával az orrában egy sírkeresztnek dőlve.

Oh Istenem, a költő sírja is csak olyan sír, mint a többi ebben a halotti köztársaságban és minden hant és minden kereszt, úgy tűnik, testvére egymásnak ebben a nyilvánvaló jogegyenlőségben, amelyben több az egyenlőség, mint a jog. Ezek a régi sírok a Montmartre temetőben, még külön meghaltak holt bérlőik fölött s hajdani formáik, púpokra s buckákra válva s besüppedve, maguk is eltemetkeztek s köveik is és keresztjeik is, féloldalt fordulva, mint akik nem győznek várni ítéletnapjáig, mind mélyebbre szálltak s csak a föld szintjén látszanak már, meddig még? mert mind búcsúznak attól az utolsó emléktől is, ami rég elmúlt fölöttük s mind elmerülnek holtjaik után, akiket nincs miért, hogy örizzenek többé. Sok sápadt fű tengeti itt nekrofil életét örömtelen szárazságban s csak a költő sírja jelzi, elázott papírköpenyével, hogy olykor a temetőben is, mint másutt a világon, dúsan esik az eső. Ezer és ezer kis kartonlap, fesletten és elsárgulva, borítja a hantot, ezer és ezer névjegy, amit leadtak itt s ami mind mutatja, egymás hegyén-hátán, tömegestől, érintetlen, évtizedes rétegeivel, hogy a költő senkit sem fogad. Mindazonáltal én is letettem a névjegyemet, amelyen a nevem alá oda volt nyomtatva: «*Correspondant parisien du Magyar Hirlap*», amiből Heine mindent megérthetett. Ha az ember nem vésheti bele a nevét egy fa törzsébe, akkor lenyomatja egy kartonlapra, csakhogy valahogy megörökítse szerencsétlenségét.

Még körülnéztem, még figyeltem mint egy tájképfestő, mint egy Turner Angliából, mint egy szegény ifjú Magyarországból s eltűnődtem s elmerengtem s hazafelé repestem szívem gondolatján a Jászai Mari tájkára, ahogy azt minden nevezetesebb alkalmakkor, minden ritka élményeimben szoktam. Nem találván a Heine sírjánál, a sok giz-gaz s lim-lom fölött, semmi-féle gondolatbeli kincseket a szívemben, kétségbeesve gondoltam arra a sok fenkölt eszmére és gondolatra, azokra a búbánatos axiómákra s finom *aperçu*-kre, ahogy otthon mondtuk, melyekkel nagy tragikánk kétségkívül elárasztotta volna szédült lelkemet e percben, ha a sors kegye úgy hozta volna, hogy együtt nézze velem ezt a sok papírrongyot itten.

De csak a kisfiú jött megint.

- *Vous ne m'donnez rien?* - kérdezte angyalian.

Kikotortam a pénzemet a zsebemből, nem volt nehéz, nem volt sok, összesen öt sou-m volt, ebből adtam könnyelműen egyet. Átvette, ment, de valami olyan meleg tekintettel utoljára, hogy a lelkemig hatolt. Egy egész ezüst frankért hogyan nézett volna? - el se tudtam képzelni ezt. Soha temetőben még nem élt egy ilyen kisfiú, ilyen menyeyi szemekkel.

De magam is indultam hazafelé, már-már este volt. Amint leértem az utcára s elvesztem a tömegben: a sokféle zaj, sokféle utca, a sok ház és ívlámpa arányában mind magasabban szárnyalt reménytelenségem. Azt kell mondanom, csakugyan, hogy szárnyalt, mert úgy sodródtam, szinte a járda fölött, a tömegek fölött, anyagi kapcsolatok nélkül, érzelmi közösségek nélkül egy céltalan világban, mint a madár, aki száll s nem köthet ki a levegőben. Hova menjek? Kutattam, mikor százfele volt út, százfele gurult fenn is, lenn is vasút s az úttesten minden kocsis a bakján tudta hova hajt s a járdákon minden ember tudta, hova menjen! A Place Pigalle-on megálltam tanácstalan s bámultam a járda széléről, az orrommal a levegőben, egy nagy régi házat odaát, a tér tulsó sarkában. Egy festő-honfitársam lakott itt, az egyik atelier-ablak mögött, mert ez mind atelierablak volt a házon. Ha felmennék hozzá? Ha ott tartana magánál vacsorán? számígtattam, de rögtön el is szégyelve magam hajdani előkelőségemben, Csemegi barátja! s szinte megkönnyebbülve láttam, hogy nincs világ az ablakában s mentem. A kísértés, ha így magától omlik össze, csak annyi, mintha csalódik az ember. Nincs otthon, mondtam. A régi ház falában, magasan fön, csak a Pu vis de Chavannes műterme volt világos, izzó ablaküvegével, mint egy szent fény a tér fölött, Puvis de Chavannes! Ha ő volna a barátom, hozzá mehetnék, könnyű szívvel, szegénységem vallomásával! - ilyesfélére gondoltam és csak mentem. S amint mentem az utcákon, mindig azt mondtam magamban, hogy lekössem a gondolatom: Puvis de Chavannes! Puvis de Chavannes! Mint ahogy Szent Pál ismételhette a Jézus nevét a nagy útakon, ahol magányosan ment. Az embernek olyan furcsa vigasz az szívében, hogy valaki volna, aki megértené, aki fölemelné, a könnyeit letörölné, de akihez soha el nem juthat. Ez Isten költészete az ember szívében.

És csak mentem és csak mentem, Puvis de Chavannes! s amint így mentem s így motyogtam magamban, azt mondja egy nő mellettem: «*Qu'est ce que tu dis coco?*» Egy olyan gyönyörű nő, mint a Pasiphae leánya s szakasztott úgy kifestve, mint az. S még sokáig jött mellettem, omlatag, kecsesen, titkos ritmusokkal, mint egy tulsó part tündére s alig vált le a karomról s már jött egy másik, egy még lengébb, még színesebb s hajlékonyabb, mint Phryné az aeropág előtt egy olyan lány s rajongásig készen arra, hogy leoldja lábamról fáradt vándorsarujmat. Az egész utca a rue Blanche-on végig, a levegő rezgése az utcákon s az estében, kéjes szavaktól izzott s úgy szállt tova a hangok füzéréen egy egyetememes harmóniába, mint egy-egy síp, ami szól, egy-egy szólam, ami csendül egy végtelen kórusban s zenekarban, amelyben egész Párizs zenéli a szívét!

Beérve a *Grand Café*-ba, annál bátrabban foglaltam helyet magyar törzsasztalunknál, hogy négy sou-mmal a zsebemben amúgy sem rendelhetek semmit. De már ültek itt honfitársaim, vitákra készen s mindegyik a maga *mazagran*-ja előtt s az ilyen kollektivitásból az egyénnek is van haszna, erkölcsileg szólván, hogy mindig leülhet egy asztalhoz *gratis*, ahol a többiek mind fogyasztanak.

Ilyenformán már készültem is a munkámra s a pincér hozta a sok gyönyörű levélpapírt az írómappában s azt mondja, itt van egy fiatalember, aki beszélni óhajt velem.

Csakugyan, néhány asztallal távolabb, egy fiatalember köszönget és bólingat felém egy borzas fejet, egy nagyon magas inggalléron. Odamegyek hozzá, feláll hajlékonyan s romantikusan egy kopott redingot-ban s nagyon boldogan beszél.

- Nevem Adorján Jenő, hegedűművész, - mutatkozik be. - Igen nagy tisztelője vagyok.

S leülünk egymás mellé.

- Idáig Berlinben tanultam Joachimnál, - folytatta, - s most két hét óta, Párizsban próbálok szerencsét. Van néhány tanítványom, mert levelekkel jöttem. Önnek hogy megy sora? - kérdi, de olyan szordinásan, igazi hegedűművész, annyi meleg fogékonysággal a hangjában balsorsok és bánatok iránt, hogy szívesen felelek s elmondok nagyjából mindent, az egész életemet dióhéjban, keserű eleganciákkal s még ezt a mai utolsó napomat is minden részletével a Montmartre temetőben.

- Oh, Heine sírja! - mondja, - már én is leadtam a névjegyemet, kérem. Ismerem azt a kisfiút is, oh hogyne! a kigyóbűvölő tekintetével. Az megállít egy gyíkot az útjában, pusztán ahogy ránéz s a gyík úgy bámul a porból, hogy nem tudja, mit szóljon. De nem mennék vacsorálni? - kérdezte.

Egy szót nem feleltem.

A fiatalember is hallgatott egy percig. Jelentős, súlyos csend volt, mint a történelemben.

- Nekem van tíz frankom, - szólott végre, nyilvánvalóan lelki tusák után, olyan agóniás hangon, mint ahogy halálos ágyán gyónja meg az ember, élete legrejtettebb titkát. - Ebből adok kölcsön ötöt, - folytatta, - a felit, ha vissza tetszik adni.

...Mégegyszer írtam Grünvald Béláról, hónapok multán, mikor sírkövet állítottak neki. A felírást, ha jól tudom, maga gróf Apponyi fogalmazta, a következő szöveggel: *«Itt nyugszik Grünvald Béla, a magyar állameszme törhetetlen apostola.»*

A francia vésnök, aki ezt a mondatot faragta a kőbe, elhibázott egy betűt. Azt írta: állomeszme. Mintha tudta volna, kinek készíti a követ, kinek a sírjára! Úgy kellett átfaragni a betűt a hant fölött.

XVI.

Ha abból nem lesz örök harag, ha egy hazai fiatalember Párizsban, nem adja meg egy másik hazai fiatalembernek Párizsban, azt a pár frankot, amit olykor nélkülözések árán, kölcsön adott neki: akkor abból örök barátság lesz. Ez volt az én esetem Adorján Jenővel. Az igazság az, hogy együttérző hajlamosságokkal, egyforma értelmi és érzelmi fogékonyságokkal mindenfajta nyomorok iránt, éppen akkor voltunk a legelnezőbbek s a legbánatosabbak egymás irányában, mikor mások rendszerint a legszigorúbbak s elvetik az összes érveket, melyeket egy szegény adós ember csak fel tud hozni ezen a világon. Kölcsönös irgalmasságokkal, még mentegetődzünk sem kellett az egymás szíve előtt bizonyos lejáratok idején s még attól az árnyalatbeli megaláztatástól is megkíméltük egymást, ami barátok között is lehetséges. Olykor Adorján koplalt, hogy nem fizethettem. Egy szót nem szólott, nem is akart szólani, de azzal a gondolatlansággal, mely túl van hiú beszéden, mélyen meghajtotta magát előttem s a fájdalmas az volt ebben a mozdulatában, hogy még csak ironikus sem volt! Rendszerint fogta a hegedűjét s eljátszta búfelejtésül, amit nagyon szerettem, a Wienavszki *Legendá*-ját! Máskor én koplaltam, igaz, amiért ő nem adta meg, amivel tartozott nekem. A legtöbbször mind a ketten koplaltunk.

De ezek alacsonyrendű dolgok, ha népszerűek is. Minden embernek megvan a maga tulajdon élete, gazdasági értelemben, intímus keservekkel. De ami két fiatalember viszonylatában, anyagi kapcsolat lehet, csakugyan nem éri meg azt a nyomort, amit küzdelmekben, hajszákbán, meddő idők múlásában jelent.

Inkább azt a lelki tüneményt jegyezném fel, melynél ritkábbat nem láttam soha s nem is olvastam ezen a világon s ami csak annyi volt, ahogy a barátom, hegedűművész létére, egész erkölcsi lényét áthangolta a magam lelki zeneiségére. Ösztönökben, könnyelműségeken, úgynevezett világnézletekben s lelkiismeretbeli kérdésekben, egyforma korunk ellenére, nemcsak hogy merőben ellentétem volt, mert abban még mindig van valami közösség, ami merőben ellentétes. De itt nem volt hozzám hasonló egy mákszem e legjobb pajtásomban, itt egyáltalán nem volt semmi azon a keserű s lázongó lelken kívül, amit úgyszólván nyersen hordozott ember és Isten ellen, amiért körülhatároltan, vak hittel kéjekben s gyönyörökben, az élet nem azt nyújtotta neki, amit várt. Soha effajta lelki borulatot, effajta meghasonlottságot nem láttam egy áprilisi fiatalságban, de azt az áhítatot sem soha, mellyel ez a húszéves fiú, benső útjai s kavarodásai sötétjén, utánam vetette magát a rajongásig felexaltáltan, hogy mint egy Szent Pál megjavuljon s megkönnyebbüljön abban a siralmas, sőt elegáns szenvedőben, aki voltam! Az első perctől fogva, hogy találkoztunk s azontúl is az idők során, éveken át, ha nem is tudta átfacsarni keserű lelki kvintesszenciáit egy gránátalma nedveire, mert hiszen azt nem is lehet átgyúrni, egy ilyen lelket, de viszont, látszat szerint, megadással, csakhogy el ne veszítsen engem, mindig az én ízlésemben s stílusomban volt, valósággal beidomítva, oly kínos ösztönök ellenére olykor, önmagát győzve le, mint mikor egy medvebocs egy üveggyölyön gurul. Ha megállott, nem is megriadva, csak pusztán akaratból rettenetes cselekvésekben, erkölcsileg szólván, ha kitért kísértések és gyalázatok elől, melyek gyakran, mint egy bőség-szaruból omlanak Párizsban az ilyen fiatalok útja elé, ez nem azért volt, hogy megálljon, hogy kitérjen s lemondjon, mint inkább azért, hogy erkölcsi sémáim szerint úgy tegyen, mint én, vagy ahogy én tennék egy hasonló esetben. Nem ízlett, igaz, s minden keserve megmaradt, de lassan-lassan elvesztette mérgét s azontúl, egész fiatalsága, ha emberileg nem is fejlődhetett erkölcsi egyénisége értelmében, mert ez végzetes is lett volna, viszont mint művész, a hegedűjével, azokra a boldog magaslatokra jutott, ahonnan visszasírhatta, lendületes arpeggiákkal s egy vonóval öt ujját közt, ami mind meg van tiltva az embernek.

De ez egy egész külön regény volna, ha el akarnék mélyedni, holott ez nem céloom s már csak azt a bajtársamat rajzolom, aki lecsiszolt ösztönökkel, elirodalmiasodva, sajnos, halálra olvasva s marcangolva magát, soha ki nem fejleszthette mérgekkel terhes benső tulipánját s már csak egész halkán pengette, mint *pizzicato*-kat, utolsó kis lelki sikolyait.

- Mind női tanítványom van, - mondta, mikor ez irányban érdeklődtem, - mind magas nép, Boulevard Haussmann, *et l'alentour!* magasabbrendű zeneiségben, mert nem hegedűt tanítok kezdőknek, ne képzelje, ezt soha nem is tudnék. Voltaképpen semmit sem tanítok, - ezt ők úgy hívják itt: *leçon d'accompagnement*, s ez annyi, hogy egy-egy Beethoven vagy Mozart hegedű-szonátát játszom s a hölgyek zongorán kísérek. S ez annyi, hogy öt frankot kapok egy óráért.

- Mind fiatal nő ez, - kérdeztem, - mind kitűnő zongorista?

- Van köztük, aki művész, több mint művész, azt mindig lehet érezni egy nőben s ezt alig bírom, ami itt száll felém, a zongoráról, kezeiből, szívekből, érzésből, fel a hegedűmre, ezt nem lehet kibírni! Van köztük, akit megfojtának, nem tudom miért, pusztára csak fokozásból, a hangokhoz való rokonságból, a szonátához ananásznak! agóniának, de megfojtának, mint egy részeg matróz egy Maupassant-novellában, hogy a mellére rátérdelnék. Van olyan, akiért meghalok, úgy kívánom. Van egy, aki egyszerűen megőrjíti, aki a lecke végeztével, amíg elrakom a hegedűmet a tokjába s készülök, hogy menjek, csak folytatja magának s a Grieg *Erotik*-ját játssza! Képzelden ehhez egy ablakot bevont függönyökkel, egy zongorát az ablakban egy lámpával, mely alig világít, egy szőke kontyot ebben az álmatag lámpában s két olyan szemet, hogy szinte eltünteti az arcot s még két kezét is képzeljen ehhez, két olyan kezét a billentyűkön, hogy azt nem is tudom, micsoda kezek ezek, ha friss habból vannak-e vagy

ivoire ez, ahogy a franciák mondják, két olyan kéz, mint két nagy fehér lepke, aki száll és pázrik a Grieg *Erotik*-jában!

- Szerencsétlen! - mondtam, - de hát lehet ennél boldogabb az ember!?

Már ekkor sírt és hallgatott és a kezemet csókolta. S mindebben volt valami s a könnyeiben is, amiket éreztem, valami, amit tőlem tanult, szegény. A lélek is csak úgy szól némán, mint ahogy a szemek szólnak, ha folyik a könny belőlük. De gyakran próbáltam azt gondolatban, valahogy átszállítani egy-egy emberpéldányt a maga idejéből, messzi multak idejébe, ha érdemes volt az ilyen konjunktúrára. Én sejtem, a magam számlájára is, mi lettem volna például a Hellespontuson, vagy szőke hímoroszlánok közt Rómában, Caracalla idején. De az is biztos, hogy a tizenharmadik században ezt az Adorján Jenőt, mint eretneket égetik el. A tizenkilencedikben csak az történt, hogy halálos elepedettsége beethoveni forróságokkal, odáig juttatta e *leçon d'accompagnement*-ok során, hogy finom női partnerei a zongoránál, a szőke konty s a többiek, az is, akinek a mellére térdelt volna s az is, akiért meghalt volna, már-már nem állták a tekintetét, a két szemét, a borzas fejét, a lobogó fájdalomosságát elérhetetlen távolokon, mindazt a forró vágyat s nosztalgiát, amit minden fiatal zenetanár ismer, női tanítványok kontaktusában. Magas nép! ahogy mondta, mind úrileányok, - a vége az volt, hogy panaszkodtak a szülőknek s a művészt lágyan menesztették, a művészt! egy-egy kis aranypénzzel, amit egy borítékban talált.

De addig is, félig örülten e zenei passiókban, amint lerohant az utcára, leckéi végeztével, már nők után rohant. Szonátabeli fantomjait kutatta a tömegben, úrileány tanítványait utcai leányokban, homályos visszaidézésekkel, árnyalatbeli hasonlatosságokban, a tündéreit és szőke kontyokat szinte vallásosan, szektárius rafinériákkal, mint édes testvéreit Beethovenben s Mozartban! Csak e ponton volt, hogy hajlíthatatlanul, sorvadó élete sugallatával, úgyszólván nap-nap után elhajlott tőlem s nem tudta követni, nem is akarta, papnövendék tartózkodásomat. A lélek még csak hajlik valahogy, de a vér az egy külön dolog, azzal nem lehet beszélni. Szégyenteljes szegénysége olykor, csak onnan volt, hogy egy egész hét leckéit és zenéit, azt a két aranyat, amije volt, habozás nélkül, egy éjszakáért, odaadta egy leánynak! Nem egyszer inkább nélkülözte a legszükségesebbet s jobb szeretett inkább éhen maradni, semhogy lemondjon arról a női hálótársról, akit napok óta kiszemelt magának a boulevardon, vagy egy kávéházban.

Egy nap, karácsony táján, te jó Isten, egy fillérünk nem lévén ilyen szent ünnepek előtt, csak törte a fejét, honnan lehetne néhány frankot kikotorni. Közben pengette a hegedűjét, függőleges állásban a térdén, mint egy másik *Penseur*, Rodin mintája szerint.

- Az nem lehet, hogy itt ülünk, mint két varjú az ágon, mikor Jézus-Krisztus megszületett és durrog a pezsgő utcahosszat, hát nem igaz?

- Igaz! - mondtam.

S akkor, egyszerre csak azt proponálja, hogy a főrabbitól kérjünk pénzt!

- Karácsonyra?! Pont a főrabbitól?

- Éppen karácsonyra! ez a vicc!

De amint látta, hogy undorodom, már nem is folytatta, úgy vigyázott, hogy soha a kedvem ellen ne tegyen s csak pengette a hegedűjét a térdén, mint egy lantos.

- Nem baj! - mondta, - s pengetett. - Azt fogom tenni, hogy becsapom a hegedűmet.

- Azt lehet! - feleltem, boldogan, hogy már nincs szó a főrabbiról.

De aztán rögtön kijavítottam magam:

- Azt sem lehet! Ki van zárva! Hát a leckék? - mondtam.

- Már nincs leckém, - felelte egyszerűen s csak pengette a húrokat olyan utolsó kis pengetésekkel, mint egy zenélő óra, ami lejár.

Aztán abba hagyta.

- Ha nem tart el engem ez a hegedű, mért tartsam én? - ezt mondta és felállott. - Engedje meg! - könyörgött, - engedje! Olyan szomorú lesz ez nekünk, karácsony! Óh Isten! - és majdnem sírt megint.

- Mit lehet kapni ezért a hegedűért? - kérdeztem, mint akinek nincs köből a szíve.

- Ez egy Amati! - felelte, - száz frankot is megad érte a *nagynénike*, - mondta, - az édes *nagynénike!* - mert így átforgatta filologikusan azt a párizsi tájszólást, mely a zálogházzal valami titkos rokonságot tart s úgy hívja: *ma tante...*

- Száz frankot! No kíváncsi vagyok? - mondtam a legborzasztóbb benső izgalommal.

S akkor rögtön el is indultunk, a hegedűvel a tokban, mint egy gyerekkoporsóval és nem néztünk se jobbra, se balra és csak mentünk.

- Én is viszem egy kicsit! - ajánlkoztam, hogy valami kis érdemem legyen.

- Oh köszönöm, - mondta, - ne fáradjon! - s azt hiszem, soha annyira nem ragaszkodott a hegedűjéhez, mint mikor becsapta.

És csak mentünk s annál vigabban mentünk, hogy régtől fogva ismertük az utat és csak mentünk olyan boldogan s olyan benső pezsgésekkel, mint mikor egy májusi reggelen, tündöklő egek alatt kirándul az ember a budai hegyekbe! Hegy! csakugyan, - már láttuk is az utca végén, messziről, ezt a szimbolikus hegyet, a francia zászlót egy kis kapu fölött egy pajzson, amelyre ráborult ez a zászló, s már be is jöttünk a kis kapun, ahonnan, közvetlenül a küszöbről, egy szűk lépcső indult, oly meredeken a magasba, hogy az ember szívszorongva jött fel, mély ájtatosságokkal, - Szenthegy! *Mont de Piété!*

Egy kis terem volt ez, négy fal s egy kis törpe ablak, egy kis üvegrekesz inkább, homályos üveggel. A falak mentén s mind a négy fal hosszában, négy falóca, összekalapálva, egy keskeny négyszöget alkotott, olyan mélyre koptatott és legyalult felülettel, hogy egy pillanatig sem lehetett kétséges, mivel koptatták le s gyalulták le e lócákat az utolsó farétegig s hogy vitték el magukkal e rétegeket mindazok a boldogtalanok, akik itt ültek, évtizedek óta. Mert itt ülni kellett, órákhozát is olykor, türelmesen, mint a régi keresztények, akik az ítéletre vártak, nem sok reménnyel igaz, de Istenbe vetett bizakodással most is, mert az a sok cók-mók, amit hoztak, ágyneműk és dunyhák, nem érték meg az Államnak azt a nyomort, amit jelentettek. De ülni kellett, amíg sor került az emberre, amíg a becsús a kis ablak mögött vizsgált, szagolt, tapintott, mért és mérlegelt, hogy ne mondjak többet, amíg iktatva s lajstromozva, kiszólt végül az üvegrekeszen s egy-egy számot adott a rekeszhez repesőknek, akik átadván tárgyaikat s begyömöszölvén párnáikat a keskeny nyíláson, megint visszaültek a lócákra és vártak, egy fokkal magasabban a Hegyen! vagyis még keserűbb szívszorongással.

Most is ültek itt, a lócák hosszában, sűrűn egymás mellett, főleg asszonyok zord arcúval, mint egy hajdani Róma külvárosi népe s a két combjuk közt, a végsőkig szétterpesztve, a sokféle batyukat, zsákokat s matrácokat őrizték latin tarkasággal, mint egy régi parton az Adrián, ahol várnak. De köztük, dús soraikba szűken beékelve, egy kis öreg ember, egy kézi bőrönddel, már annak a modernebb, de álmatag utasnak tűnt, aki egy falusi állomáson valami távoli vicinálit vár, amely nagyon sokat késik valahol a tájban.

Mi is vártunk, de bölcsebben, a fal mentén, a kis rekeszablak mellett. Alig nyílt meg, az első alkalomkor, rögtön betoltuk a hegedűt s mindjárt kaptunk egy számot. Még eltelt tíz perc abban a sajátos dermedtségben, amit csak élő emberek tudnak produkálni a maguk ájtatosságával templomhajók mélyén vagy egy zálogházban. S aztán, hirtelen, már ki is szólt a becsűs s hívta a számunkat.

- 47-es! - kiáltott, - *húsz frank!*

Megvallom, a magam részéről, dús tapasztalataimmal e téren, semmiféle csalódást nem éreztem. De a barátom, e silány összeg hallatára, a lelke mélyéig vérzett.

Abban az úgyszólván etikai kapcsolatában, mely a hegedűjéhez fűzte, egész művészetéhez! úgy meg volt gyalázva, hogy alig tudott szólani. Nyilván azt is érezhette, amit annyian éreztek már ezen a világon, hogy tudniillik, mennyire nincs becse annak egy becsűs előtt, aminek az ember szívében oly rettenetes az ára!

- Húsz frank? - rebegte, - de hiszen ez abszurdum kérem! ez adszurdum! - s magyarázni akart! magyarázni! hétrét görnyedve a rekesz előtt, hogy be tudjon szólani.

- Szóval nem fogadja el? - mondta a becsűs kurtán, mint aki nem ér rá s már tolt ki a tokjában a hegedűt.

- De kérem, - mondta a művész kétségbeesetten, s nem hagyta magát. - Ez egy Amati kérem, ez a hegedű, egy Amati! Ezt még Hubay adta, Hubay Jenő! - már így érvelt, tekintélyekkel! amit sohse szokott, Hubayval! egy becsűsnek! egy zálogházban! annyira odavolt.

Csak a legzordabb lelkek tudnak effajta naivitásokat, bizonyos válságos percekben, mikor beleszédülten bajaikba s önmagukba, olyan mélyre szállnak, hogy már csak a gyermeket találják meg szívükben, akit segítségül hívhatnak. De magyarázni egy becsűsnek egy üveg-rekesz előtt, ahol mind tolongnak már s gyúrják befelé a matrácot s a dunyhákat: ez mintha annak a bírónak kezdene magyarázni az ember, aki rászózott tíz évet az emberre. Mégis! az olyan furcsa, olyan furcsa az, egy francia! még hivatalos fásultságában is, még abban a ridegségében is, amelyről, mint a márványról a vízcesepp, lepereg minden szó. Mi fogta meg, mit érzett vajjon abban a dúlt hangban, mely visszacsengett az üvegen? Micsoda homályos lélekhez szólt ez a borzas fej a rekesz nyílásában, micsoda kíváncsiságokhoz az a két csontos kéz, mely nem engedte, hogy ez a rekesz lezáruljon?! Csakugyan, ezt a két kezet nézte ez a becsűs, valami hivatalontúli értékeléssel nézte s nem tudta, hogy fújja ki a nyílásból. Nem tudta, mit érhet ez a két finom csontos kéz, noha sejtett valamit, zálogházi becsűs!

- Egy Amati! - mondta, - *et puis après!?* A hangját kellene hogy halljam. Hogy meg tudjam becsülni, - ezt mondta.

- A hangját! - felelte a borzas, - hogyne! igaza van! a hangját! - hebegte s már kikapta a hegedűt, már az álla alá csapta, már a rekesznek dőlt, már indult a vonóval egy nagy ívben, szerenád! egy becsűsnek, a kis ablakban, aki bámult! És mind bámultak s mind hallgattak s az összes batyuk, dunyhák és matrácok megálltak s a bús asszonyok, római arcéllal, nem is az Adrián, de az Óceán szellős partjain voltak s mind néztek valami szent bárgyúságban valami szent végtelenséget s mind boldog volt s mind hagyta a gondot s a nyomort, ami szállott, s a kis öreg a kis bőrönddel, úgy ébredt s izgult hirtelen, hogy azt lehetett volna hinni, a vonata megérkezett! S akik mind jöttek, új utasok a Hegyre, új batusok s matrácok, új rakományosok, megálltak az ajtóban, félúton, roskadozva, mint a tevék a domboldalban, mint az ökrök a lankásban, akik csak néznek s nem értenek semmit. Csak egyetlenegy hang mondta, mert egy ilyen hang mindig van Párizsban, a legsötétebb örvények legmélyén is, egy ilyen hang, ami vicces:

- *C'est un concert! Il fallait l'dire!*

Igaz, nem hagyta abba azt a *Chaconne*-ét, amit játszott, s a becsús már a féltetével künn volt az ablakon s kiáltott: «*C'est bien! Assez! Assez!*» hogy nem hagyta abba és csak játszott és semmi a világon meg nem állíthatta, hogy ne játszon, amint nyilván már nem is tudta, hol van s miért s kiért játszik, behúnyt szemekkel, amint élt és meghalt s meg nem állott s fel nem ébredt, amíg be nem fejezte!

Száz frankot kaptunk az Amatiért, csakugyan százat, - a *nagynénikétől*, ahogy mondta!

Mikor leértünk az utcára, még azon mámorosan, a homlokát törülgetve, a kezem után nyúlt:

- Bocsássa meg, ha nem a *Legendá*-t játszottam, - mondta. - Az első percben gondoltam is erre, de a *Chaconne* jobban kiadja a hangot.

Oh Istenem, idáig! Lehet ez? Vajjon még mindig *én* voltam ez, az *én* szívem, ez az angyal? - már nem mertem kérdeni. Egy nap eltűnt, búcsúzás nélkül s elköltözött Düszszeldorfba, ahol meghalt. Még nem volt harmincéves. Nyilvánvalóan csalódott is bennem, többet remélt, többnek is látott, mint ami voltam, talán gondolta is, nem járt jól velem, talán kérdezte is magától, ha vajjon az erénnyel is nem úgy van az ember, mint annyi mással, amivel áztatja magát.

XVII.

Mindinkább egyedül maradtam. Az ilyen magány, sokféle sugallatával, hatásával s pátoszával, főleg azt érezteti az emberrel, hogy nem lehet elérni benne s minél tágasabb minden az ember körül, annál kevésbé tudja, hova tegye magát. Ilyenkor, egy kis párizsi hotelszobában, úgy szédül az ember, mint egy ösrengetegben. Először abszolválja sorjában azt a kevés bútort, ami itt van a szobában, leül a kis pamlagra az ember, a székre, az ágyra s így lézeng a végtelenben, aztán odamegy az ablakhoz, kitarja s elrémül a sok háztető s kéményerdő láttára, a sok szomszéd-élet fuvalmára, ami itt van körülötte s akkor még inkább lézeng egy borús horizont előtt az ember, s még keserűbben körül van határolva, hogy már az egek is határolják s még keserűbben bele van zárva a magányosságába, mint egy kalitkába! Főleg az kínozza az embert, hogy sejtelve nincs róla, mi célja lehet a jó Istennek vele? Olykor gondoltam, elmegyek Renanhoz a Collège de France-ba s megkérdem ez irányban. Mert hogy ő olyan tudós-teológus, olyan okos rabbi, olyan fürkésző és verzátus ember! De mire indultam volna, már este lett. Meggyújtottam a gyertyámat az asztalon, az írásaim fölött, kiraktam két *sou* ára *caporal* dohányomat a sok cigarettapapírokkal, s leültem a munkámhoz. Sohasem hittem volna hajdani dús napjaimban Pesten, micsoda munkára s borús ábrándokra hangolja az embert két *sou* ára francia dohány egy szál gyertya világában, igazi csendélet! Van itt egy láng, mint egy intő jel, ami ég s sugárzik egy kis gloriolával négy fal között, ami tünezik a félhomályban. Nincs annál semmi népesebb a világon, mint mikor az ember olyan elhagyott, egy szál gyertyával egy kis szobában. Mi támad itt, mi ébred, micsoda éjjel, mint egy hajnal! Mégis! Renan! gondoltam alázattal s elepedt gondolatom bő szaporodással, eloszlassal, tovaomlással, még messzebb sodort, Renanon túl, mindenén túl, még messzebb azon a fájdalmas fonálon, amelyen lepergettem a húsz évemet percenként, az összes sebeket és könnyeket a percekben, mint az összes szemeket egy olvasón, hogy teológiailag szóljak. Micsoda távolokba szálltam, hova? meddig szálltam? nem is tudom. De egyszer este, hajdan, Székesfehérvárott, egy kis hotelszobában, Jászai Marit láttam egy selyem *tálesz*-be burkoltan, egy szál gyertya mellett, - ez jutott eszembe. Rövidre nyírt hajával, egy görög-római fej volt ez Székesfehérvárban s egy gyertya világában, a legritkább női fej egy könyv fölé borulva, mint Octávia, nem is igaz! mint Berenisz a fehér fátylában, a testi vonal plasztikájával s aki olvas, Berenisz! szigorú arcéllal, *in ambiguo*, aki olvas, mit? nem is tudom, valami titkos

könyvet a pergami könyvtárból. Alig mertem szólani. «Mit olvas?» - kérdeztem szeretettel. De valami olyan hallatlan dolog volt az, hogy nem felelt, minden válasznál több és súlyosabb és jelentősebb, hogy nem felelt s csak ráemelte a tekintetét, zord némaságban a tekintetét, a két fekete szemét a gyertyafényben s nézett. Ez azt akarta mondani ez a tekintet: «Mit érti azt maga gyermek, amit én olvasok!» - bizony ez azt akarta mondani. S a két fekete szem még magasabbról nézett, a fölívelt szemöldökök alatt. Oh Istenem, hogy mit értem én azt!?! - imhol későn lett volna megüzenni ebben a percben, ebből a kis párizsi szobámból, Székesfehérvárra! Inkább csak hallgattam, magam is, szegény fejem, ha nem is görög-római s csak néztem a gyertyámat, ami lassan fogyott, mint az élet. Sajátos dolog s amin eltűnődik az ember! «Mit érti azt maga gyermek!» Csak annak mondják az ilyet, akinek sok mindent meg kell értenie egy nap s még azt is, amit nem lehet.

Éjfél felé már mind hallottam a vándor árnyakat, női kísérettel, akik jöttek fel a lépcsőn kis szobáik s nagy céljaik felé, egy-egy órára az éjszakában. Mind hallottam a sok suttogást egy-egy ajtó mentén, a sok suttogást contralto s bariton vegyületekben, a szoknyasuhogást, kulcszörgést s azt a jellegzetes zajt, amellyel megnyílt s becsapódott ez az ajtó abban a modorban, ahogy az ilyen vándorpárok, az ilyen garni-kban, elzárják magukat sürgősen a világ elől, hogy egy jobb létre térjenek át s egy jobb sorsukat éljék. Rögtön, forró szavak is hangzottak, önfeledt szférákból, a vékony falakon át s körülöttem a kis szobák, fölöttem, alattam, mindenütt, beharsogták Párizs éjjelébe, mint kis éles hangok egy egyetemes zürzavarba, a maguk szerelmi fuvoláját. Kábultan ekkor, kis asztalom mellől, ahol leragadtam, mégis csak éreztem, filozófikusan, azt a nagy fohászt, amelyen Párizs lelke szól az éjjel! Ahogy a közelben, a mélyben és messze, önönmagát szövi és fonja ez az éjjel százezrek szívének szálaival s oly keserűn, oly patétikusan, oly végsőkig feszülten, hogy egy-egy női hangban, egy-egy sikolyban, ami a szomszédból hangzott, már-már úgy tűnt, hogy meg is szakadt egy szál! *Au secours!* hangzott, percenként, újra! Megnézzem, mi történt? kérdeztem nem egyszer, mert igen gyakran a rettegés teszi a legbátrabbá az embert. Holott minden hang a közelben és messze, csak úgy röpködött fölöttem a csendben, tulajdon hangzatára s visszhangjára bízva, mint ahogy egy-egy madár rikkant egy őszi égbolton, oly közel és messze. A gyertyám fényén, dús papírjaim fölött, időn és téren kívül, de szent ihletekben, csak töprengtem és írtam, mint P. Weiszhammer Pál, drága figurám, viharos füstfellegekben. S hagytam menni minden hangot, az egész éjjelt tompa énekében.

De elvégezvén legbátrabb leveletem, amit az apámnak szoktam írni a tintám és könnyeim patakzásával, végül áttértem, felülvélve, másfajta gyakorlatokra s elmerültem, dús kézírataim tömegében, ezer és ezer olvashatatlan apró betű közé, mint egy ember, aki elmerül halálra, ezer és ezer bolha tündéri gyülekezetébe. Volt egy-egy perc, mikor elképesztő novelláimat szerkesztve, szent hitem s szerelmem, egész ifjúságom, oly csúcsonkig emelt, hogy aki itt látott volna ezekben a percekben, nyilván azt hiszi, hogy megőrültem.

De alig nyílt az ajtó egy arasznyira. S egy női hang szólott a küszöbről:

- Jó estét! Bejöhetek? - kérdezte a hang s egy hosszú orr látszott az ajtónyílásban.

- Oh hogya! angyal! - feleltem s már fogadtam is éjféli vendégemet, fiatalos lelkesedéssel.

Egy dúlt arcú leány volt ez a vendég, feltűnően vékony orrú, de kellőképpen búbanatos leány, egy csöppet gyulladákos szemű, aki itt a szomszédban dolgozott éjfélig, egy művirágüzletben. Csendesen bejött s leült egy székre még csendesebben, mint egy kísértet, a hosszú orrával, ami kinyúlt.

- Marcelle! - mondtam, mert így hívták, egyszerűen Marcellenek hívták, - épp befejeztem a művemet! - ezt mondtam. - Hallgassa csak! - s felkaptam a papírjaimat, hogy mindent felolvassak. - Ha nem is fogja érteni, de megérzi a polifoniákat!

Azzal az elborult tekintettel nézett rám, ahogy bizonyos nők, minden áldozatra készen, főképp akkor csodálják az embert, amikor fogalmuk sincs róla, hogy ez mit akarhat.

- Megértem, - mondta, s rögtön elaludt a székből.

S csak aludt, s mind mélyebben aludt, fonnyadtan és félholtan a székből, fuvallatos sóhajokkal, a félarcával, a vékony orrával a szék támlájába fúrva. Alig derengett, már csengettem a reggelimért, jóval idő előtt, amúgy kísérletképpen, nem is sok reménnyel ilyen korán, no de mégis, talán, drága *chocolat complet!* mivelhogy csak néhány sült gesztenyét vacsoráltam. Akkor hallom a lépcsőn, amint lenézek a mélybe s lesem a háziszolgát, aki hozná a csokoládét, bár hozná! akkor hallom, hogy S. Ö. utazik!

Lerohanok, ott áll útra készen, már a küszöbön, a félhomályban, egy kis vékony kabátban, egy sapkával a fején. Nem is merem kérdeni, remegve a lelkemben.

- Megyek haza! - mondja.

- Oh haza! igaz? - és csak hebegek s nem tudom mit mondjak. - Így poggyász nélkül? - mondom, hogy éppen mondjak valamit.

- Úrnak nincs poggyásza! minek bajlódjam? - mondja s meglöbögat egy újságot előttem. - Itt van a cikkem, nézzed, az *Estafette*-ben! - s csakugyan ott van egy egész tárcája, a neve aláírásával, nem is az *Epoque*-ben, az *Estafette*-ben, a legszomorúbb kis párizsi újságban, mindegy, de ott van, megjelent! - Három évig vártam, hogy megjelenjen, - mondja olyan könnyed hangon, mintha azt mondaná, nem vártam három percet! A célom el van érve, megyek haza! francia újságíró! *Adieu Paris!*

A célja! S már indulna is, azon üdén, azon büszkén abban a vékony kabátban, azzal a kis kockás sapkával a fején, azon fájdalmasan, ahogy a lelkemet szagatja el magával, hazafelé, Magyarországra!

- Add nekem a jegyedet a Collège de France-ba, add nekem emlékül, - dadogtam.

- Hát érdemes? - feleli. - Nem érdemes!

- Renant hallgatni? - kérdem elámulva.

- Azt mondja Renan: *Naphtoulé élohim niphtalti*, - ezt mondja! Istenek küzdelmét küzdöttem! ezt mondja minden órája után. Ő sem tud többet, mint más. *Adieu Renan! No Isten veled!*

- Isten veled, - mondtam.

Már szaladt le a lépcsőn.

- Ne felejts el engem! - kiáltottam utána azon a csöpp hangomon, ami még volt.

- Te se engem! - kiáltotta vissza.

Azóta se láttam soha többé.

XVIII.

Olykor, az éjfél órákban, Marcelle mögött, aki betolta az orrát, egy másik női árny is besiklott a szobámba: Henriette!

Csak ültem az asztalomnál s írtam megdermedve. A gyertyám csöpögött s kis viasztornyokat emelt a láng körül. Azzal, hogy nem is viszonztam e hölgyek köszönését, de kábultan a papírjaim fölött, csak fújtam a füstöt s mártogattam a tollat önkívületekben, kellőképpen

jeleztem is, micsoda szent mámorokban vagyok, költő! micsoda végtelenségekben, hevületekben, hegycsúcsokon és tengereken vagyok, tinták mártírja! s akit nem szabad zavarni. Elveszve térben és időben, csak a füstöt éreztem ami szállt, a *caporal* vastag füstjét, ami megakadt dús hajamban, igazi őszi köd, ami a bozótba száll. Néhány szem sült gesztenye a tintásüveg mellett, még biztatott csendéletesen, még meg is nyugtatott, mint egy majmot, aki tartalékait őrzi a ketrecben. De emberiebben szólva, olyasféle megnyugvást is jelentett, mint a vándornak egy gyümölcsfa az útszélén, ahol pihenni fog. Néhány szem gesztenye.

Marcelle leült megszokott helyére a székre, azzal a resignált otthonossággal, ahogy a tyúkok szorulnak be az ólba szürkületkor s behajtják a fejüket a begyükbe. Rögtön elaludt, fáradt leány, féloldalt fordult arccal, úgy aludt. De az orra kiszögelt horogszerűen s egy végső kapcsot tartott a világgal, amelyből felváltva szívta a levegőt s felváltva vissza is bocsátotta a világra, zajos cimpákon át. Két kis mell, a vékony selyemblúz alatt, mint két szent alma, apró masszait emelgette a körvonalak kiválásával s abban a boldog ájulatban ringatta ütemét, ahogy fiatal leányok, úgyszólván a mellükkel alszanak.

A másik leány, Henriette, nyilvánvalóan nem aludni jött. Kevésbé otthonosan ez éjjelen s e cellámban, szerény tartózkodásával jelezte a velem való bensőbb kötelek hiányát, s egyszerűen annak a relatív lénynek tűnt, aki egymagában nem sokat jelent, mert csak kettesben tud élni, mint általában minden nő. Így tűnt fel fátyolos bánatával, így hozta el hozzám magányosságát, így éjféltájt, mint egy kísértet, szegény kis szőke, mikor a műhelyből szabadult, ahol Marcelle-lel együtt dolgozott művirágok füzérén, szomorúfűz lombokon. Röviden, hogy e nagy bánatról szóljak: az Adorján elhagyott kedvese volt. E jogcímen jött, gyászütemesen, mint legjobb pajtásom özvegye, tanácstalan s vigaszra szorultan, szétszagga-tott szívével, tizenhétéves özvegy!

Henriette! Marcelle! Milyen furcsa! Az ilyen homályos fiataloknak, az ilyen félig névtelen leányoknak, az ilyen ifjonti szerelmekben, valóban csak a keresztnévét tudta az ember, mint őskori időkben, mikor a legizzóbb szenvedély is, csak a hölgynek kurta nevét tudta. A szív nem is kérdez sokat, amíg magának tud felelni s nem egyszer az ilyen kis leányok, az ilyen párizsi kis munkásleányok úgy lesznek szeretők, olyan spontán s olyan lendülettel, az ilyen kis leányok, hogy nem érnek rá bemutatkozni. De micsoda rejtélyes vonzalom is az, micsoda keserű elepedettség olykor, ami odafűzi őket egy másik tájék fiaihoz, egy-egy magyarhoz, vagy portugálhoz, vagy hasonló szegény ördögökhöz, flótásokhoz s magányosokhoz, mint bizarr virágokhoz a méhet, aki száll.

Henriette leült, sivár pamlagom végébe. Önmagába zárva, önönsajnálkozással, minden bánatát magára hullatta, mintha hamut hullatna, már mindjárt a kalapjára. Egy olyan kalap volt a fején, amelynél nem volt búsabb semmi ezen a világon. Két feslett rózsabimbó csüngött le a karimán, keresztben egymáson s a művirág álmával tavaszról és nyárról éppen abban a napsütésben halt el, amelyben mind virulnak a rózsák. Így ült szőkén, ifjan és hervadtan, így ült őszinte keservével némán, így ült merev arccal, rózsabimbókkal, mint aki nem is akar másképp ülni, nem is akar többet mutatni, mint ami mind hervad rajta és szenved, mert ennél már nincs is több és nincs is más, amit megmutathat. Aztán mégis, csendesen, levette a kalapját, azzal a keserű mozdulattal, amellyel nők hozzá tudják fűzni a tárgyakhoz, egy kalaphoz, vagy egy kesztyűhöz, amit levetnek, a maguk nehéz fájalmát és gondját. És csak ült szótlán és csak nézett és várt, mint a tulajdon sírjánál, úgy várt.

Ami a nőben leginkább a nő, vagyis a legösztönösebb, az főleg annyi, ahogy búsulni tud, leginkább önmagáért. A szánalom, a férfi szívében, nem tartozik a leghevesebb érzések közé, se *pro*, se *contra*, se másért, se önmagáért, senkiért. Ez itt nem impulzió, sőt a férfias az, aki mást is, önmagát is, keményen a sorsára hagy. De a nő szívében, minden sajnálat és részvét igen erős, igen aktív, igen szilaj érzés, gyakran másokkal szemben is, ha van alkalom erre, de

legfőképpen akkor, ha a nő tulajdon magát kell, hogy megsajnálja. Ezért van, hogy olyan könnyen omlik össze, s mindjárt úgy kétségbe van esve, mintha a bánatával bedőlne egy ház.

Mikor végre felpillantottam s felüdültem egy szem gesztenyével, a régi kép tárult elém a hajnal legszűzibb pontján, ahogy ez betűz négy fal közé sápadt fényeivel. Kis szobám, füst-fellegekkel, két idegen lét súlyát őrizte leragadva a silány bútorzatra s a magam sorsával vegyesen, zsúfoltan hármunkkal, szűken körülhatárolva, valami fiók-menhely idilljének tűnt, sok bánattal és nehéz levegővel. Marcelle mélyen aludt, félholtra sujtva a székben. Henriette a pamlag sarkában mozdulatlanul, két élő szemével úgy nézett, mint a szobrok néznek a maguk isteni vakságával.

- Mi lelte? - kérdeztem, - nem aludna inkább? Már itt ül két órahosszat, ennek nem lesz jó vége! - mondtam.

- *Tant pis!* - felelte s csak ült.

S akkor, egyszerre, a szeme két sarkából, úgy megeredt a könnye, olyan símán, olyan finoman, olyan csuszamlósan, olyan olajosan, olyan könnyed utánpótlással, mintha idáig, órák-hosszat, csak mind gyűjtögette volna, ezerszámra, a könnyeket. Egy szomjas embernek egy sivatagban, elég lett volna, hogy égő szomját oltsa velük s legott felüdüljön. Megvallom, számtalan nőket láttam sírni, fel is jegyeztem sokféle mintákat, sokféle változatban, mert azonfelül, hogy a nők, jóban-rosszban, de mindig készek a sírásra, még nem volt ember, akinek nő, valami végső esetben, ha már mást nem tudott, legalább a könnyeit be nem mutatta volna. Mert sírni lehet a lélek minden legrejtettebb zugából, minden tetszés szerint s mert főleg itt van az a veszélyes pont, ahol a nőt nemcsak, hogy nem feszélyezi szemérem, de sőt, olykor, a szemérme is, mindössze néhány könny. Nem rajzolólok itt, nem óhajtván elmélyedni, azt a viharos skáláját, celestáját, orgonáját, orrfuvásos harsogását annak a női zuhogásnak s zokogásnak minden árnyalatokban, ami évezredek óta, a legrégibb koroktól fogva átzeni az emberek történetét s ami nyilván ott kezdődik, ahol Ádám meztelen vállára az első gyöngy hull angyali kék szemekből.

De soha olyan egyenletes, olyan tiszta munkáját nem láttam könnyontásnak, mint ahogy ez a fiatal leány csöpögtette nedveit a szeme két sarkából, a legcsillogóbb gyöngyökbe formálva. Egy arcizma nem rándult, egyetlenegy vonása nem változott az arcnak, egy árnyalatnyi elborulás nem kísérte a termelésnek ezt a *l'art pour l'art* pazarságát, ezt a parnaszusi fenségét s legmagasabb klasszicitását, mely a fájdalom külső képéhez nem adta csak a könnyet, mint ahogy a hegycsúcsok magaslatára Isten nem ad csak havat. Az egész arc megmaradt lágyan, finoman, fiatalon, érintetlen kontúrjaiban s csak a könnyek dolgoztak. Alig jelent meg két csöpp a szemek szögletében, hogy már gurult, fiatal könny! ami nem omlik össze. S alig gurult, már ott volt megint kettő, hirtelen, egyszerre, mint két friss gyöngy, mint két testvércsillag s jelezte, hogy megjelent, hogy itt van, hogy él s jelezte ezt annál jelentősebben, annál súlyosabban, annál üdőbbben s annál tündériesebben, hogy egész tartalma csak egy kevés víz volt, ami tündökölt egy pillanatra s megy. De megint jött új kettő s megint kettő s megint kettő, s mindig egyszerre s olyan egyforma, olyan parányi időközökben, hogy úgyszólván a pillanatot osztotta föl, hogy jöjjön és hogy menjen és olyan szabályosan, olyan egyforma ütemben, hogy valami kis hajszálnyi csengése is lehetett, amit nem lehetett hallani, valami kis hajszálnyi csengése ezüstben. Így jött ez mind, és mind gurult, hangtalan, ikrek végtelenje, pontosan, fokozás nélkül tempóban s anyagban, hogy érezni lehetett az egyenletességet, a beosztást, a számítást, a verslábakat, a formákat és a technikát csakugyan, mint egy versben, ami felold egy egész női lelket ezer jambusok könnyeiben.

Csak néztem, mint egy tüneményt s a cigarettám elakadt kezemben. S nem is hallottam azt a másikat, aki ájultan a székben, egy más világ mélyéről, csak szuszogott és fűjt. Holott igazában ez adta meg, ez a félholt Marcelle a nagy orrával s fujdogálásával, egész egységét a

képnek, a bánatnak, a falaknak, a hajnalnak, ami ébredt, azt a halálos egységét ellentéteknek s összevisszaságnak, amit az élet valami művészi ostobasággá kavart össze egy kis hotelszobában, három emberrel, aki egymáshoz van ragasztva s nem is igen tudja mért.

- Nézd csak, Henriette, - mondtam, mert most már tegeztem annál a rejtélyes vonzalomnál fogva, amit e dús könnyezés ébresztett a szívemben.

Nem tudom, de talán nem is lehet magázni azt, aki szenved. Istent és a fájdalmat, ami ugyanaz, s a szépséget is, csak tegezni lehet. Boldog az, aki régi időkben tegezhetette a királyokat. Aki ezt mondhatta: «*Nem, úgy király, az égre nem! A pártütő te vagy!*»

- Nézd csak, Henriette, - mondtam, - egyél egy szem sült gesztenyét. Még langyos, finom, porhanyós. Továbbá sodrok neked, külön neked, egy cigarettát. Ilyen jó fiú vagyok.

- No add! - mondta elázva, kimerülten szegény s még gurított néhány tucattal s aztán elapadt a könnye s úgy nézett, olyan kéken, ahogy egy áprilisi reggel néz le az égről s olyan szökén a síma fejével, hogy nem volt több, mint ami a legtöbb, egy gyermek! S így kérdezte, mint egy nagy, mint egy özvegy, nagyon egyszerűen, de nagyon elepedten is azért a hegedűs Adorjánért, aki itthagya és elment:

- Hova tűnt el? Hova lett? *Où est-il ce coco?* - végezte olyan angyalian, olyan fájdalmasan, olyan sóhajtozón, olyan, nem tudom, olyan levegősen, mint aki az óceán partjáról kutatná szerelmét, tört szerelmét a végtelenben. S megint sírni akart s most már torz arccal, amint rágta a gesztenyét.

- Hát nem! - mondtam, - *je te le défends!* - s leültem mellé. - Ne búsulj, - mondtam, - nem szabad! Vissza fog jönni!

S nem is vettem észre, hogy a kalapjára ültem, szegény hervatag kalapjára, a két bús rózsabimbóval.

- Vissza fog jönni? - kérdezte és nyelt.

- Vissza! Egy nap!

Oh ez a nap! Jön ez valaha, amíg múlnak a hetek, a hónapok, az évek, az egész élet!? Holott virradt. A gyertyám kiégett a tartóban s kis tornyai mind bedőltek. Olykor, egy-egy pillanatra, még fellobogott a láng, sárgán, sercegőn, amint még falta a kanócot. A nő már a karomban volt, a karomban az egész bánatával, özvegyi bánatával. Az ember olyan nyomorult!

XIX.

Mikor kis hotelemben, ezen az este, lejttem a lépcsőn, ott állott a főnöknő egy gázlámpa világában, az irodája küszöbén, kissé megroggyanva ugyan, hetvenéves öreg dáma, de olyan díszes estélyi ruhában s olyan borzasztóan kifőstve, *in extremis*, valami igen színes túlvilág számára, mint egy hulla Indiában.

- *Bonsoir Madame Geneviève!* - mondtam s majdnem reszkettem a csodálattól.

Máskor is voltak ilyen dekoratív kiöltözködései. Máskor is voltak ilyen kimeszelési napjai, ilyen nagy munkái s tatarozásai, ilyen almatadémai vállalkozásai önmagával, mint ahogy az ember időnként fölborít mindent a lakásában s átfősteti az egészet. De ilyen még sohasem volt, ilyen nagy munkája, restaurálása s nagytakarítása.

Lehetett érezni rajta, hogy az árnyalatok árnyalatait soignírozta mind s nem érte be a szép ruhával. Lehetett érezni rajta, hogy görcsövi vizsgálódásokkal, lupákkal és nagyítókkal, mint

ahogy a szakértők vizsgálják a rembrandti portrékat, nemcsak a ráncok és redők ellen ment vakmerő elkenésekkel, rizsporrrel, festékekkel, hennével és egyebekkel, de olyan hajszálynnyira, olyan borotvaélre tollazta és fente át magát tetőtől talpig, hogy minden lábujján is, minden egyes köröm, tudományosan kipallérozva, egy-egy kis tükör lehetett, rózsaszínű csillogással. Az egész mű, remekmű! az egész harc, *naphoulé élohim niphalti!* ahogy Renan mondja, Istenek harca! abban a szilaj lendületben, abban az együltében való elszántságban fogant és zajlott le, abban a dühben zajlott le, amit a festők csakugyan *rage-nak* neveznek, ha inspirálva vannak, s amit különösen László Fülöp ismer, a boldog ember, ha igaz! Az egész harc ön-maga ellen, Genovéva! ideje, kora és zuzmarája ellen, a látszatok oly halmozásával, oly túlzásával, oly virágos kertjével dúlt és izzott rajta, hogy nyári színekbe, hajnalokba, szűz reggelekbe s rózsapírba mártott hetvenéve, néhány száz évnyi távolságban tűnt éppen azoktól a nyaraktól s hajnaloktól, amelyekhez a legközelebb akarta volna odaküzdeni magát. Ez nem hogy több volt, mint a természet, mert nem is hazug volt, nem is bohókás, nem is regényes, nem is túlvilági. Ez valami olyasféle volt, mintha egy korhadt szekrényt akarna átfősteni az ember arra a lombos tölgyfára, amelyből hajdan kigyululták. Ez olyasféle volt, mintha az egész élet a visszájára menne s egy csecsemő járna ősz szakállal e mellett a fiatalság mellett. Egy Manet vagy egy Monet már itt ugattak volna, mint nagy juhászutyák a holdra.

Ami csak van kendőzőszer, ezen az égvilágon, *rouge* és *khol* a bazárok tégelyeiben, ami csak van pír, pitymallat, pirkadás és csalás a kozmetikában, ami csak van *crème céleste* földön és az égen, *pâte d'amande* a mandulafák lombjaiban, *neige des cimes* a hegycsúcsok fellegeiben s brillantin az olajbogyókban s ami csak van azonfelül avult csipke, selyem és bársony, gyöngy és ékkő, strass és csillám és villám, kristályüveg és porcellán, azt mind felkenete s felrakta magára, olyan tudósan s olyan pazarsággal, a hamis kincsek, karkötők, nyakláncok és medaillonok olyan idejétmult súlyával s bilincsel, hogy valami rabnőnek tűnt, száz évre elítélve! De ami mindenek tetejébe, úgyszólván fölemelte önmagán s az életén túl, a sorsán túl, a legfiatalosabb divatoknak legmagasabb csúcsára: hogy tudniillik fűzője is volt, de micsoda kemény, fullasztó, páncélos fűzője, ami egész alakját, két darabra törve, a felső testet, az egész mellet és kebleket, nyilvánvaló pótlékokkal, előre dagasztotta s mind a többi, pótlékok nélkül, hátra. Még hozzá kell adni azt a rizsporrrel behintett iránytűt, ami messzire kinyúlt az arcából s ami az orra volt, hangyászi orra, féloldalt görbülve a végében, hervadtan és mozgékonyan, azzal az elkenhetetlen kék bibircsel rajta, külön szafir! a húsba foglalva!

- Jaj, milyen szép! - mondtam udvariasan, - vajjon hova készül? Jó mulatást! - mondtam még s már mentem is az üvegajtó felé, az utca irányában.

- Várjon csak! - szólott utánam és nézett. - Van egy gondolatom, - mondta olyan barátságosan, hogy nem tudom miért, de elrémültem.

Egy gondolata! Ezermillió gondolata lehetett, ez volt a benyomásom, amint külső képe, így feldolgozva, felgazdagodva, megdicsőülve, élő kincsesláda! aranyánya! aranyanya! egy egész végtelent nyitott meg lelkivilágára. Micsoda gondolata lehet egy oroszlának, micsoda egy gondolata, mikor az útfélen, egy kukoricás széléről morog a vándorra, aki menne? Egy gondolata! Holott ezermillió gondolat hemzsegett s nyüzsgött látszólag az orra előtt, amellyel mind felturkálta, felpiszkálta, mint millió hangyákat, ezt az egyetlenegy gondolatát. S csak álltam az üvegajtóban, a kezemmel a kilincsen és vártam.

- Két jegyem van a nagy Operába, - *je vous invite!* - ezt mondta még barátságosabban. Ezt mondta egy olyan szájból, amelyre egy vastag cseresznye volt ráragasztva, véresen kettészelve, két borzasztó darabra.

Hogy egyáltalán van nagy Opera Párizsban, hogy általában van ilyesféle, nagy vagy kicsi, de hogy ez van, *Opera*, általában a világon, az ebből a szögletből itten, e gázlámpa alól, e szörnyeteg mellől, valami olyan távoli, olyan tündöklő, olyan magas, olyan hegycsúcsokra emelt,

olyan fellegekbe ívelt, olyan messzi aranyémékasnak tűnt az égben, a jó Istennel, mint portással mellette? aki esetleg beeresztí az embert, hogy szinte szédültem bele s nem hittem, hogy ez lehet! Nem is tudtam mit szólni. Hogy én belépjek márványcsarnokokba, Párizs fényébe, tündöklésébe, mennydörgésébe s zenéjébe ezzel a cseresznyével, - a vér fagyott meg bennem. Azt mondta volna, hogy most itt rögtön, egy luftballonba szálljak vele, elhajózáván az egeknek tengerébe késő éjnek idején, hogy könnyebb szívvel tettem volna. Feldúlva a lelkemben, annak a néhány percnyi időköznek a végtelenségét éreztem, ami olykor, két szó között, egy évszázadnak tűnik. Még ezelőtt egy perccel milyen boldog voltam! Ezt éreztem, elepedve, amint visszagondoltam e percre. Mióta ezt mondtam: *Jaj milyen szép! Hova készül?* micsoda útát tettem a szerencsétlenségben!

- Nincs frakkom, - hebegtem.

- Annyi baj legyen, - felelte. - *Úgy sem magát fogják nézni!*

Merem állítani, hogy azóta a tízmillió év óta, mióta emberek vannak a világon, soha nem tűnt olyan igaznak, amit egy nő mondhat. Hogy nem *engem* fognak nézni, - már megengedtem ezt. De éppen ebben láttam a végzetem kegyetlenségét, hogy senki mást nem fognak nézni, csak éppen ötöt az egész teremben! Aki itt lesz ember, tömeg, a sok mondaine és demi-monde, excellence és nagykövet, külföldi herceg, exkirály és Türr István és Munkácsy Mihály s aki itt lesz százötven ember a zenekarban, s még százötven a színpadon a karban s a jegyszédőtől az Elnökig az udvari páholyban, s az egész földszint, az egész karzat, az egész nagy nép, közönség és végtelenség, az mind öt fogja nézni, fenn és lenn s jobbról és balról s alulról és hátulról, az egész *République Française!*

Mit mondhattam? Gyakran voltak percek életemben, mikor a legkínosabb helyzetekkel, felzaklatott szívemben, a leggyönyörűbb dolgok korrespondáltak, úgyszólván a visszájukra fordítva. Így hangzott el bennem, mint egy nagy benső zongorán e percben, az üvegajtóban, ahol álltam, így hangzott el bennem távoli zúgással, a Schubert *Abschied*-jének melankóliája! Mert keserű dilettantizmusom a legrútább dolgokban is a művészt pengette abban a sok titkokban, amik élnek bennem. S mert Isten is folyton azt jelzi az embernek, hogy milyen szép lehetne minden, ha nem volna minden olyan rút. Boldogok, akik búcsúznak, gondoltam, akik mehetnek a maguk útján, külön-külön, akik mehetnek!

Mit mondhattam? Arra számítani, hogy eltűnök mellőle a színházban, egy adott pillanatban, olyan sértőnek, olyan pestiesen anti-franciának tűnt, hogy erre nem is gondolhattam. Elhárítani a meghívását, nem tudom micsoda ürüggyel s hazugsággal, ehhez egyrészt nem voltam elég ügyes, másrészt tudta is, finom bűvár-szellem, hogy semmi dolgom ezen a nagy világon! Azonfelül dédanyói makacssága, megkérgesedvén házfőnöknői gyakorlatában, oly pókszerű energiákat árasztott magából, hogy eleve ki is zárt, hálója szövésében, minden mentséget s szabadkozást. E mellett sokféle türelme s készsége, sok jósága is, megvallom, öreg vércse-filozófiája, amellyel még elég magasról is nézte a dolgokat, mikor a számláimat kellett megfizetnem, egész zordon angyaliassága szóval, még csak fokozta inferioritásomat s arra a kínos hálára kötelezett, amelyben vége minden szabadságnak.

- Mit játszanak? - kérdeztem.

Csak éppen, hogy kérdezzek valamit, csak éppen, hogy leplezzem kétségbeesésemet. Mint ahogy egy fuldokló kérdezné, az óceán közepén, hány méter mély ez a tenger? Vagy ahogy egy másik kérdezné, egy elítélt, a hurokkal a nyakán: hogy a méterje ennek a zsinognek? Csak éppen kérdeztem, úgyszólván kapcsolatok nélkül a lét minden lehetőségével, térrel és idővel, mint ahogy az ember bizonyos szituációkat még súlyosbít a kérdésével. Még mélyebben analizálva: talán az a reményem volt, hogy egyáltalán nem játszanak semmit! Sajátos dolog!

Minél közelebből sújtja az embert a dolgok valószínűsége, annál inkább áhítja azt, ami lehetetlen. A szolga már szaladt egy konflisért. A hölgy azt mondta, felém fordulva:

- *Veinard, va!*

Soha senki, ennél különbet, nem mondott nekem életemben. Nem is tudom lefordítani magyarra. Azt hiszem, nem is lehet. Még vállon is legyintett hozzá, könnyedén, a legyezőjével! *Szerencsefi!* ez valami ilyesfélét jelentett.

Még meglehetősen korán volt, amikor megérkeztünk az Operába. A *Faust*-ot játszották. De az első hang, amit hallottam, alighogy beléptünk az előcsarnokba, egy erőteljes *Ah! m..de alors!* volt. A mellett, hogy erőteljes volt, még olyan lelkes is volt, hogy semmi kétségem nem lehetett az iránt, hogy ez csak nekünk szólhat, nekünk, nekem, *neki*, főleg neki, Madame Genevièvenek, mint egy ünnepi üdvözlés!

Úgy tettem, mintha nem hallottam volna, mit tehettem mást? Ennek a nemzeti indulatszónak, amint azt már kifejtettem, olyan történelmi ereje van, olyan kulmináló határozottsága, főleg az *alors*-al párosítva, szóbolcseleti magassága és bevehetetlensége olyan fennen szárnyal a magasban, hogy itt nincs ellenérv, nincs riposzt, nincs semmi ezen a világon, itt nem használ semmi ezen az égvilágon s itt csak megadhatja magát az ember, mint a sorsnak, ami szól.

Tehát megadván magamat a sorsnak s a történelemnek, elsőbben is, felzaklatott képzeletemben, emelkedetten s romantikusan is, azokra az indián hajósokra gondoltam, akikről éppen a mult éjjel azt olvastam egy francia könyvben, hogy az ár elsodorván őket, kis csónakukban a Niagarán, már nem is küzdenek többé, már nem küzdenek, s csak úgy gurulnak a víz sodrán s lezuhannak az örvénybe. Ezekre gondoltam. Aztán, csöndesen, megadással, áldottam a Gondviselést magamban, hogy ilyen korán lévén, még csak ilyen kevesen vannak s ez csak egy szórványos hang volt, amit hallottam, csak egy kisebbségi hang, politikailag szólván. Mert mi lett volna ez, gondoltam, húsz perccel később, egy népesebb előcsarnokban, ha már az ilyen gyér közönség előtt is, ilyen nagy sikerünk volt! Suttymban, azzal a szerénységgel, de azzal az érdeklődéssel is, amit idegen voltom sugallt e márvány atriumban, e latin világban, ha merem mondani, oda is pislantgattam riporter megfigyelésekkel s kíváncsiságokkal, ama fehér nyakkendő s klakkos úriember irányában, akitől ez a hang származott, aki ilyen szépen szólott, mint a darumadár s ilyen spontán fogadta, ilyen lendületesen! ilyen melódikusan! szegény, elaggott hölgyemet. A külseje után ítélve, egész formája után, valami borús ruganyosságba öntve, egyike lehetett, úgy éreztem, a szellemi arisztokrácia ama legmagasabb tagjainak, akiket szívemben ünnepeltem s ráfogtam, *ex professo*, hogy ez csak Maeterlinck lehet! De rögtön e történelmi kiszólása után, két barna szeme ez úriembernek, két barna szeme tüzes csillogással, vörhenyes fényekkel, úgy sugárzott felém, egy röpke pillanatra, hogy úgyszólván elkívánta tőlem ezt a drága öreg Ninont, aki karomba fűzve karját, lépdegélt mellettem, aranyos! Nem is Maeterlinck ez, gondoltam, tévedés! Ez bizonyosan Mirbeau!

Megbékülve a szívemben, nagyjában meg is semmisülve, elragadva az élet sodrán, mint az indián hajósok a vízen, csak sajtó érzékenységem gyötört. Oh Istenem, gondoltam, ha meghallotta volna, így kiöltözve, aranyláncosan, színekbe fröcskölten, ezt a waterlooi üdvözlést, szegény pettyhüdt öregasszony! Olyan büszkén hordozta, olyan harciasan, olyan hódítón, hetvenesztendő szütleányosságát, hogy ez a könnyekig meghatott volna, ha józanabban láthatok e percben s ha megértem, mint feszül ki, erőlködve, szerencsétlen! elepedt kínokban, mint egy keresztfára, a fiatalságra! Mégis, ködös mámorosságom, e percek zsidobongásában itten, ahol mind többen jöttek s mindjobban fénylett minden, mind közelebb bomlasztott hozzá, mert így kell, hogy ezt mondjam. Micsoda testvériesülés volt ez, ami egyé olvasztott velem, micsoda vak szél hajlította oda szomorú vénségéhez, még szomorúbb húsz évemet? Mi volt ez, micsoda két sors, a *Faust* estéjén, az Operában, márvány- és onix-falak várbaastyájában, kristálycsillárok tündérvilágában, micsoda két élet, két véglet egy-egy pontján, micsoda

közel és távol, ami összeakaszt két élő lényt egy nagy úton az éjben, mint egy forgalmas utcán, este, népek tömegében, villamosok és autók tömkelegében, egy konfliskocsist a maga vak lovával!

Waterloo! Waterloo! morne plaine! - annyi baj legyen! gondoltam s boldogan éreztem, boldogan! hogy a magyar szó rímel a franciával. A rím összhang, zene, gyönyör s Hugo-t idézve, verseket! lelki borulataim még epikusabb ködökbe borultak, s nem is éreztem, amint Geneviève asszony, leválva a karomról, imhol egyedül indul, a stílus kedvéért nyilván, mint-hogy nem voltam frakkban, egyedül a nagy lépcsőn, mint egy külön vers, egy külön rím, - *Waterloo morne plaine!* Jobbról s balról tükrök reflektálták s előtte, magasan, szinte szárnyalt fel a lépcső, mint zenei mennyekbe, a szőnyeg bíborával. Csak néhány ember szállingózott itt, egy-egy magányos márkinő vagy herceg szállingózott itt, s mind finoman szállingózott, személyiségük öntudatában, jelentőségük ragyogásában, főmagasságuk izzásában egy márkinő! egy herceg! egy La Rochefoucauld! ahogy gondoltam azt, egy De la Tour D'Auvergne! ha igaz! És mások is szállingóztak s jöttek, lebegőn, mint az árnyak, könnyed sziluettek, amint elvesztek a térben, a szőnyegen, a falak mentén s a mennyezet alatt, mind kecses árnyak, habitűék s olyan kékjeányok, mint egy jaguár vörös prémben, s más ifjú leányok rózsaszínben s izzó ezüstben mások, mint egy medvebocs, ha fehér medve, s ezek mind mentek s szálltak, áhítattal s magukba szállva, mint egy szebb lét felé, a magasságba, harmóniákba, egyenest a kürtökbe s trombitákba! És lehetett látni egy-egy igazi rajongót, hangimádót, kvintbolondot és disszonánsot, egy-egy búskomort a hangzatok patkánymérgével a fejében s a gyomrában, amint már eleve zsongott benne a sok szép ária, *bel canto*, a sok ánszámbe, finálé és minden, az egész gounodi rezesbanda, ami zsongott benne már előre, ami mind felajzott, felhangzott és zajlott benne s a falnak döntötte, ahogy ment!

Igy értünk fel, így ért fel a dáma, incidens nélkül, az első emeletre. Selymeit s csipkéit félkézre fogván a szoknyáján s féloldalt emelvén majdnem a térdéig, úgy ment szegény mosolyogva, ahogy a tükörben láttam, mosolyogva, ahogy mutatta, milyen könnyű neki a lépcső, milyen kacér játék, milyen könnyű! milyen kanárimandi szökdécselés az egyik fokról a másikra s még följebb és megint följebb s mindig följebb, milyen könnyű! holott a lelke szakadt meg belé! A két szomorú lábszárát láttam, amint jöttem mögötte, két keserű lábszárát kékselyem harisnyában, egy sodrott szalag derengésével, csokorba kötve a térd alatt. Két szomorú lábszárát *à la Gavarni*, azokat a különleges, azokat az örömtelen, azokat a bokában vékony, az ikrában egy-egy gombóccal bélelt lábszárakat, amilyen csak öreg uraknak szokott lenni, ha már öreg asszonyokhoz hasonlítanak. Mint egy hajdani távfutó lábszárak, porcogós izomzatukat mutatták, elhalva, néhány százezer kilométer strapájával bennük, ami lezajlott egy harisnyában.

Jegyeink, sivar szabadjegyeink a második emeleti páholyokba szólván, - *2-ièmes loges*, ami a leggyászosabb hely az Operában, még megpihentünk, mielőtt továbbmentünk volna a még magasabb fellegekbe, még megpihentünk egy percre az első emeleti foyer katedrálisában, tündértavában, salamoni kristály-kolosszeumában s egymásra néztünk azzal a rokonszenvvel s szolidaritással, mint a svájci turisták, mikor felérnek a Jungfrau első jegestengeréhez.

- *Ah! que c'est beau!* - mondta a hölgy s nézte az egész kilátást a tükrök végtelenére, a csillárookra, melyek ezüst fényükkel áztak le, mint egy gyémántzápor, a fehér márványra.

- *C'est bien beau!* - helyeseltem s boldogan gondoltam, hogy nem hallotta a Waterloot.

Gyűrött ruhámban, feldúltan, amint voltam, bozontos fejemmel, zongoraművészi hajhullámokkal az orromig a félszemem fölött, annak a revolúciós zeneköltőnek tűnhettem, aki néhány nonáns-akkord terrorja alatt tartaná a világot s oly gyakran látható, fenyegető magányosságában, hangversenytermekben s minden operaházban. Egy-egy tekintet szállt el rajtam, könnyedén s indifferensen, ami lefitymálta értékemet, két női szem sepergette rajtam, pillanatnyi

fényével, zenei szemeteimet, mint egy reflektor, messziről. Elöttem, Geneviève asszony, valósággal feloszlásnak indult sokféle színeiben. Az izgalom, a meleg is, a sok lépcső s minden, az egész bálványt megbomlasztotta, s tavaszi olvadása annál rettenetesebb volt, hogy a természet visszajára, a telet hozta vissza! Tavasz, nyár, pír, pitymallat, pirkadás és hajnal s mi minden még, szűz reggelek s üde kenőcs hófehérségek, amit kendőző palettájáról felszedett magára, a sok *crème céleste* és *neige des cimes*, ezt mind lassanként lehullatta s a festék engedvén rajta, meg is enyhülvén, még förtelmesebbé vált, hogy elvesztette körvonalait. A szempillákról s a szemek aljáról tovaterjedt a khol s a szemhéját is bemaszatolván, az egész szemet abba a homályosságba vonta, a szemfehér kivillanásával, amit kéményseprőknél látni. A szájára kent szimbolikus cseresznye, engedvén vakmerő rajzából, dús máza skarlátját tovakente, fel és le, egészen az állára, s úgy mutatta a nőt, két vad fogsor vörhenyességével, mintha vért ivott volna! Csak az orra tartotta meg keményen, a vastag rizsporrétegeket, s olybá tűnt kinyúlt vonalával, mintha papírba volna csavarva egy tintafolttal a végén, ami a petty volt rajta.

- *Ah! que c'est beau!* - ismételte.

- *C'est bien beau!* - ismételtem, mert tíz szó nem volt a fejemben s a szótáramban.

Már akkor többen jöttek, mind többen, tömegestől és minden zúgott s a sok csillárok zengtek.

- Menjünk! - mondtam, - még van egy emelet...

Soha ilyen száraz torkom nem volt, mióta élek. Holott föl se tűnt már fonnyadt Sibylla, így szétmálva, amint volt. Az élet olykor, minden valószínűségek ellenére, éppen ott zárja le határait, ahol az ember, művészi értelemben, még nagyobb hatást remél, vagy megfordítva, még jobban fél a rossz hatástól. A fényben és a márványrengetegben itten, abban a sajátos atmoszférában, ami az ilyen Walhallákban, az ilyen istenek tornyában, egy Prinzregenten-ben, vagy a párizsi nagy Operában, a vesztőhelyek vagy a műtők atmoszférájához hasonlít, abban az egész feszültségben s magasságban, amit az imminens élmény kontaktusa ad, szegény anyó már kívül volt formákon s minden lehetőségeken, úgyszólván már nem is volt a világon. Ami egy-egy szó vagy megjegyzés hangzott, az is inkább rám vonatkozott, sajnos.

- *A roghrider!* - mondta egy angol egy másiknak s ez bizony nekem szólt.

Igy értünk fel a második emeletre s benyitottunk a páholyba ünnepélyesen s leültünk egy-egy székre, egymás mögé, ahogy ez szokás az ilyen tömeg-páholyokban s az úrhölgy egy nagyot sóhajtott, hogy már ül végre, s elővette a keszkenőjét s a kis tükröt is s elállítgatván az olvadását, kellőképpen belefészkelte magát karosszékebe és sűrű mozgolódásokkal, testi formáihoz szabta ezt a széket. Ekképpen elhelyezkedvén egy örök életre, a páholy pereméről, ahová legyezőjét helyezte, elnézett, amerre csak lehetett, nézett szemközt, nézett jobbra, nézett balra, nézett a mennyezetre s a legmagasabb padlásra s a karzatra s arról a nyolcemeleti magasságról, ami a második emelet a párizsi Operában, lenézett a földszintre s a földszint fölött az *amphithéâtre*-re s még nézett s mindig csak nézett, ahogy csak egy nő tud nézni a sír széléről a legszebb világra s színházra s milyen boldog volt szegény, milyen boldog, mikor látta a sok népet és szépséget és sugárzást és regényességet, a nagy függőnyt masszív redőkben valami isteni titkok és rejtélyek előtt, s a zöld lámpaernyők derengését a mélyben, mint egy zöld erdő s a zenekari népséget benne, mint a törpéket, amikor ezt mind látta, mind habzsolta, mind felszította magába, mint egy öreg pók a magasban minden legyet a hálójába, milyen boldog volt, milyen boldog! És még nézett és még sokáig nézett és csak nézett s mikor hirtelen nagy csend lett s a karmester intett s a zenekar megrázkódott, ültében a sok hangszerrel a sok ember, s mind a többi, megdermedt, a nézőtéren háromezer ember, még csak jobban nézett, figyelt és maga is megdermedt!

A *Faust!* Mit tudtam akkor, de ha tudtam is! Ez mind ropogott, durrogott és zengett a messzeségből és a sok *bel canto*, anszámbel és finálé ez mind dörgött és rengett és csak azt éreztem, hogy mindenki énekel a színpadon, torkaszakadtából, főleg azt éreztem, hogy *mindenki énekel* és a fejem forgott! És a sok húrokon, rezeken, dobokon s hanghullámokon, a sok Gounodon és gongon, még közelebb bomlasztott sorsom Madame Genevièvehez s egész közel a többiekhez is, akikkel itt ültem, akik itt ültünk, nyolcan ebben a páholyban s mind gőzölögtünk s fújtunk, szinte fütyültünk, úgy fújtunk, mint egy forró fürdőben, úgy fújtunk, két öreg dáma, aki fújt egy katonára, egy aggastyán, aki rám fújt, s egy fiatal pár, aki egymásra, egy barna legény egy sápadt leánnyal, aki fújt egymásra, mindenféle kézzorongatásokkal s fokozásokkal, amit a nyakszirtemben éreztem, mert ezek mögöttem fújtak.

Meddig tartott ez, ez a gőz, ez a meleg, ez a mámor, ez a zene, nem tudom. De mikor vége lett s minden mozdult s minden nyüzsgött s mind mentek, a két öreg dáma, a katona, az ifjú pár s már az aggastyán is ment, csak álltam, vártam s néztem, - Madame Geneviève aludt! Egész feje úgy konyult le, szinte elválva a törzstől, mint ahogy egy kappan feje lóg az elmetszett nyak maradványain. Hangyászó orra az ürben, az iránytű merevségével azt a fix pontot mutatta, ahol minden magasztosságokból, fényekből, márványokból, dicsőségekből s koronázásokból önmagába omlik össze az ember, holtrafáradva s kimerülve! S az a rettenetes arca volt, féloldalt borulva, amellyel az ilyen vénasszonyok álrukban, hulláknak tűnnek ideiglenesen.

Nem bántottam. Egy szendvics maradt itt egy papírtálcán, a páholy mélyében, egy széken. Ezt valaki itthagya. Ezt megettem, csendben. Csak hadd menjenek, gondoltam, a sok nép, közönség, az egész színház, ez csak hadd menjen mind, ez így jobb nekem és nyeltem. Akkor felriadt hirtelen. Egy percig nézett és megértett mindent s nem szólt egy szót, csak indult, kissé kábultan aranyos s a karomat kérte. Így értünk le, ketten, egyedül, kar-karban, majdnem az utolsók, így értünk le a nagy lépcsőn a Place de l'Operára. Intettem egy konflisnak a hölgy kívánságára. A hölgy is intett a legyezőjével. Egy rikkanccs állt a járda szélén, a sokféle estilappal a hóna alatt, cigarettával a szájában és bámult. Ahogy a hölgy után magam is beszálltam, még jött egy lépést s odasúgta a fülem mögé, mint egy jó tanácsot:

- Kérje előre a pénzt!

XX.

Mikor végre elkészültem novelláskötetemmel, melyet annyi nélkülözések árán, annyi éjjel, annyi reggel, délben, este, annyi búbanatokban írtam, bátran azt mondhattam volna, ha éppen mondani akartam volna valamit, bátran azt mondhattam volna, hogy ez egy szűz-könyv! Soha semmi, ennyire szűz nem volt egész életemben. Ebből a kötetből senki nem ismert semmit. Egyetlenegy darabja ennek a kötetnek, egyetlenegy hangja, szózata, fohásza, siralma még nem jelent meg e percig, egyetlenegy betűje soha, se magyarul, se más nyelveken, sem kézírásban, sem nyomtatásban. Miközben írtam, se igen látta senki amit írtam, s mikor elmentem hazulról, gondosan bezártam az egészet egy fiókba, mint egy menyasszonyt, mint egy szűz szerelmet, mint titkos okmányokat, mint egy végrendeletet, mint egy kincset, egyetlen kincsemet! Nem igen volt bencés-barát a középkorban a Monte Cassino tetején, aki így őrizte, így ápolta s féltette volna kalligráfiját. Ezt mind úgy írtam, ezt a sok sötét novellát, bőséggel és dühvel, ahogy az ember húszéves korában ír s azóta se tudja ezt többé, mint sok egyebet, soha többé életében! Ezt mind úgy írtam, mintha a kölykeimet szoptatnám, kizárólag a kötet ünnepélyére, hogy duzzadjanak az erőtől s a tejtől. Ezt mind így neveltem, becéztem, simítottam, keféltam, csiszoltam és kényeztettem, ezt mind így őriztem s tartottam fenn érintetlen és friss sütetben, egyenest a kemencéből, - a kiadó számára!

Még így se kellett neki, hát nem szomorú? Még így is visszaadta. Nem mondom azt, hogy olvasatlanul adta vissza. Mert az ember talán nem is volna olyan ostoba, mint amilyen, ha nem olyan bölcsen kívánná cselekedni. Amit egy kiadó már *a priori* nem akar kiadni, azt rendszerint elolvassa. Csak azt nem olvassa el, amit kiad.

Óh istenem, nálunk, odahaza! Az még nem volt nálunk, nem is lehetett soha, hogy az ember, mint egy Anatole France leüljön s egy egész tanulmányt írhasson, hálásan a szívében, egy Lévy nevű kiadóról! Az sem volt soha, hogy egy még régibb Lévy, egy hajtincses Lévy felszaladjon az ötödik emeletre, egy húszéves keresztényhez s ott aláírasson vele, te jó isten, egy egész nagy szerződést, egy egész nagy életre s könyvekre, egy manzard-ablak világánál! Ilyet idáig csak Rembrandtnál lehetett látni, egy álmodott életben, lefestve!

Ifjú Renan, öreg Lévy, öreg Lévy Miska, Michel Lévy! csakugyan, hol voltam én ezektől! hozzám nem jött fel senki az ötödik emeletre, hogy kiadja a művem! Inkább én szaladgáltam, legalább tízszer egy nap, fel és le öt emeletet s rohantam a postára levelekkel s rohantam ki a vasútra levelekkel, mikor lekéstem a postát s mindig csak rohantam levelekkel a könyvem érdekében, hogy kiadót szerezzek! Nem hiszem, hogy volt valaha magyar író Párizsban, s általában az emberiség történetében, aki annyit rohant volna levelekkel a könyve érdekében! Már többet írtam levelek formájában, mint amennyi az egész novelláskönyvemnek az egész kézírata volt. Már egy egész függelékkel írtam, egy egész féregnyulványt írtam százféle levelekben. Talán többet írtam levelekben ez első könyvem érdekében, mint amit azóta írtam, harminc év óta, drámákban és királydrámákban s másféle fantáziákban, talán húsz-huszonöt kötetekben! Ahol csak lehetett, ahol csak volt papír, a szobámban és egyéb helyen, a Grand Cafében s a Napolitainban, a Terminusban s az olvasótermekben, mindenütt írtam egy levelet a könyvem érdekében! Még ott is írtam egy levelet a könyvem érdekében, ahol valaki rám szólott: *On n'écrit pas ici!* Több levelet írtam, mint Rousseau Voltairenek, mint Schiller Goethe'nek, mint Mirabeau a grófnőnek, mint Sevigné asszony a leányának s a többieknek. A fivéremnek annyi levelet írtam a könyvem érdekében, két-háromszor egy nap, mint József császár a fivérének Toszkána érdekében, - még szerencse, hogy csak ez az egy fivérem volt! Aki csak volt barátom és pártfogóm Pesten, holott volt! annak mind írtam egy levelet a könyvem érdekében. Írtam egy püspöknek, aki szeretett, egy katolikusnak! Írtam Szemere Attilának, Atillának! az semmi. Írtam Szilágyi Dezsőnek!

S még mindig írtam, hetekig írtam, írtam a *Magyar Hirlap*-hoz kollégáimnak, írtam a főszerkesztőnek, írtam a nyomdának, írtam Beöthy Zsoltnak, s még mindig írtam, s még mindig csak írtam, amikor csak egyszerre megjelent a könyv, nem is tudom hogyan jelent meg, úgy szólván magától jelent meg, mintha nem tehetett volna másképp, hogy olyan sok levelet írtam! Nem láttam se levonatot, se íveket, semmit, nem korrigáltam, nem imprimáltam, nem csináltam semmit, csak ahogy lejöttem egy este, ott találtam a könyvem, annak a kis fali szekrénynek rekeszében, ahová a kulcsomat kellett aggatnom, csak ott találtam a könyvem a rekeszben, ahogy az esti postán megérkezett!

Mit mondjak? Soha ilyen édes kis rekeszem nem volt életemben! No de van arra szó, sóhaj, sikoly, van arra egyáltalán hang valami nyelven ezen a világon! Aki valaha írt egy könyvet életében, húszéves korában, egy első könyvet, az megérti a szívemet! Nem hittem a szememnek, nem hittem semmiféle érzékemnek, nem hittem azt, hogy álmodok, mert az igazi gyönyör, mint a fájdalom is, épp azzal szédít el vagy sujt, hogy tüzes fullánkja alatt az ember ébren érzi a szívét, még ha álmodja is ezt. Egyáltalán nem hittem semmit ezen a nagy világon, csak a könyvemnek hittem, hogy ez itt van készen, fűzve, kötve, kinyomtatva, az egész könyv! Valami olyasfélét hittem, mintha most jöttem volna a világra, valami tündéri világra, s ezt látnám egy tükörben.

Sajátos dolog! Micsoda gyöngéje az embernek, hogy társat keres a maga gyönyöréhez? Jézus a maga gondolatába belekapcsol egy világot. Ehhez a magam kötetéhez, mámorához, halálos magaslatához, megállítottam volna Párizst, az egész forgalmat az utcákon! Nem bántam volna, ha lezárnak érte! Valahogy megkettőzve ezzel a könyvvel, úgy éreztem egy másik részem szabad marad a világon. Úgy éreztem, nem vagyok egyedül többé. Ez volt a legnagyobb élményem életemben, hogy azt éreztem, nem vagyok egyedül!

S berohantam Madame Genevièvehez.

- Nézze! - mondtam, - nézze! nézze!

S minden «nézzé»-t úgy fokoztam, mint Berlioz fokoz a *Tuba Mirum*-ban.

Átvette a könyvet, a hosszú orra érzékenységgel, mert itt érzett elsőbbsen az orra végén, itt fogott fel mindent. Két vékony keze, felgyűrűzött csontokkal, ami a tíz ujja volt, lágyan kinyúlt, mint a pók, ha indul s nem siet. Fellapozta a könyvet, zárt ívein az egész könyvet és belenézett, mint egy zárt világba, mint hieroglifákba s elepedt lelke, elaggottan, valamit keresett itt magának az oldalakban s a sorok között, mint ahogy mindenütt keresett magának valamit s ahogy általában a nő mindig keres valamit, még egy könyvben is, magának. Egy-egy szót olvasott is, franciásan, finoman, hogy rokonszenvét kimutassa s végül azt mondta:

- *C'est du baragouin!*

De adott kölcsön, aranyos! tíz frankot, ahogy máskor ötöt adott, de most ez tíz volt, *un petit louis*, hogy ilyen nagy napom volt!

Mentem a könyvvel, mentem, hogy mentem?! micsoda égi paripákon az éjben s a mennyekben, micsoda boulevardokon és tejutakon, ezernyi lámpa s fényező alatti, ami mind rámsugárzott, a húsz évenre! az első könyvemre Párizsban! A tíz frankot is éreztem a zsebemben, a *petit louis*-t, de ez nem volt fontos. A könyvvel mentem, vagy a könyvem ment velem, már nem is tudom, de úgy mentünk ketten, mint ahogy egy ember megy s egy zászló, s ha nem is lobogtattam, de úgy vittem magasan a légtérben, hogy aki jön mellettem vagy aki jön mögöttem, az mind megláthassa!

- *C'est un fou!* - mondta valaki.

Hát bántam?! A Flammarion könyvesboltja előtt, a Boulevard des Italiens-en, ahol mind ki volt rakva a sok Hugo Viktor s a többi sok könyv a járdára, megálltam a könyvvel s kacérokodtam. A küszöbről bámult a segéd, aki őrizte az asztalokat és a polcot a sok aranyos fedelű könyvvel.

- *Qu'est ce que c'est?* - kérdezte.

- *C'est mon livre qui est paru!* - mondtam.

Ez is megnézte, fellapozta.

- *C'est du baragouin!* - ez is azt mondta.

Marha! - gondoltam s mentem a könyvvel, a fényben, a tömegben, lobogva! Itt nem lehetett egy szó, egy hang, itt nem eshetett egy olyan téglát a fejemre, itt nem lehetett a jó Isten villáma az égből, ami lefokozhatta volna boldogságomat! Annyi rossz nap után, annyi kétségbeesés után, úgy fel voltam üdülve lelkiekben s úgy megváltva is anyagiakban, tíz frankkal a zsebemben, hogy valami hűs csillagon lógtam a lázas homlokommal, magasan a végtelenben lógtam, ama végső határok fölött, ameddig az ember csak el tud menni, el tud szállni a gyönyörben!

Mindössze annyi volt csak, hogy rezerváltabb lettem. Hogy a lelkem mélyén még mélyebbre szállva, imhol elzártam magam bántó profánságok elől s a könyvvel a hónom alatt,

beértem azzal az intímus örömmel, amit az ember nem mutat senkinek. Féltékenyen kincsemre, kapkodó mámorom írói méltóságommá vált s művészi öntudatom ébredésével csak azoknak kívántam megmutatni a könyvem, akik, ha nem is értik édes magyar nyelvemet, de megérik e zárt világon át annyi munkámat s szent éjszakámat egy manzard-ablak alatt, ahol egy gyertya ég. Gondoltam, meg fogom mutatni holnap Jules Lemaitre-nek!

Aztán csak mentem, céltalan, csak mentem s minden zúgott s minden zajlott körülöttem a fényben. De régi megfigyelés, hogy bizonyos sorsdöntő események, amint lezajlottak, az ember lelkét tovasodorják, az ember lelkét megviselve, megriadva, megörvendeztetve, más világok más partjai felé. Mindenki ismeri azt a rejtélyes utat, ami, sajnos, a lemurált ifjú s a sápadt gyilkos útja is a hold alatt az éjben, a nagy élmény s a gonosztett után... Kábultan a fejemben, a könyvemmel s tíz frankos aranyommal, betértem a rue Montmartre táján, a *Café Globe* tükörtermébe. A sok leány, aki itt tolongott, mind a Renoir s a Manet álma lehetett azokkal a rózsabokrétás s struccollas kalapokkal magasan a frizuráik csúcsán s azzal az egyben karcsú, egyben duzzadt testalkatukkal, melyet derékban kettétört a fűző. S ezt mind, ezt a sok leányt a csillárok alatt, a sűrű kis márványasztalok körül, mind ezt a sok leányt rózsakalaposan s struccollasan, mint egy-egy szomorúfüzfa-ág, a tükrös falak úgy reflektálták a legtávolibb végtelenbe, hogy százan és százan nyüzsögtek itt, mint egy ó-görög vásáron kifestve, dús mellekkel s még dúsabb egyebekkel, egész közel és messze!

Amint leültem egy sarokba s azzal a cézári tekintettel néztem, mely egyszerre választ egy rabszolganőt s egy kölyökpárducot, egy fiatal nő, mit mondjak? egy bőditő nő! egy tündéri nő! egy brabanti Elza! rögtön mellém szegődött. Az első mozdulata, hogy a hónom alól, kíváncsian, kivette a könyvet, ezért mondom, hogy Elza... S alighogy rápillantott a címlapjára:

- Jaj, te magyar vagy! - kiáltott fel s a nyakamba borult.

XXI.

Már korán reggel készültem Jules Lemaitre-hez a könyvemmel.

A háziszolgának hanyagul odavettem, amint behozta a reggelimet a szobámba:

- Jules Lemaitre-hez megyek! - mondtam mint egy komornyiknak.

- Ah! - szólt, - *vous faites bien! Il est de l'Académie Française!* S letette a *chocolat-complet*-t az asztalra.

Odalenn a kis ajtóban, napsütésben, Madame Geneviève állott, két sor műfogával kanibálsztikusan.

Megemeltem a cilinderemet, ahogy elvonultam előtte.

- Jules Lemaitre-hez megyek! - mondtam.

- *Vous faites bien!* - felelte. - *C'est un homme charmant!*

Hát csak látta is valaha életében, aranyos! hogy így eltalálta, - *homme charmant!* No de ki látta igazában, ki ismerte ezt a jó Lemaitre-t abban az arisztokratikus rue des Ecuries d'Artoisban, ahol száz Chevrét plakát között a falakon, egy földszinti műteremben lakott s egy magas polc előtt írt színes ablaküvegei tövében, egy magas polc előtt, a két lábán állva úgy írt és soha le nem ült, nyilvánvalóan higiéniai okokból, - *homme charmant!* Ez nem is az első vizitem volt nála, e napfényes délelőtt. Nem is én fedeztem fel ezt a Jules Lemaitre-t, meg kell vallanom. Még Pesten, boldogságos életemben a *Pesti Napló* falai között, úgy

telezúgták vele a fejemet verzátságosabb kollégáim, hogy elsőbben őt kerestem fel regényes viziteim során s úgy jöttem ide olyan bódultan, olyan mámorosan, olyan szédülten ebbe a földszinti műterembe s a polc irányában, ahol írt, olyan kábultan mondom s annyi illúzió-félékkel, hogy csak csalódnom lehetett.

Nincs is annál csalárdabb valami a világon, mint meglátni egy embert azok után az írásai után, amiket hetenként lenyomat egy ujságba. Nincs annál naivabb dolog sem, mint megítélni valakit nagy távolságokon át, egy szerkesztőségi szobából, ahol az ember mindent másképp képzeli, mint ahogy az van a világon. Mindenki viseli, egyszerűen szólva, a maga igazi sorsát, életét és kínját és mindenkinek megvan a maga polca is mindenféle értelemben, ahol állva kell, hogy írjon a belei szeszélyéért. *Type à constipation*, mondja Balzac. Ez nem túlságosan magasrendű, az ilyen meghatározás, de jobban megrajzol egy embert, mint egy egész tanulmány. No de az a sok beszéd Pesten, hajdan, az a sok bábész dícséret s magyarázat, talán a végzetem szálait szötte. Ha ugyan tudná az ember, hogyan lesz a végzete! De ezek nélkül a lidércfényű s nagyrészt tájékozatlan conference-ok nélkül, amiket olyan ifjan, olyan tátott szájjal hallgattam annyi éjjel sápadt lámpafénynél, talán soha nem is kíváncsi voltam volna a Lemaitre bűvkörébe.

Óh istenem, hogyan is mondjam? - *homme charmant!* Ez időtájt, kipróbált barátságunkban, az volt a helyzet köztünk, hogy kölcsönös udvariaskodással, olykor túlzott sőt ironikus udvariaskodással, úgyszólván a holdban éltünk ketten. Mit akarhatott tőlem, illusztris író! *normalien!* tanár! *homme charmant!* tőlem, aki húszéves voltam! S magam is mit akarhattam tőle, azonfelül, hogy a húsz évemnek csakugyan ájultja voltam! Úgy gondolom, ha egyáltalán nem kockázatos dolog gondolni valamit, úgy gondolom, hogy soha semmit nem vett komolyan a dolgok erkölcsi értelmében s következőkép engem sem, hogy őszintén bevalljam. Másrészt én mindent komolyan vettem, azt az elbűvölő sugárzását s harmóniáit is komolyan, melyekkel «*mon cher confrère*»-nek szólított engemet... De amint vonzódtam hozzá, amint próbáltam szeretni, mert mindig az volt bennem, hogy elsőbben is szeretni próbáltam mindenkit, szóval amint próbáltam, szerencsétlen, szinte magamba omlottam össze, olyan varázslatosan udvarias, az egész ember olyan légiesen lehetetlen volt! Soha, sehol, nem volt egy pont, még tulajdon érdekeiben s hiúságaiban sem, ahol meg lehetett fogni s ha olykor sejtettem is, egy-egy hangban, egy-egy szóban olykor, ha sejtettem is, hogy van szíve, ez valahogy úgy tűnt igen messze ez a szív, mint egy madár, aki a kalitkájából kirepült egy háztetőre.

Olyan furcsa, derűs, halványan piros arcú, alacsony termetű ember volt, cvikkerrel az orrán igen hosszú zsinórral s mindig valami kopottas sárga kabátot viselt, ha ugyan nem frakkban volt, nagy estéken, a színházban, valami tanáriasan rossz frakkban, két felgombolt manzsetta vászoncsövével, amelyből csak az ujjai látszottak s egy kis fehér nyakkendővel, ami kész csokorba kötve s a szárában egy rézgombhoz kapcsolva, féloldalt fordult az inggallérján. Olyan furcsa kis szakálla is volt, olyan kis gyér szakálla, olyan kis hervadt, olyan kis szőke s olyan jellegzetesen az állán, mint amelyet egy színész ragasztott volna, hogy Lemaitre-t játssza. Egyáltalán az a furcsa érzésem volt, mintha nem is ő lett volna sem a frakkban, a nagy manzsettákkal, sem a kis kabátban sárgán. Mintha más valaki volna Jules Lemaitre s ő meg ezt csak adná! De mégis, mindig, mint enyhe napfény, valami derű szűrte át, valami zord derű olykor, nem tudom, amelyet viharok előtt lehet látni egy kertben, viharok előtt, melyek elmaradnak, olyan furcsa zord derű. S az is látszott a két szemében, hogy valami nagyon finom tekintete van, a legrondább dolgokra. S az is látszott rajta, hogy mindent úgy fogad azon kedvesen s annyi rokonszenvvel, amennyire nem is igen törődik semmivel.

Homme charmant! Az igazság az, hogy szívem szerint, mindig melléje álltam az élete nagy perceiben, holott magamnak annyi bajom volt az életem nagy perceivel! Mintha csakugyan rámszorult volna, mindig melléje szegődtem, gyermekes készséggel, ösztönös buzgalommal s

mikor a *Français* egyszerűen refüzálta, refüzálta! *Le Pardon* című darabját, ez ellen hevesen kikeltem, tiltakoztam, az egész színházat lehorordtam, - a *Magyar Hirlap*-ban! A vicces az, hogy nagyon megköszönte.

- *Vous êtes un vrai ami!* - mondta.

- *Le suis-je?* - kérdeztem s nagyon boldog voltam. Majdnem sírtam, olyan boldog voltam. Nem hagyom el soha, gondoltam, s még jobban pártoltam, mint egy magányos finom hölgyet, úgy pártoltam. Akkor elkészült *Les Rois* című regényével.

- Adja ide! - mondtam.

- Itt van! - mondta, nagyon derűsen.

Egy fillért nem kért, semmit, csak nagyon örült s nagyon derűs volt. Két hét multán, már megindult a regénye, a *Magyar Hirlap*-ban, - *gratis!* Alig vártam, hogy meglássa, hogy megint legyen egy jó perce! Rögtön írt is, mikor találhatom s már szaladtam is a sok újságokkal.

Még jobban örült, még derűsebb lett, hirtelen le is ült, úgy örült, de rögtön fel is állt s úgy nézte a sok folytatást a sok újságokban.

- *C'est du hongrois?* - kérdezte, - *du vrai hongrois?* - és csak nézte a betűket s nem akarta hinni.

- *C'est du vrai hongrois!* - mondtam.

- Most színdarabot írok ebből a regényből, - mondta és nézett.

- Odaadjuk Budapesten, a Nemzeti Színháznak! - mondtam.

Még derűsebb lett.

Csupa főherceg szereplője volt a színdarabjának, sőt jó öreg királyunk is játszott benne valami bús szerepet valahogy travesztálva, aminthogy az egész dráma, haloványan, franciásan, a mayerlingi történet volt.

De Sarah Bernhardt, aki a női főszerepet játszotta, nem engedte, hogy odaadjuk a Nemzeti Színháznak! Lemaitre rögtön közölte ezt velem, finoman, kímélettel. Igért egy jegyet az utolsó próbára, vigasztalásképpen.

Sajnos, a darab nem sikerült, nem rajtam mult, - én összes magyar lapjaimat, napilapjaimat, hetilapjaimat, egész konzernemet teleírtam vele s az egekig magasztaltam. Maga Lemaitre is mellém állott s egy egész nagy tárcát írt a darabjáról a *Journal des Débats*-ba, ahogy ezt szokta, de ez se sokat használt. Gyorsan írt egy másik darabot, csak ez használt. Különben is, ha nem csalódom, nagyon szeretett darabokat írni. Azt hiszem, mikor elutazott Beaugency-be, a falujába, csak azért volt, hogy darabokat írjon.

Ez a *L'Age difficile* volt ez a másik darab, a Gymnase-színházban, Suzanne Després-vel s Antoine-nal a főszerepekben s velem a legfőbbben. Mert itt még jobban belefeküdtem, soha még így bele nem feküdtem. Írtam tíz gyönyörű cikket, ahogy ez csak tellett tőlem, olyan gyönyörű tíz cikket, ezt mind lefordítottam franciára hány éjszakán át! szegény gyermek, s elküldtem Lemaitre-nek. «Ez mind semmi, - írtam neki, - de az arcképét is kiadom az - *Ország-Világ*-ban! Ennek örült csak aztán igazán, drága kedves ember, *homme charmant!* Rögtön jelzett vagy egy féltucat fotografust, akiknél az arcképét megkaphatom s még a pontos címüket is megírta, a házszámot is, hogy valahogy el ne tévedhessek!

Óh istenem, így mentem, így mentem a könyvemmel, e jó barátom háza irányában. A nap sütött, tavasz volt, igazi párizsi tavasz, már-már lombos fákkal az Avenue Friedland-on, ahol befordultam végre az Ecuries D'Artois-ba! Már láttam a nagy ablakot a földszinten, az utca sorján, a nagy ablakot napsütésben a sok színes virággal, ami föstve volt rája. Már csengettem

is, már jött is a kövér szakácsné, akit ismertem, már csattogott belülről két olyan papucsban, melynek sarka volt.

- Jaj! - mondta, amint meglátott az ajtóban, - nincs itt az úr! falura ment, Beaugency-ba, nagyon fogja sajnálni!

- Irhatnék egy sort? - kérdeztem csalódottan, a könyvemmel a hónom alatt.

- Óh hogyne! Tessék! Akár kettőt!

S már indult előttem s csattogott a papucsban s csak úgy rengett és rezgett királynői kövérsége, s olyan csípője volt, hogy rá lehetett ülni. Csak Lemaitre-nek lehet ilyen nagypréposti szakácsnéja, gondoltam, amint jöttem mögötte. S adott tintát, tollat, papírt, a magáéból a konyhában.

- Milyen jó szag van! - mondtam, miközben írtam egy kredencen.

- Épp sütök egy szeletet, - felelte. - Ha itt akarna maradni, ha volna kedve, így kettesben, velem ebédelni! Nézze csak, elég kettőnknek! - mondta s felém fordította a serpenyőt, az egész szeletet, sistergőn s illatokban, ahogy csak egy kövér szakácsné tudja meghívni ebédre az embert.

S már megterített egy kis asztalon s tologatott két széket.

- Mondja csak kérem, - kérdeztem mikor már a feketét ittuk, - mondja csak kérem, olvasta azt a szép cikket, amit Anatole France írt a *Temps*-ben Jules Lemaitre úrról?

A kövér szakácsné úgy ült szemközt velem egy konyhaszéken, hogy legdúsabb testrészei jobbról s balról messze túl voltak a széken. Az arca ragyogott a maga kis csészéje fölött. A két ajka közt, játszadozva, egy fogpiszkálót tartott.

- Bizony nem olvastam, - felelte. - Nem is nagyon érek rá olvasni.

- Én nem tudom, miért képzeltem azt, - mondtam, - hogy maga mindent elolvas, amit a gazdájáról írnak a lapokban s általában a világon. Még azt is, amit én írok róla, - tettem hozzá önmérséklettel. - Egy ilyen intelligens nő, mint maga! Egy ilyen aranyos szakácsné!

- Pöh! - mondta, - különösen France az... *c'est spécialement France*, - így mondta, - aki nem érdekel engem. *C'est un vieux maquerau!* - mondta s kifujta a fogpiszkálót a szájából.

Nagyon ámultam, megvallom. Arról a magaslatról, ahová legájultabb csodálatom úgyszólván a mennyekig követte Anatole-t, úgy el voltam söpörve időben és térben, mint egy sirály pelyhe az óceán fölött. Ez időtájt, a húsz évemmel az életben, még az illúziók illúzióin csüngtem s még nem ismertem azt a játszi könnyedséget, azt a vakmerőségig menő természetességet, amellyel Párizsban, az ilyen szabad szellem, mint ez a szakácsné is, ilyen frappánsan megjelöli a dolgokat s embereket. Együgyü csodálatom egyenesen kifordult négy sarkából s magam is majdnem lefordultam a székről. Naiv hitemben összetörve s lefokozva a legsúlyosabb inferioritásig: mint egy sibyllát néztem a szakácsnét, *Teste David cum Sibylla*. Nyilvánvalóan nincs semmi pedantéria e nőben, gondoltam, a mellett, hogy ilyen kitünően érti művészetét, mert annál a vajban sült szeletnél, amit megosztott velem, még nem igen ettem ízletesebbet, - igaz, hogy elég ritkán ettem. Szakavatottsága és tájékozottsága azzal a furcsa súllyal nehezedett szívemre, ami különösképp a kövér nők varázsa, mikor véleményt nyilvánítanak, s látszólag lenyomják egész testi formájukkal azt a szerencsétlent, akiről valami rosszat mondanak. Azonfelül a gazdája presztízse is, valósággal sugárzott róla annak a meleg jólétnek, derűnek s jóindulatnak a hozzáadásával, amellyel az ilyen háztartási menyét-asszonyok, otthonosan a konyhában s hálószobákban, rendszerint a gazdáik szellemét s erkölcsét reflektálják. Derengő megértésem apránként bontogatta szálait s a szakácsné életében, keserű kijelentése kapcsán, valami regényességet éreztem, ami érzékeny szívét, csalódott

szívét, úgy erkölcsiekben, mint valószínűleg anyagiakban is csalódott szívét, a France szívéhez kötötte. De e ponton, a dolog homályosságánál és szövevényességénél fogva, nem kutattam tovább. Ösztönszerű szemérmességem, de mély tisztelem is egyrészt France, másrészt a Lemaitre szakácsnéja iránt, nem engedték, hogy itt messzebb szárnyaljak a képzelet világában. Az is lehet, gondoltam, hogy társadalomtudományi szakkifejezése csak egyszerűen arra a közismert, de áldozatkész barátságra célzott, amelyet a költő Madame Caillavet részéről élvezett, - ezt gondoltam s lezártam szívemben az ügyet. De folytattam azon az esztétikailag fontosabb ponton, hogy tudniillik a szakácsné kritikai fegyelmezettsége, éleslátása s spontaneitása valószínűleg annak az erkölcsi filozófiának a rendszerébe kapcsolódik, ami a Lemaitre rendszere is volt, hogy ugyanis boldognak kívánva látni minden embert, senkitől nem vesz rossz néven semmit s mivel semmiben sem hisz ezen a világon, nem is kénytelen semmit letagadni, a mellett, hogy mindent lehetségesnek tart. Aranyos szakácsné! S csak néztem, mint egy javasasszonyt, mint egy menyétasszonyt, mint egy démont, mint egy angyalt, mint egy Sába királynéját!

- Pedig! pedig! - mondtam, - édes szakácsné, lássa, - és sodortam egy cigarettát, hogy időt nyerjek a szellemi fordulatokra.

- Látom, fiacskám, - mondta fölényesen s szürcsölte a kávé.

- A helyzet az, - folytattam, ahogy rágyújtottam, - a helyzet az, hogy jó magam is ismerem Lemaitre-t, hiszen bőven írtam róla. De azzal, amit France ír róla, még jobban meg van világítva előttem. Én nem vitatom, amit maga mond, édes szakácsné, de ami igaz, az igaz: France nagyszerűen tud gondolkodni. Minden gondolatával valósággal felolvasztja a dolgokat, csak azt lehet rá mondani. Ha minden ember úgy tudna gondolkodni, mint ő, az egész világnak rögtön vége volna s megszűnne létezni. Ezért nem is kell csodálkozni azon, hogy az emberek félnek gondolkodni.

- Ebben van valami, - mondta a szakácsné. - Nem is jó dolog az, gondolkodni. Hagyni kell a dolgokat, amint vannak. Vagy úgy beszélni róluk, mintha az ember nem is mondana semmit. A dolgok nem szeretik, ha az ember beszél róluk.

- Jaj, Istenem! aranyos szakácsné! - kiáltottam fel lelkesedve és boldogan is, hogy belemegy a vitába, - aranyos szakácsné! Szakasztott ezt mondja France! - magyaráztam. - Azt mondja például, hogy Lemaitre úr úgy mond meg mindent, mintha nem is akart volna semmit sem mondani. Azt mondja, hogy nincs Lemaitre úrban semmi elfogultság és doktrinája sincs neki. De minden gondolatnak a másik oldalát is látja, s ami mind úgy tűnik, hogy összeegyeztethetetlen, azt mind össze tudja egyeztetni! Ha két olyan eszmére talál, amelyik ellensége egymásnak, ezeket rögtön kibékíti egymással, olyanformán, hogy az ellenséges és nem ellenséges eszméket mind egybefoglalja s összeboronálja. S amikor ez mind megvan, akkor ezt mind elküldi sétálni! S ha mégis, egy adott pillanatban, megpillantja azt a nagy semmit, ami az élet, rögtön odahajít egy szál virágot, ami az ürt eltakarja!

- *Ta, ta, ta, ta!* - mondta a szakácsné fitymálón s franciásan. - Odahajít egy szál virágot! - *avec ça!* ezt én már jobban tudom, hogy mit hajít oda! Az élet mindenkinek az élet, - mondta ez a nagyszerű szakácsné. - Ha akarja tudni, megmondom magának, - s odahajolt az asztal fölé s megint felvette a fogsízkálót. - Ennyi, lássa, csak ennyi! - mondta, amint felmutatta ezt a fogsízkálót s apró darabokra törte s elhajította. - Az egész élet csak ennyi! - s azon kövéren egy nagyot sóhajtott, mint aki megfejtette e földön való összes titkokat.

Azzal felállott még kövérebben, még dúsabban, még terebélyesebben a derekával s azzal a két csípővel, mint két párnával, amit jobbról-balról hordott. Jelképes demonstrálása egy fogsízkáló tört darabjaival, annál mélyebb hatással volt reám, hogy testi monumentálitása egész létünket ilyen véknyan magyarázta.

- Most egy kicsit le fogok pihenni, - mondta. - Isten vele, fiatalember!

S nyújtotta a kezét, azt a vastag, meleg, barátságos kezet, amelyben, mint általában bizonyos nők kezében amint nyújtják, valami vibrál a húsban, a vérben, az izomban... a lélek. Nem ismerek királynőt a világtörténelemben, nem apátnőt az egyháztörténelemben, holott verzátus vagyok e matériákban, akinek ilyen keze lett volna. Egy hajszálon múlt, hogy nem borultam lágy dudorai fölé és meg nem csókoltam hódolattal. Minden ösztönöm e mozdulatnak hajtott s nem is tudom, miért állottam meg félúton. Talán, hogy még ekkor nem értettem a dolgok visszájának művészetét s az alázatnak azt a tiszta fenségét, amit csak a vallás sugall az embernek.

Kiérve az utcára, a tavaszba, a fák közé, az Avenue Friedlandra, a tömegbe, - megint csak mentem, szegény fejem, megint csak mentem a könyvemmel és csak mentem s már-már úgy volt, hogy e néhány jó percem után, ami elmúlt, megint magamba roskadok vissza, árván, hontalan, reménytelenül, holott a könyvemmel! Egy-egy lépéssel a járdán, egy-egy mozdulattal, megint magamra ismertem s tulajdon életem úgyszólván önnönmagamnak szállított vissza abból a távoli világból és egekből, ahol egy vajjas szelet, mint egy leáldozó nap tűnt el a horizonton, beláthatatlan időkre. Ha elbúsult merengéseim során, a szakácsnéval való barátságom meg is erősítette bennem jobb sorsomba s jövőmbe vetett hitemet, lehetetlen volt nem éreznem bizonyos iróniákat, melyekkel jó csillagzatom, inkább csak mosolyog rám egy sivár végtelenből, semmint örködik a fejem fölött. Oh Istenem, megvallom büszkén, mert ez valóban érdmem, soha nem is küzdöttem a dolgok s az élet ellen. Lefegyverzetten, valami belső remegésekkel, inkább csak lágyan átadtam magam, a legprózaibb esetekben is, lírai bánatoknak s magamba szállva, csüggedt szárnyakon, valóban az a *chérubin* lehettem, akiről Jászai álmodott s akit Renan *serúbim*-nak nevez tiszta héber nyelven. Így mentem a könyvemmel, így mentem, a sok bús gondolatokkal, ami mind zúgott a fejemben s amit mind összegyűjtöttem s összeboronáltam, hogy amikor mind megvan együtt, akkor szélnek bocsássam, - *à la* Lemaitre, elküldjem sétálni az összes gondolatokat! Megvallom, nem sikerült. A gondolatok, alighogy elmentek sétálni, már rögtön mind vissza is jöttek, de sőt még többen jöttek vissza, mint amennyien elmentek, mintha azokat is elhoznák magukkal, melyekkel útközben találkoztak. A gondolatok, úgy éreztem, inkább a fejemben szeretnek sétálni, mint házon kívül, a boulevardon. Már nagyon fáradt voltam s alig vártam, hogy hazaérjek. De amint befordultam az Avenue Messine-en, a sarkon, mégis csak megálltam. Megálltam egy szobor előtt.

William Shakespeare. Csak álltam és néztem. Csak álltam a könyvemmel, nagyon félénken és néztem. Ő is állott, magasan a két görbe lábán, karcsún, vékonyan a feszes ruhában s olyan bizonytalanul nézett a világba! A tramway-kezt nézte, úgy látszott, az utasokat az imperiálon. De mivel a talapzat alján, a lépcsőkön, mások is ültek és pihentek a napsütésben, magam is leültem ide. Leültem, szerényen, *serúbim!* a könyvemmel a térdemen.

XXII.

Nem lévén ez időtájt semmi filozófiám, minden reggel azzal a szent áhítattal ébredtem, ami fiatal szívemet, *a priori*, a nagy emberek felé fordította s boldogan számígtattam, hogy még mennyien vannak ilyen nagy franciák, ilyen nagy emberek, akiket meg kell, hogy látogassak! Volt olyan reggel, amikor már felkészülve, indulófélben, percekig haboztam, kihez menjek, melyiknél tisztelegjek, olyan nagy választékom volt ilyen illusztris emberekben, s kénytelen voltam, a sok közül, kisorsolni egyet apró cédulák segítségével, amelyekre felírtam a nevüket s amelyekből, csukott szemmel, kihúztam egyet, mint a lotérián az árva gyermek... Nem tudom,

hol hallottam, hogy hasonló lutrizásból lesznek a történelmi események. Csakugyan ámul az ember, ha olvassa a történelmet s elgondolja az időket, hogy micsoda kezek húzgálják ki olykor a sokféle lehetőségekből, a legsúlyosabb dolgokat és számokat, egész nagy népeknek.

Az én lotériám, szerencsére, nem volt ilyen tragikus fontosságú az emberiségre s csak a magam szűk körére szorított. Csak a tulajdon sorsomat s ostobaságaimat húzgáltam ki a cédulákból, azt a bús életemet két fáradt lábamon, hogy már korán délelőtt szaladgáljak Párizsban, a fejemen olyan dús hajzattal, hogy alig tudtam rányomni a cilinderemet, s két olyan lakkcipőben, mely már régen tönkrement.

A cédulán, mely döntött e napra, a *Türr István* neve volt. Nem mondom, hogy fiatalos rajongással, izgalmaimmal s nyereségvágyammal, nem valami nagyobb s még illusztrisabbat kívántam volna, valami még gyönyörűbb nyereménytárgyat! A lutri nyelvén szólva, ez csak *ambó* volt a sok többi kombinációhoz arányítva, s nem *ternó!* De a sors, a sors, a lutri, lutri s beértem a tábornokkal. Tábornokokhoz fantázia kell s ahogy ez csak tellett tőlem, fölkészültem ez irányban. Gondoltam, beszélni fogunk nagy harcokról s csatákról. Nagy harcokról s csatákról művészi értelemben, Alphonse de Neuville-i értelemben, mert egyébként, megvalom, nem igen voltam barátja, stratégiai értelemben, a nagy harcoknak s csatáknak. Ezekből, úgy éreztem, nyilvánvalóan elfogultan s irodalmiasan, hogy semmi jó nem származik. Arra is gondoltam, hogy megmutatom a tábornoknak a könyvemet. Nem vártam e ponton sem valami rendkívüli eredményeket s csak éppen az lehetett céлом, hogy polgári jelentőségemet jelezzem a hős katonának, - *ambó!* A Mikszáth levelét már el se hoztam magammal, olyan bizakodó voltam. S útnak indultam elég lelkesen, igaz, dús hajzatomon a cilinderemmel, de azzal az árnyalatnyi elborulással s egy csöppet csalódottan, ahogy az élet a legédesebb érzés aljára valami keserűt csepegtet.

A Boulevard Haussman-on, a korinthusi vállalkozás irodáiban, találtam a tábornokot.

Le kellene festenem, mielőtt elbeszelném, de ehhez, sajnós, nincs terem. Mindenki tudja, milyen gyönyörű ember volt, milyen magas szál, ritka ember. Meg lehet figyelni a történelemben, hogy a kiváló személyiségek testformája, csekély kivétellel, két szélsőség között változott. Az idők évezredes éjjelében, még kizárólag titánok játszák nagy tragédiákat. Görögországban a kinevezett félistenek mind magasnövésű úrak. Az antik Róma is, úgy tűnik, az ember testi formájához köti politikai drámaiságát. De már a középkor óta s főként a modernbb időkben, a hősök átlag vagy nagyon magas, vagy nagyon kicsi termetűek. Ilyen kicsik sűrűbben is vannak. A másik fajta, a nagyon magas, vállas, izmos ember a történelemben, az óriás a történelemben, látszólag kihalófélben van, mint ahogy bizonyos igen nemes s nagyméretű állatfajok múlnak el a természetben.

Türr István, rendkívüli formákra szabva, egyenesen ki volt jelölve dekoratív szépségek számára. Vitézségein s erényein túl, születéses főhadsegéd volt, ezt bátran lehet mondani. Mert a királyok a múlt évtizedekben, mérlegelvén az érdemeket, az emberi test alkatát is figyelembe vették s különösképpen főhadsegédeiket úgy választották a leggyönyörűbb termetű férfiak közül, mint harci méneiket a középkori királyok, a legszebb csődörök hierarkiájából. A demokrácia, sajnós, kiölte a harci méneket s a királyok megszűntével azok a gyönyörű embertípusok is megszűntek, akiből főhadsegédek lettek. Talán gróf Paar volt, biológiailag szólván, az utolsó igazi főhadsegéd a világon, szeretett Ferenc Józsefünk mellett.

Mikor beléptem a korinthusi vállalat irodáiba, már rég lezajlott a szabadságharc, már rég meghalt Viktor Emánuel király, már rég elhangzott harci dobja a marsalai vitézeknek. Türr István egy nagy asztal előtt ült, ezer tervrajz, részletrajz, számadat s papírtekercs előtt. Egy kis selyemsapkával a fején ült rengeteg hártypapír előtt, de mégis, nem tudom, micsoda derűs poézisben s álombéli napfényben az én számomra, amit egy görögországi tengerszoros vetített erről az asztról s ezekből a hártýákból, rajzokból s geometriákból, ifjonti képzeletem elé. A

kék tenger hulláma, szellője s végtelenje, a partmenti cédrusfák az alkonyban a teli holddal a lombjuk közt, a sok hajó kémény-népsége, árboc-gótikája, vitorla-drapériája, bolygó-kalandossága, nagy útja az éjszakába s az öböl mélyén az első lámpás, ami kigyúl az estében, pirosuló fényével a vízen, ott egészen messze a vízen, - ez mind, ez mind körüllebegte, amint ült az asztalnál, a kis selyemsapkával a fején. Már nem volt fiatal ember, de pazar természete, férfiasan, valami dús szőrzetben ütött ki rajta s nagyszerű bajusza fölött, az orrán is volt egy kis szőrcsokor. A szemüvege alól nézett rám kémlélőn, ahogy számokhoz szokott ember vizsgálja a jövevényt s két szürkés-kék szeme rámtűzött azzal az acélos fényléssel, amit megtartott a múltakból, mint egy régi kard a régi fényt. De nem mult egy perc, hogy bevezető szavaimra s imhol szemüveg nélkül az orrán, egész számfejtő tekintete valami ábrándos szelídségbe olvadt s tábornoki keménységét csak a testi formákra redukálta. Amint felállott s nyújtotta a kezét s amint megint leült az asztalhoz a kis selyemsapkával a fején: egész katonai sugárzása oly lágy és finom emberiségbe omlott s oly érdekessé vált, hogy már örültem is, hogy ő jött ki a lutrin!

Felbátorodva, elsimítva a hajamat, *à la* Alfréd Musset, lázas homlokomról, megmutattam a könyvemmet, lappangó öndícséretekkel.

- Oh Istenem, - mondtam, - az egy életem: írni. Azontúl? írni, éjjel, nappal írni! Így lett ez a könyv, - mondtam.

- Szép könyv, - mondta Türr, amint átvette és nézte. - Bizonyosan jó dolgok vannak benne.

- Jó dolgok, Istenem! - sóhajtottam, - keserű emberi dolgok vannak benne, - mondtam, egy bús ránccal a homlokomon.

S mint rendszerint az olyan ember, aki rettenetesen meg van győződve arról, amit mond, nagyon ostobának tűnhettem. De Türr csak nézte a könyvet.

- Keserű emberi dolgok, - mondta tájékozatlanul, de jóval kevesebb meggyőződéssel.

- Itt hagynám a tábornok úrnak, hogy kegyesen elolvassa, - feleltem, - de csak ez az egy példányom van.

- Lehet rá előfizetni? - kérdezte Türr, anélkül, hogy felpillantott volna.

- Előfizetni? - ámultam e váratlan konjunktúrára, - oh hogyne, kérem! lehet! - dadogtam.

S elképedve a gyönyörtől figyeltem egy mozdulatát, amellyel az asztal sarkában, néhány aranypénz közül, felém tolt egy napoleont! Istenem! gondoltam, milyen jó cédulát húztam! *ternó! quaternó!* nem is tudom, *tombola!* de rögtön el is szégyeltem magam.

- Nem kerül ennyibe, - hebegtem, - nem is fogadom el, kérem, - mondtam, - a világért sem, tábornokom, *mon général*, - mondtam összevissza, magyarul és franciásan, de főként kétségbeesetten abban a borzasztó lemondásban, amelyre elszántam magam. Nem hiszem, hogy a marsalai ezer között lett volna egy ilyen hős, amilyen én voltam e percben. De mindig úgy mondtam le életemben, ahogy ez egyedül lehetséges: mikor már csak nyújtani kellett volna a kezemet, - míg a vágyam tartott, a reményem! soha nem engedtem semmit. Türr rámemele két szürke szemét s nézett. Mint szakértő mindenfajta vitézségben, könnyűszerrel olvasott a lelkemben.

- Azért írja a könyvet, hogy el is adja! - mondtá egyszerűen s bátorítón a napoleonra.

- Ez igaz, - feleltem, - *mon général*, valóban azért írom, de nem én adom el, ez nem lehet, - s felálltam, mint egy herceg.

Vannak percek az életben, olykor igen nagy, feszült percek, végtelen percek, melyeket úgy vág el a sors, mintha jelezné, mennyire nem fontos neki semmi, ami történhet az emberrel! Valaki kopogtatott az ajtón. Ez elég volt ahhoz, hogy megmaradjak hősnek, konok büszkeséggel s Türr elfelejtse az előfizetést.

Bejött egy ember, egy nagyon szikár, nagyon egyenes, nagyon öreg úri ember, mint egy ősz ciprusfa, olyan egyenes finom öreg úri ember, olyan szakállal, ami a legnagyobb jólétről tanuskodott. Soha ezt a szakállt nem érte olló semmiféle irányban, a mellett nem volt dús növésszerű és gyér szálaival egészen csipkeszerűnek tűnt. Olyan szakáll volt ez, amelyben a szél megérzi költészetét. Olyan szakáll volt ez, amelyet csak szenteknél látni. Olyan szakáll volt ez, amelyet jótékonysági vásárokon, egy-egy ezerfrankos túlfizetés ellenében, meg szabad simogatni fiatal mágnásasszonyoknak. Olyan szakáll volt ez, amilyen nincs több a világon. De az egész ember, micsoda ember! ugyszólván, láthatatlan ember, - főleg azt lehetett érezni, micsoda láthatatlan profán szemek számára a világban, ahová soha be nem téved, micsoda szakállas láthatatlan zárt termei mélyén, egy gránitkőkandalló előtt, ahol bámulja a tüzet az idők végtelenjén, mint egy saskeselyű a vérző horizontot, téli este, egyedül egy hegyen. A jó Istent képzeltem ilyenek gyermekkoromban, a jó Istent a mennyekben, karácsonykor, egy égi szalamander mellett, amilyen ez az öreg ember volt, a báránnyelű szakállával. Holott csak Arsène Houssaye volt, amint megismertem egynémely arcképe után. Ez a tündéri öreg ember, kis malackönyveket írt.

Illőnek éreztem elköszönni, aminthogy nem is tartóztattak. Még haboztam egy percig, könnyedén elborulva, mert szerettem volna, megvallom, nagyon szerettem volna megmutatni Houssaye-nek a könyvem! De átnyújtani az óceán partjáról a túlsó partra ezt a könyvet, valóban könnyebbnek tűnt, mint odajutni vele ehhez az aggastyánliliomhoz. Leszédülve a lépcsőn, még láttam a kapu előtt a fogatát és mentem. Oh Istenem, gondoltam, - és nem gondoltam semmit. Oh Istenem, gondoltam, ha lehetne a húszfrankosért visszamenni! Az életben mindent lehet, gondoltam, csak nem lehet visszamenni!

De Türr adott egy névjegyét Madame Adamhoz, egy névjegyét egy sor írással. Ezt most elővettem s néztem ezt a névjegyét. Az volt rányomtatva: *Lt Général Turr*, s ezt néztem, *Turr!* milyen furcsa! Átgondolván élményemet, Korinthust és a cédruslombokat, a napoleont s az előfizetést, csak álltam ott a sarkon s csak néztem: *Turr!* Mikor kihúztam a lutrin, az én cédulámon, mégis csak nyertem, szegény fejem, egy *u* betűn két pontot!

XXIII.

Egy őszi napon elbúcsúzóván Madame Geneviève-től, sokáig álltunk az irodája küszöbén, kézkézben egymással, szótlánul, amint az illik az ilyen őszi napokon s az ilyen nagy pillanatokban, és csak néztük egymást.

- *Adieu Madame!* - mondtam végre azzal a melegséggel, ahogy már égtem a vágytól, hogy menjek.

- *Adieu jeune homme!* - felelte aggdajka jóindulatával, igen derűsen és fiatalosan. - *Je vous souhaite bonne chance!* - ezt mondta.

Látszott rajta, hogy Balzacot olvasván, regényesre fogja a dolgot s nagyon el van telve önnön-jóságaitól s nagylelkűségeitől, melyekkel irányomban volt. Látszott rajta, ahogy kérdezi magától, ha vajjon tisztában vagyok-e az ő nagyságával? S valami kis fölénye azt jelezte a sorok között, hogy el fogom felejteni.

- Nem hiszem, ha akad még egy ilyen *patronne*-ra, amilyen én voltam! - mondta szomorúan.

- Én sem hiszem! - feleltem udvariasan.

- Ah! ha ismerné az én szívemet! Ha tudná ki vagyok én! - sóhajtotta, ahogy csak öreg asszonyok tudnak sóhajtani, mert ezek ismerik a hangok értékét.

Ellentétben azzal a sivár tiszteletlenséggel, ahogy fiatalok rendszerint lefokozzák s lefüttyülik az öregek érzelmeit, a szívem mélyéig meg voltam hatva. Különbem sem tagadom irgalmas gyöngéimet bizonyos alkonyati anyók iránt, akiknek szeretem feladni, a sír szélén, teológikusan, az utolsó illúziót. Azonfelül ebben az esetben, albérlői inferioritásban, csakugyan le voltam kötelezve. Még tartoztam is valami csekélységgel, amelyről finoman hallgatott a nő.

- Óh asszonyom, - feleltem, - ki ismerné az ön szívét, ha nem én?! - forgattam a mondatomat franciás eleganciákkal. - Az ön szíve, *votre coeur!* ahogy Maupassant mondja, az egy angyali szív! - mondtam.

- Ez nem *votre coeur*, ez *Notre coeur*, - javította ki irodalmiasan.

- Annál jobb! - feleltem könnyedén.

Rámnézett, mosolygott, nagyon messziről mosolygott, mint egy túlsó partról mosolygott azok fölött a távolok fölött, ami az én húsz évem volt az ő hetvenöt évétől. S hirtelen befordult a küszöbön s bezárta maga mögött az ajtót.

Átjöttem lakni a Quartier Latin-be, ahová rég kíváncsoztam. Az Odeon környékét szemeltem ki magamnak a Luxemburg-kert szomszédságával, ahol gyakran láttam volt Verlaine-t, kalap nélkül a kopasz fejével, a platánok alatt. Megvonulván egy kis garniban, a Casimir Delavigne utcában, egészen magányos voltam itten s egy lelket nem ismertem ezen a környéken. De amint kinéztem az ablakomon, szemben velem az utcán, egy gipszöntő kirakatában, egy egész népség meztelen nőt láttam szobrok alakjában, nagyrészt görög és római istennőket, a testi formák oly pazarságával, oly márványszerű simaságával s ragyogásával, hogy azt ki sem mondhatom. Alkonyatkor ez az egész fehér massa bevilágított hozzám, abba a félemeletnyi magasságba, ahol ültem az asztalomnál, kétségbeesett grafomániákban. Mikor bejött a háziszolga, egyetlen vendégem, de akivel összebarátkoztam, mert igazi úriember volt, mikor behozta a lámpát, rendszerint panaszkodtam.

- *Vous avez un tas de femmes derrière vous!* - mondta ez a szellemes ember, miközben letette a lámpát az asztalra. - *Et puis vous avez aussi Monsieur Emile Augier!* - folytatta, kinyúlt karjával az ablak irányában, ahonnan a téren, az Augier szobra látszott.

Óh istenem, *un tas de femmes!* s az Augier szobra a színház előtt! - szívesen odaadtam volna Tinódi Sebestyénért! A honvágy marcangolt. Ez ellen nem lehetett tenni. Ez ellen nem volt se ír, se balzsam, se gondolat, egy mentő gondolat! megenyhülés! ez ellen nem volt semmi ezen a világon. Ez ellen nem volt semmiféle cselekvés, amelyben kiélte volna magát ez a kín. A lámpám égett füstösen és ferdén. Valaki zongorázott a fejem fölött, egy rossz zongorán, mániákusan! S ez mind be volt zárva, rikítón és tompán ez a sok hang a fejem fölé, a lámpám fölé, négy fal közé, mint egy ketrecbe ez a sok hang. Künn esteledett s az égen olyan felhőket láttam, amilyeneket soha idáig: lilaszínű felhőket egy végtelen nyúlványban, mint egy távoli hegylánc merő ibolyában! S a hold is jött, nem is a hold! egy üvegszilánk csak annyi! egy darab tört üveg jelent meg, egy tört sisak darabja, ezüst-kormosan az ibolyák fölött! A honvágy marcangolt. A zongora szól. Az égen az ibolyák, a hold. A tíz körmömet kellett az arcomba vájnom, hogy valami nevét tudjam adni ennek a névtelen fájdalomnak. Az egész estéből, az ég végtelenségéből, az ibolyákból s a hold butaságából csak azt éreztem, milyen messze vagyok, milyen idegenben!

De befejezvéen első társasági színművemet három felvonásban, szívszorongva vártam ebben a Casimir Delavigne-ben, a bírálók jelentését! A háziszolga is ezt várta, mert a dologban érdekelve volt. Egy téli este felhozott egy ajánlott levelet, ami épp érkezett a postán.

- *C'est du Nemzeti Színház!* - mondta, meglehetősen helyes kiejtéssel, mert ezt annyit hallotta! s ez az ő ügye is volt.

A kandalló előtt ültem, egy kevés tűz előtt és fáztam. Hirtelen nagyon melegem lett, valami benső ájulásban. Feltéptem a borítékot: három ív papír volt, sűrű kézírással! Nem tudtam hol kezdjem el, csak a szemem meredt a sok írásra s a torkom kiszáradt. De egy-egy mondat kitört a sok közül s a szívembe hatolt. Egy-egy mondat, micsoda mondat! Nem telt egy perc s megéreztem balsorsomat! Már akkor! Már akkor üldözött, egyszerre három ember! Három magyar ember, három boldog! egy boldogtalant!

- *Eh bien?! -* kérdezte a háziszolga.

- *Reçu!* - hebegtem, mert szégyeltem megmondani az igazat. S meg is kellett nyugtatnom. Akkor kiment, boldogan! Valahol csengettek az emeleten.

«*A becsületes emberek*», - ez volt a darab címe. Már a cím jó volt. Maga a darab, istenem, nem mondom, hogy remekmű volt. Az ember sohasem ül le azzal, hogy no most írok egy remekművet! Aki ilyet ír, az azt sohasem tudja, mert azt soha nem is lehet tudni, hogy készül egy remekmű, hogy lesz azzá, azt nem is lehet tudni, hát lehet? De valami olyasféle látnoki szemmel volt írva távoli jövőkre s konjunktúrákra, hogy akár ma megírhattam volna! Valami olyan látnoki szemmel tőzsdei üzelmekre s csalafinta adás-vételekre, hogy ez ma már szinte *abc* a világban, szinte régi nóta, kopott szólam: szegény emberek elveszett pénze zord bankárok kezén... Ezek mondják azt, ezek a csaló bankárok: «Ne tessék minket gyanúsítani! *Mi becsületes emberek vagyunk!*» Innen a darab címe. S mindez be volt olvasztva, drámai formában, egy kis érzelmi történetbe, hogy úgy beszéljek, ahogy Lemaitre szokott a tulajdon darabjáról.

Egyedül a kandalló előtt, a lámpámmal a márványon, megint fáztam, mindjobban fáztam az estében, s csak olvastam a jelentést, töviről hegyire, mind a három ívet, megvallom, elolvastam, mert akkor még olvastam. Sajátságos dolog! Minél többször olvastam, minél jobban csepültek és szidtak bírálóim, annál inkább úgy éreztem, hogy valahogy megdicsőülök! Ha fiatalos önteltségeimmel el is voltam ragadtatva a darabomtól, viszont még nagyobbnak, még jelentősebbnek, még súlyosabbnak éreztem éppen azzal, hogy így egyszerre hárman, vállvetve, feldöntik! És nem tudom. Ha elfogadják, talán büszke lettem volna, büszke! kevély! *non plus ultra!* de nem omlottam volna vissza így önmagamba, - így önmagamhoz, annyi keserűséggel, bánattal, szájalommal, annyi kereszténységgel! Ha elfogadják, nyilván boldog lettem volna. De leszólva, lerontva, letiporva s lefejezve, olyan emelkedett voltam a boldogtalanságban, hogy úgy éreztem, szinte felkenték a homlokom valami mártíromsággal. Majdnem XVI. Lajosnak éreztem magamat.

És aztán, hogy így lezúztak, gondoltam, mindegy, én megmaradok. Az író meglehet bírálók nélkül, de bírálók nem lehetnek meg író nélkül. Azontúl nem is kutattam e triumvir után, mert nem akartam leszállani s mivel mindég csak arról írtam, ami szép volt életemben, nem is tudom, kik voltak s nem is akarom tudni.

De obligóban lévén a háziszolgával szemben, itt egészen más volt a helyzet. Nagyon jól tudtam, hogy kénytelen leszek beavatni, mint érdekelt felet a drámbírálok jelentésébe, lefordítani a jelentésből egynémely részletet s végül is csak megmondani a valót, ami amúgysem volt leplezhető sokáig. De elmerülvén a három ív sivárságában, nem találtam kritikai mélyeikben egyetlenegy alkalmas mondatot, amit idézhettem volna, az egész hármas bokrétában egy szál virágot nem találtam, akár mezei virágot, amit a háziszolgának felnyujt-

hattam volna, hogy bizalmát visszanyerjem! Ha azt mondom az I. számú bírálóval: «A darab szerzője egy cseppet sem ért börzeüzletekhez», - rögtön lesüllyedek francia világnézetében. Ha azt mondom: «A bankár nagyon szeretné elcsaklizni a grófi vagyonnak a maradékát», - ezzel jelzem ugyan a finom analizist, amellyel a bíráló megtisztel, de viszont erre az elcsaklizni-ra, aligha találok a francia szókincsben, hasonló disztिंगváltságot. Ha azt mondom: «És mondjon a szerző akármit, ezt a gseft-tel lehetetlen elképzelni», - hasonló nehézség a gseft-tel, a fordítás tekintetében. Ha azt mondom: «E képtelen történet szereplői mindannyian a Petőfi «Órült»-jének bombasztikus hangján beszélnek», - ez sértő Petőfire, hát nem? Ha azt mondom: «Részemről a szerzőben a drámaírói hivatottságnak semmiféle jelét nem tudom felfedezni», - óh, ha ezt mondom! Soha többé ez a háziszolga egy fillért nem ad darabokra.

Mit mondjak, uram isten! Néztem a II. számú barbárt. «A színmű kifejlése s befejezése is egészen váratlan, azaz nem elégít ki, mert nem logikus, nem természetszerű, hanem önkényes és meg nem oldja a problémát». - Nem oldom meg a problémát! Ez nem tetszhet a háziszolgának, aki minden problémámat megoldja egy ötfrankossal! «A dialóg átlag véve dicséretes, színszerűség is van pár jelenetében», - ez megjárna, ha előzőleg megoldtam volna a problémát. S ha hozzáfordíthatnám, ellentétnek, az I. számú halottkémet. Néztem a III-at! Már jött a háziszolga, mecénásom, már jött a folyosón, már hallottam, hogy jön! «Tehetséges fiatal író munkája, aki Phaetontként, nem bírta a roppant feladat súlyával, de a nagy fát mozgatva esett el!» Megvan! Éljen! Megtaláltam! Ezt meg fogja érteni!

- Ide figyeljen! - mondtam amint belépett. S ezt a finom mondatot lelkesen lefordítottam.

Majdnem sírt, úgy tetszett neki.

- *C'est juste!* - mondta, - *c'est juste!*

Mert a roppant feladat súlyát, szegény ember, olykor ő sem bírta. Ő is csak megmozgatott egy nagy ládát olykor s megroggyant s nem bírta el!

E perctől fogva, felbuzdulva balsikereimen, még jobban nekiduráltam magamat, s minden időmet a drámaírásnak szenteltem. Bezárkózva a szobámba, törhetetlen ifjúságom messze elrepült a térben, a három farizeus fölött, s mint egy szent a hitelvekbe, úgy merültem el a drámai témákba s paralel írtam különböző darabokat, különböző színészeknek! Mert sűrűn tartoztam különböző darabokkal különböző színészeknek, így Ujházy Edének is, akinek kötelező ígéretet tettem, mikor útra keltem. De legfőképpen Jászai Marinak, akinek búcsúzaskor, vigasztalásképpen, a legszebb darabomat ígértem.

- Fogok írni magának egy apácát! - mondtam a nagy tragikának a Kristóf-téren, ahol utoljára láttam.

- No kíváncsi vagyok! - felelte, mert ő hitt, drága lélek! drámaírói hivatottságomban.

- Be fogok iratkozni egyenest Sardouhoz és Dumas fils-hez iskolába! - jelentettem ki ostobán.

- Tegye azt! - felelte a fátylai lobogásával s a szemöldökét felvonta magasra a homlokán, ahogy azt szokta, amikor az ember ígért neki valamit s így nézett még egy percig. Aztán megindult s ment a két lábán olyan sajátságosan, olyan csodálatosan, olyan ritmikusan, hogy az még jobban fájjon a szívemnek, ahogy ő megy ritmikusan! Mintha verseken járna, melyek elébe vannak szórva a járdára, úgy ment, isteni nő! olyan csodálatosan, olyan ritmikusan, görög-római tündöklésével, anakronisztikusan!

Óh ezek a kis képek, kis hangok, ritmusok s tündöklések és a Kristóf-tér őszi napsütésben és utolsó vallomások s kézszorítások, s mi minden még, amit soha el nem lehet mondani s ami mint a por belepíti az ember lelkét, két női szem, amit utolsónak lát az ember, mint két kis lámpát az életében, - ez mind kínzott visszatérő fényével s kísértésével, ez mind szaggatta az

órákat s a perceket abban a kis hotelszobában, ahol, mint egy sötét operát éltem az életemet egy láthatatlan zenekarral és sűrű leit-motívumokkal! A becsvágy is kínozta, hívságosan, no mondja csak, a becsvágy! S már alig láttam a sok hajamtól, ami a homlokomra borult tébolyodott ihleteimben, drámaíró! egy lámpával, ezer papír fölött, a láthatatlan zenekarban! Gondolom, naponta írtam egy tragédiát. S a zongora hangzott a fejem fölött s rámhullatta az emeletről, kis kopott hangjai zuhatagját, mint tücsköket, akik hullának. S az ablakom elé a magasba, olyan égboltok ájultak egy zord hold-csonk bezúzott tükreivel, hogy valami távoli óceánnak néztem ezt az eget, borzasztó hajótörésekkel.

Mindehhez a luxushoz, színekhez és kéjekhez, előbb el kellett végezniem napi teendőimet, leráznom magamról hű lapjaim gondját dinamikus cikkírásokkal. Nem kívánván profanizálni drámaírói asztalomat, elmentem a munkámmal egy kávéházba a szomszédban. Gyakorlottan az újságolvasásban, hamar kész voltam az anyaggal s információkkal s megkenve nyomdafestékekkel köznapi vonómat, lekaptam a Café Souffletben egy féltucat cikket egy ültőmben, olyan fürgén, olyan könnyen, olyan vígan, hogy Jean Moreas a szomszéd asztalnál dühösen nézett, abban a tévhiedelmében, hogy kínok nélkül írom a sok verseket! Egy pohár kávé mellett, ami az ebédem volt, szemben a kasszínóval, aki semmim nem volt, de csodálta a kezemet, lágyan fölmerült elém, költésközben, mint egy kotlós elé, aki ül a tojásokon, fölmerült elém hű lapjaim vezéreinek képe! Fölmerült *in the mind's eye*, egy Porzsolt Kálmán, egy Mikes Lajos, egy Márkus Miksa képe, istenem, csak ez! De fölmerült nosztalgiásan s a kötelességeim érzetével, mert valóban híven kívántam szolgálni e ritka szerkesztőket Magyarországon, akik híven küldték ki utánam szerény díjaimat, különösképpen Mikes Lajos, aki e ponton olyan magasságokra szállt, hogy ez több mint irodalomtörténet, mert ez már evangélium.

Olykor az élet szól bele drámai költészetembe, kis mellék-drámák sugarával.

Egy este, a *Grand Hôtel* előtt, megint csak jön, mint egy filmen, Pataky Bernát, kitűnő kollégám, a cvikker-zsinórja rezgésével, az utcai tumultusban.

- No hogy van? hogy van? - kérdi *staccato* s azon ironikusan, ahogy nem várt tőlem semmi örvendeteset. - *Mit jelent lapjainak?* - folytatta, azzal a judeo-zsurnalisztikai fölényességgel, amellyel, hű lapjaimmal szemben, ő maga a *Pester Lloyd* volt!

S végignézett rajtam zeneileg, *vivacissamente*, amint álltam s fáztam, viruló fiatalon e téli estében, kabát nélkül, egy szál vékony ruhában.

- Itt van egy magyar főúr a hotelben, - mondta, - aki várja. Stiliztát akar, *einen Stilisten!* - így mondta. - Szaladjon!

Stilizta! rohantam. A magyar főúr báró Atzél Béla volt, elbűvölően férfias báró, két ragyogó fekete szemmel s fekete bajússzal. Amint elémbe jött az előszobába, rögtön látta, hogy nincs télikabátom.

- Edzett ember! - mondta nyilvánvalóan őszinte érzéssel, mert a szegénységet ilyen sport-szerűen látta. - A helyzet az, - folytatta s rágyújtott egy cigarettára. Egy halom cigaretta közül az asztalon, felkapott egyet, a gyufa lángjának tartotta, szippantott egyet és még egyet s aztán odahajította a sok többi közé a hamutartóba, s megint rágyújtott egy másikra, egy frissre, egy szűzre, szippantott egyet s odahajította. - A helyzet az, - folytatta a harmadik cigarettánál, a negyediknél, az ötödiknél, mert mindig csak egyet szippantott s aztán már hajította, - a helyzet az, hogy most alapítok egy klubot Budapesten, a *Park-klub*-ot, amint ezt tudja, - s rágyújtott s elhajította. - Már vettem is Brüsszelben gyönyörű vázákat és bútorokat és kinyomattam egy ilyen propagandafüzetet, amit szeretném, ha átnézne s kicsit megfésülne, ha van kedve! - s megint rágyújtott s szippantott egyet s odadobta a cigarettát a hamutartóba, talán a huszadikat,

ahogy számoltam, mert ez így tartott amíg csak itt voltam. Egy onyx hamutartó volt ez, olyan nagy, mint egy medence.

Már ezidőtájt, levelezői tisztemben, beszéltem királyokkal, mint például Milán királlyal személyesen. Beszéltem olyan fejedelmi uraságokkal, mint a párizsi bíbornok vagy a flandriai gróf. De soha nem éreztem magam, erkölcsi inferioritásomban olyan mélyre sujtottnak, olyan nyomorultnak, olyan semminél is semmibbnek, mint e könnyed szippantó előtt, ezzel a szimbolikus eleganciájával, mely a dolgokat lefölözte, az életnek csak a javát szedte, a kezdet kezdetét szűzen szerette, megragadta s rögtön el is hajította! Irodalmilag szólva: egy drámaíró boldog lehetett volna, csak ezzel a hamutartóval is. Metafizikailag szólva: ami másnak, enyhe merengésekkel, elég lett volna egy félévre, az a bárónak nem volt több, egy perc!

- Szóval ezt szeretném, - mondta s elvonult a szobájába, ahol átöltözött. Ismét megjelenén még ragyogóbban, s elszippantván, ami még maradt cigarettája, könnyedén elbúcsúzott s az Operába ment.

Nekidőltem a propagandafüzetnek, ott rögtön a kis szalónban. Egyedül egy aranyasztal előtt, egy selyemszéken, egyedül, három magas ablak transzparensében, melyen a párizsi este a boulevardról áttűzte lilafényét, egyedül a munkámmal, a klubalapítással, nyomtatvánnyal, propagandával, főúri ábrándossággal, a sok tervekkel, kéjekkel és dicsőséggel, amit a füzet hirdetett, egyedül az egész appartement-ban, egyedül a Park-klubbal a Stefánia-úton! - óh istenem, be mélyen voltam nyomorban s szegénységben! Oly könnyű s hálás volna itten, leírván szent magányosságom, tovább fűzni, regényes meseszövéssel, *languissamente*, mindazt a kéjes kísértéseket, melyek főleg a hamutartó mélységeiből szálltak, ahol a finom egyiptomiak, tömegestül, az egymás hegyin-hátán heverték, csak éppen megpörkölve egy kicsit! De már a puszta gondolat oly megszégyenítő volt s oly mélyre sujtva inkább fölszárnyalni vágytam, semmint hogy még megalázzam magam, négy fal között, tanuk nélkül, valami *second hand* bagózással, stilisztá aki voltam, *ein Stilist!* Sodortam a magam caporal-jából s úgy szíttam végig, hogy a körmömre égett. S elmerültem s nekilendültem s elvesztem a füzetben, és átírtam és fésültem, pokoli munka! s megint átírtam, és csak írtam, mert ezt mind nem lehetett! A sajtóhibáknak, álszedéseknek, eltördelésnek s képtelenségeknek olyan párzása és halmozása volt ez, olyan petékből való szaporodása, hangyaboly jazz-bandje és poloska orgiája, amilyen csak egy magyar szöveg, egy magyar kézirat lehetett, belga szedők szedésében, akik ebből egy kukkot nem értettek. S maga a szöveg, te jó Isten, holott nem vagyok szigorú ember. Nem tudom micsoda istenek hangján, micsoda göggel, micsoda torokhangon s flazseolákon, pattogatott kukoricákon szólott ez a szöveg és hang, micsoda könnyed konstrukciókkal, ahol egy-egy mondatból röpkén, csak egy-egy szó adott hangot, imperikus, főúri szó egy-egy kurta szusszanással, igazi főúr! igazi báró! aki úgy írt, ahogy cigarettázott, csak egy-egy szippantással! Úgy álltak a szavak, kicsapva a pályára magányosságban, mint ahogy vagonok állnak, külön-külön elhagyatottságban, vasúti állomásokon s kicsit gurulnak valami lökésre s megint megállnak s valami bekapcsolásra várnak valami vonatba, ami egy álom! Volt itt különösképpen egy fejezet «A *courtisane*» címmel, mely egyenesen döbbenetes volt azzal a sötét látképével, amit a báró föstött itten mágnásifjak elkárhozásáról démoni nők karjaiban s e poklokkal szemben a Park-klub-ot emelte mint egy fellegvárat, mint egy mennyországát a Stefánia-útra!

Óh, a kitünő drága ember, igazi költő! Már hajnal volt, amikor hazajött, amikor belépett, azon üdén s frissen, ahogy elment, gyűretlenül a frakkjában s az ingvértjében s mámor nélkül két gyönyörű szemében, a pezsgő ellenére, amit ihatott.

- Hideg van! - mondta.

Éppen elkészültem, - odalenn a téli reggelben már a szekerek mentek a Halles-ok irányában. Átvette a sok írásomat, a sok íveket, amiket mind megnézett, meg is lepődött, hogy ilyen sok

lett, nagyon megköszönte, folyton köszönte s aztán ment egy lépést s háttal fordulva felém, a pénztárcája után nyult a frakkja zsebében, ahogy ezt láttam, anélkül, hogy látnám. S mindig háttal felém, hogy meg ne sértődjem, igazi mágnás! valami borítékot keresett, nyilván hogy így nyujtsa át, ilyen finoman, egy kuvertában, a jutalmamat, amit amúgy is átvettem volna, sértődés nélkül, a magam világában. Végre is, boríték híján, egy darab papírt tépett egy újságról, s belesodorván az összeget, a kezembe nyomta, boldogan, hogy túl van rajta! S még nagyon köszönte s kikísért az előszobába; ahol a kalapom után nyúltam.

- Kabátja nincs? - kérdezte, - hideg van!

- Edzett vagyok! - feleltem.

- *Ja igaz!* - kiáltott föl, ahogy eszébe jutott a sport.

Lerohantam a lépcsőn. Egy egész vagyont éreztem a tenyeremben s csak szorongattam a tenyeremet s meg sem mertem nézni mi van benne s mennyi, nem is mertem! Az ilyen élményhez, ilyen kéjhez, feszültséghez s végtelenséghez valami nyugalmas helyet kerestem magamnak s evégből bementem, az utcára érve, bementem, mért ne valljam meg? bementem egy toilettébe, élvhajászó rafináltsággal.

Két százfrankos volt, két kék! kettő! óh istenem, - leültem. Kétszáz frank! és csak ültem, így hirtelen dúsgazdagon és csak ültem. Fölmerült elém, - nem, nem merült fel semmi, de egész havi munkámmal nem kerestem ennyit és csak ültem. Mit fogok kezdeni? ezer tervem volt! az egész élet ott volt előttem azon a szűk kis helyen, ahol ültem. Utazni fogok! gondoltam. Veszek egy gyönyörű bőröndöt, gondoltam. Veszek egy kis műtermes lakást a magasban, erre is gondoltam. Mindenre gondoltam, csak arra nem, hogy miért is ülök itten?

Ködös reggel volt, mikor szaladtam hazafelé, a Szajna irányában. Mind néztem a sok omnibuszt a gőzölgő percheron-okkal, - *Gare St, Lazare-Place St, Michel*, - ez mind gurult az Avenue de l'Operán, de csak fenn volt hely az imperiálon, magasan a fagyos ködben, mint egy háztetőn. Beszaladtam a Newyork Herald olvasótermébe, olyan kegyetlenül fáztam. Egy öreg asszony ült itten, egy öreg asszony a hosszú asztal előtt, első vendég a reggelben, s nézegette a sok amerikai újságokat, melyekkel sűrűn tele volt az asztal. A magam magyar újságjai is a szemébe ötlöttek, ahogy kitértam őket magam elé, levelezői fontoskodásomban.

- Ön magyar? - kérdezte szelíden. - Én Reményi Edéné vagyok.

- Óh kezét csókolom! - mondtam, - boldog vagyok! A mester hol van? - kérdeztem érdeklődve.

- Hogy hol van!? - sóhajtott, - ha én azt tudnám! - mondta. - Három éve nem ad életjelt magáról, nem is tudom, ha a világon van-e még vagy meghalt, nem is tudom, nem is merem kérdeni! Csak így kutatok utána lássa, az amerikai újságokban, az összes amerikai újságokban, a hangversenyrovatokban, zenében és anonszokban, ha talán megtalálom!

S megint egy másik újság után nyúlt.

- Ha talán megtalálom! - ismételte s nézte az újságot. Mindig a zenét nézte szegény, a zenét! micsoda zenét! az ilyen nyomozásban. - Sehol, semmi! - mondta, miután átnézte az újságot s megint nyúlt egy másik után. - Csak azt tudom, hogy megtanultam angolul, mióta ezt csinálom, mert egy szót sem tudtam mikor kezdtem, - s most már én nyujtottam oda neki egy másik újságot, miután az előbbit letette. - Talán olyan kis helyeken játszik, - mondta, - ahonnan nem jön hír, ahol nincs újság, semmi! - sóhajtott, miközben átvette az újságot, amit nyujtottam. - Talán olyan kis helyeken, egész kis helyeken, ebben reménykedem! - mondta.

S már az asztal végéről hordtam oda neki az újságokat. Mind átnézte sorjába s elmerült a zenékbe, az anonszokba, az egész papírtömegbe.

- Így tetszik nézni az Avenue de l'Operáról, a tengertúlra, a legtávolabbi Amerikába!? - mondtam. - így tetszik keresni innen, az óceánon át, ilyen messzire! ilyen messze!

- Így! igen! - mondta, - ilyen messzire egy hegedűt!

S rámnézett és sírt.

Úgy sírt, hogy ezt sohse láttam, olyan furcsán! Egy könnye nem folyt úgy sírt, nem is tudom. Úgy sírt, száraz szemmel, mint aki talán resteli a könnyeit az óceán előtt, amint áthajlik fölötte. Úgy sírt, hogy nem is tudtam, hogy sír, inkább azt hittem nevet.

XXIV.

Reményi Edénével, talán mondanom sem kell, de nagyon összebarátkoztunk. A nyomor finoman közlékeny, szívesen társalog, ha van módja rá, könnyűszerrel barátkozik is s nem lévén felelőssége, rendszerint titka sincsen s csak úgy érzi kötelékeit a társadalommal, hogy már nem is érez semmit a társadalomból. Az igazi ember, az igazi kozór, a szegény ember. Ezért a többi rendszerint elkerüli s megy. A többi a tömeg, mellyel Istennek semmi célja. Egyszer fogok írni egy könyvet külön a nyomorról és a kozórokról, egy nagy külön könyvet, a jó Isten sugallatos segítségével. Mert az ilyen művekhez olyan magas szerzőtárs kell, aki a hűvös tintákat felforralja a lelke izzásával.

Reményinében volt valami egy magányos madár szomorúságából, jobban mondva, egy öreg madár elkárhozottságából. Valami olyasféle öreg madár, aki nemzetségével kihalvófélben van, mint például bizonyos gázlok, mint a nemes kócsag nevezetesen. Valami olyasféle madár, aki ifjúkorában, míg repülni tanult, többször lezuhant az égből. A madár, az emberrel ellentétben, aligha tudna megélni, felnőni, megtollasodni, ha nem szeretnék őtet. Ha nem szállnának hozzá, a fészkebe, az apja és az anyja, akik ellátják minden jóval s repülni tanítják. Később van a párja és mindig van valaki, akinek gondja van rája. Azért olyan megkapó az s olyan rettenetes, mikor a madár el van hagyva. Azért olyan szomorú madár a gém is és a kócsag. Ilyen madár volt Reményiné és Petőfi írt volna egy verset hozzája.

Holott ez a nyomor, évről-évre dúsan gyarapodván s kamatozván, végül már olyan fellegekben volt, olyan szellősen a magasban, vagy olyan fullasztóan a mélyben, hogy alig volt költészeté többé, a fellegeket leszámítva. Már filozófiája sem volt, amint mereven egy végtelenség előtt, nemhogy elszállt volna benne és úszott volna a fényben, de egyszerűen lerogyott benne, a maga gravitációs súlyával, igazi nyomor! és csak bámult. Csak bámult és nézett ez a nyomor és nem látott semmit és nem hallott semmit. A dolgok millió változatából, millió rejtélyeiből s csodáiból nem látta a részleteket, csak egy rettenetes egységet látott, melynek fagyos személytelensége összetöri az embert. Mert a nyomort magát, nem töri össze semmi. Az Avenue de l'Operáról, Reményi Edéné csak az Óceánt látta két sóhaj között, mint két part között s nem kérdezte a sirályokat, akik a kék távolokból szálltak fehér vitorláikon, ha vajjon látták-e az urát? Képzelet híján, nem fordult se Balzachoz, se Michelethez segítségért s nem olvasta e vigasztaló költőket nagy búbanatosságában. Csak az újságokat bújta, melyekben rendszerint mindent megtalál az ember, csak azt nem, amit keres.

Ötletesen ez a nyomor, meglehetősen kegyetlenül is, felfújta Reményinét olyan vérmesen potrohossá, amilyenre csak a szász királyi családban volt példa, hogy valami előkelő hasonlatot mondjak. Szétdúlva, valami ősi eredetet rejtett, mint a rab-királynők a tömlöcben s valami nagyasszonyi borulat lebegte körül, szárnyaszegetten. Állandó ideg feszültsége, megbénult elképedtsége, fájdalmasan ingerlékennyé tették, amit kontaktusa a térrel, a tér végtelenségével, csak még fokozott, mint a légvonat. Testi formája, gyászosan elhízva, úgy engedett időnként

belső megrezdüléseinek, az egész lelke vibrálásával, mint ahogy egy hegy jönne mozgásba, beszorítva egy faállványba. Nem is volt annyira öreg szegény, mint amennyire az élet degradálta. Egy zord macskával a lábainál, hatalmas állat, vastag prémben s aki valami benső álmok gyönyöreit követhette szenvedélyes mozdulatlanságban, ezzel a zord macskával a lábainál, a lábainál papucsban, csak ült egy régi székből, egy üres szobában, nem is az ablaknál ült, de a szoba közepében az ürességben, ezzel a macskával az ürességben és nézett, hova? meddig? egy gyertyacsonk lángja fölött nézett. Csakugyan úgy nézett, ahogy messzi vizek partján a gém szokott nézni nagy magányosságában, féllábon, ahogy szokott nézni anélkül, hogy látna s mégis csak néz, vajjon mit? valamit azon a távoli faágon, ami soha nem is volt rajta. Erkölcsi beomlása, kifelé áradván, lassanként úgy összetörte végig, hogy egyetlenegy csontja, egy vonala, egy vonása nem maradt épségben, s letarolva a szenvedésben, megkopasztva, nem volt se bája, se varázsa, se semmije ezen a világon, még az a kopár virágzása sem, ami gyakran romokon is látszik. Nem volt egy könnye, egy hangja nem volt, olykor napokig. Kötelék nélkül, a nyomorán is túl, úgyszólván nem volt valósága és csak nézett és csak nézett a gyertyalángjához tapadva, névtelenül, megjelölhetetlenül, a macskája hieroglifájával.

Mit érzett? mit gondolt? hova vészelt el így letörve önmagában? ez mind olyan ködös, olyan világos is, olyan árnyalatokban tovaerz, hogy ezt szavakkal meg sem lehet tűzni. Morális becse e szenvedésnek nem is azzal kapta meg az embert, ami e nő szívében megnevezhető volt, mert e szív rég elapadva s eloltván tüzeit, rég túl is volt alacsony végzetén, hitvesi sors banalitásain, túl szerelmen, szerelmen! túl minden vonzalmon és hiten. De attól szenvedett, ami a nő számára, a szenvedések kincsesládájában, a lelki gyötrelmek nirvánájában a legnagyobb kín: a bizonytalanság. Mindenre fogékonyan, mindenre fellebbő, nem tudta mit érezzen, hol kezdje? hol végezze? Nem tudta reméljen, csalódjon, bízzon, vagy megadja magát? nem tudta, hogyan éljen, a léte értelmében? a léte visszájára? nem tudta, holott már pusztán élnie is nehéz volt, ha már tudta is volna, hogyan éljen? Három év óta Reményi egy szót nem írt, egy szót nem üzent, egy fillért nem küldött. Három év óta néma csend. Egy-egy levél, ami ment utána, egy-egy sürgöny olykor, micsoda sürgöny! micsoda áron! úgy jött vissza, hogy nem találta meg. Más ilyen esetben segít a véletlen, egy-egy vándor, egy-egy művész, aki a másik hírével hozza, aki jön! De ki jött volna onnan, még a madár se, Carolinából! Caracas tájáról! ahol Reményi elcsavargott, zsidó! ahol zenélt, cigány! messze tengereken túl! a Sacramento partján, a falvakban, nádkunyhók előtt! ki jött volna? egy félmeztelen, egy néger, egy hóva, egy indián! S ez is honnan tudja e tragédiát, hogy itt van egy nő, aki megőrül, aki vár! honnan tudja? Én megírtam, igaz, a - *Fővárosi Lapok*-ban!

És csak várt és várt és várt. És lement a nap és várt s megint reggel lett és várt és elment az olvasóterembe, a Newyork Heraldhoz és várt s megint jött vissza a ló vonaton, ahol ült és várt s megint otthon volt Neuillyben egy törpe kis házban, az üres szobában és megint leült a régi székbe és várt és meggyújtotta a gyertyát és hívta a macskát és várt.

- *Viens ici Youssouf!* - mondta a macskának, mert Juszuftak hívták a macskát. S ez volt minden, amit aznap mondott.

Olykor a macska nem ment s megállott a nyílt ajtóban, a küszöbön s úgy felfújta magát, olyan magasra a prémjében, hogy a feje egészen lenn volt, egyszinten a padlóval, ahonnan mint két apró zöld lámpa tűzött a szeme a félhomályban.

- *Je te dis de venir ici!* - mondta Reményiné ingerülten, azon a határozott és családias hangon, ahogy bizonyos emberek, kedvenc állatukhoz beszélvén, meg vannak győződve róla, hogy ez minden szavukat érti. A macska közeledvén, Reményiné elmerült a székből, egy percig még nézte a gyertyát, a gyertya lángját, ami kinyúlt hegyesre, mint egy fullánk, a csendben. Aztán még mindig nézett, de már nem látott semmit, várt. S aztán már csakugyan, egy szót se szólott többet.

Két gyermeke volt, ikrek, Tibor és Adrienne. Ezek, eleinte, künn játsztak az utcán, végig az utcán játsztak, késő estig, a többi gyerekekkel az utcán s mikor végre bejöttek egy nap, már tizennyolcévesek voltak s egy szót sem tudtak magyarul többé s csak látták az anyjukat, ahogy az ül a széken a macskával a lábainál, a lábainál papucsban, csak ül a gyertyánál és vár. Ezt nem igen találták mulatságosnak, két tizennyolcéves! holott ők se tehettek mást, ők is csak várhattak, ha kevesebb merengéssel is s végtelenséggel, de talán több nélkülözésekkel, több lármával s zokogással, két tizennyolcéves! Nem is jegyzem fel, nem akarom feljegyezni, amit szenvedtek, bús sorsukat és kínjukat e fiataloknak, egész siralmas életüket Neuillyben az anyjuk körül a macskával, Juszuf! aki a legfontosabb lény volt a házban, Juszuf! a ház büszkesége, holott az Reményi is lehetett volna!

S most már öten voltunk, Juszuffal együtt, akik vártunk, mert én is a családhoz s a macskához csatlakoztam és vártam. Azon ösztönösen és szolidárisan vártam, ahogy magamnak is volt mit kívárnom az életemben és vártam. És csak vártam Reményinével s így vártunk ketten.

Már ezidőtájt, kozőrök! rég kibeszéltük magunkat, nem is volt mit mondanunk újat, a kezdet ingere s a vallomások zamatja elmúlt és csak vártunk. A nyomorunkat letársalognán, elmondván összes titkainkat, bemutatván rongyainkat, learatván penészvirágainkat, már barátok voltunk, már testvérek voltunk, már olyan összeszokott koldustársak voltunk, akik a maguk kis szögletéből az utcán, csak úgy integetnek egymásnak és várnak. Nem mondom, ha jött volna egy új ilyen kozőr, egy hasonló társalgó hasonló sorsban, talán megint csevegtünk volna, s kezdtük volna előlről az egész koncertet *appassionato* s megkontráztuk volna az új szólót azzal a harmonikus együttdalolással, amit csak koldusok tudnak. De ilyenformán, egymagunkban, már csak hallgattunk és vártunk.

Mégis, olykor, Reményiné felvette a fonalat.

- Mit gondol, meghalt? - kérdezte.

- Ki van zárva! - feleltem.

- Oh Istenem! - sóhajtott, - miért mondja azt, ki van zárva?

Azt hitte csalok. S már remegett, már vibrált benne, már-már áttörte testi masszáját felzaklatott vére.

- Nagyságos asszonyom! - mondtam, az izgalma elé sietve, - engedje meg, megmagyarázom!

S nekilendülve, nagy magyarázó! borzasztó okos akartam lenni, ahogy bizonyos fiatalok szoktak.

- Az ember nem hal meg, mint a pacsirta, - mondtam rabbinisztikusan, - mint a pacsirta a Coppée versében, amúgy látatlanba! Hogy tudnillik sohasem lehet a pacsirta finom csontvázát megtalálni. Az ember, sajnos, mindig ott marad *sur place*. Ez az a furcsa lény, az ember, akit Isten akaratából, holtában majdnem mindig megtalálnak. Reményi haláláról, ha senki sem, de a magyar lapok tudtak volna! - jelentettem ki sovínisztikusan. - Kolumnás riportok, glosszák, vezércikkek lettek volna! - mondtam, hirlapírói szakértelmem megcsillogtatásával.

- No jól van! - mondta és csak ült és várt. - Mindjárt megyek a Heraldhoz, - mondta.

Sajátos dolog! Egy nap szegény, ahogy száz gondja közt nem tudott elmenni s nem bújhatta a sok ujságokat, már másnap se ment és soha többé, vége volt! Évekig kutatott, ezer amerikai ujságban, napról-napra, eredménytelenül s már bele is törődött, hogy soha nem is fogja megtalálni bennük ezt az elveszett hegedűt. De elmulasztván, egyetlenegyszer, egyetlenegy nap, átnézni az ujságokat, azt hitte, hogy pont ezekben a nyomára akadt volna!

Elvesztvén egy láncszemét a hosszú füzérnek, nem ment tovább e kálvárián.

- Úgyis hiába! - mondta, - elég volt, fáradt vagyok, - és várt.

S most már csak magyar lapot olvasott, hú lapjaimat, amit hoztam. Egész estéken át olvasott. Lámpa nem volt a szobában. A gyertyacsonkot tartotta az egyik kezében, a másikban az ujságot s olyan közel a gyertya lángjához, hogy nem egyszer belékapott, - így világított magának, így látott. Egy rézkeretű pápaszem lógott le az orráról s megmozdult, amint szippantgatott. Így ült a székben, az üres szobában, a sok árnyékkal a falakon s a macskával a lábainál, így ült, így olvasott és várt.

S egy este megint, egy tavaszi este, ahogy ült a székben és várt, hívta a macskát:

- *Viens ici Youssouf!*

De a macska nem jött, nem mozdult semmi, - Juszuf a kertben feküdt, holtan. No lám, gondoltam, ahogy felfedeztük, elnyúlva a kerítés alján, nem is ember s mégis megtaláltuk! Csak ketten kerestük Tiborral s Isten őrizz, hogy szólottunk volna s csak néztük a homokban, meg is piszkáltuk, felemeltük! Még meleg volt tigrishermelinje. De két zöld szeme, összetörve, nem követte többé a lelkében azt a gyönyörű álmot, amit élt.

- *C'est maintenant que papa va revenir!* - mondta a fiú jóslatosan.

Magam is ezt éreztem, milyen furcsa! pont ezt! most fog Reményi visszajönni! Ezt éreztem, nem tudom mért?!

XXV.

Reményi úgy jött vissza, mintha csak tegnap ment volna el. Egyszerűen megszállt a *Grand Hotel*-ben, kivette a Stradivariust a tokból, leült az ablakba, a boulevardok fölött, a combjára nyomta a hegedűt, úgy függőleges állásban a hegedűt, ahogy ezt szokta és elkezdett gyakorolni, ahogy szokta, vonó nélkül, csak a négy ujja iramával, futamával, skálájával a hegedű nyakán, mint egy seprűnyélen, mint egy végtelenségben s közben nézte az ablakon át a tömeget az utcán s a hegedűje zengett.

De véletlenül a zsebkendőjét is elővette s egy csomót látott rajta.

- Vajjon mit akartam? - kérdezte magában, ahogy a csomóra nézett.

De azért csak mozgott a sok ujja, négyezer ujja négy ujja helyében, s így skálázott össze-vissza, harmonikus iramokban s így pengetett néhány órahosszat, függőleges állásban a hegedűjével, miközben gondolkodott is, vajjon mit is akart ezzel a csomóval? S amint így pengetett, így zengedett, így szélnek kerekedett és gondolkodott, hirtelen felkiáltott:

- Megvan! - mondta, - tudom már! Üzenni akarok a feleségemnek.

Mert az ikrekre csak azután gondolt, csak a feleségével való eszmetársulással.

Az ikrek rohantak, de Reményiné nem mozdult. A centrifugális mozgás visszájára, még akkor is csak ült és várt, mikor már indulhatott volna. Úgy benne volt a mozdulatlanságban, úgy benne volt a várásban, hogy nem tudta hirtelen abbahagyni, mint ahogy, megfordítva, a kerék nem hagyja abba, mikor az egész vonat már meg akarna állni! Csak ült a székben, az üres szobában és várt. Már nem volt macskája. De két öreg fáradt lábán, rétegekre bomolva mállott szét két papucs. Nem lehetett tudni, ha vajjon a bélés fordult ki rajtuk, vagy a harisnya színe látszik. Nem lehetett tudni, ha vajjon a harisnya színe látszik, vagy a meztelen láb sárgállik ki belőlük. Nem lehetett tudni semmit, olyan komplikált dolog volt ez a két láb ezzel a két papuccsal, ez a két bomlott bocskor, ez a két feslett rétes ezen a két lábon.

Az igazság az, hogy az ikrek is kerestek valamit, amit a lábukra húzhatnának, mielőtt rohanának.

- Ha maguknak volnék, - mondta a házmester e fiataloknak, a házmester, aki megjelent, a házmester! a nagy esemény hírére. - Ha maguknak volnék, - mondta, - így mennék mezítláb! Ezt megérdemelné, - *le papa!*

Keserű szó! haragos szív! destruktív világnézet! - a párizsi házmester, olthatatlanul, a francia forradalom gyermeke! Azonfelül, hitvesi kettesben, nejével egybeforrva, a legmagasabb tekintély a házban, a háziúrnál is magasabb tekintély, mindenhatóbb hatalom, mert közvetlen hatalom, legfőbb tanácsadó! segélyező! bíró! ügyész! - zsarnoki és elviselhetetlen burzsuj, ha egyszer rászorult az ember s a karjába vetette magát.

- Én odaadom nekik a papucsomat, - mondta Reményiné azzal a fagyos iróniával, ahogy fogadta a dolgokat.

Már olyan mélyen volt a székből, hogy ilyen magasról beszélhetett. És csak ült és várt a két darab almaréttel a lábán, ahogy csak hosszú évek óta várt.

- Maga fel fog öltözni! - mondta a házmesterné szuverénül, mert ez is jött az ura mögött, szolidárisan, e másik forradalmi gyermek, a házmesterné! de bizony jött! Sebbel-lobbal jött, mint egy fejedelemsasszony, mint egy apátasszony, mint egy nemzetes asszony, ösztönös haraggal Reményi iránt, egy ilyen férj, egy ilyen apa, egy ilyen *Remini* iránt, úgy jött, mint egy menyétasszony!

S hozott ruhát, fehéreneműt, mindent, a magáéból.

S ezt mind kitergette az öreg asszony köré, mind felaggatta a szék támlájára, a szék karfájára, mindenüvé, mint egy koronázásra.

- Maga fel fog öltözni! - ismételte.

Volt itt egy perc, ami felejthetetlen. Volt itt egy perc női harisnyákkal, női alsókkal, bugyogóval, dimenzióval! a sok dús színekkel s ordenárésággal, ami ezt az ünnepet, ezt az alacsony kiöltözést még mélyebbre nyomta, vagy inkább olyan magasra emelte, olyan hegycsúcsokra fel, hogy nem is egy nő készült volna itten levetni ruháit, mint inkább egy sas a tollait. Egész fönsége ez a nyomor volt, ez a sok régi rongy rajta, a két papucs, a hosszú évek, amit szenvedett és várt. Testi lényét, elhízva, kiapadva, összetörve, ahogy itt ült a székből, semmi nem kötötte többé, változhatatlanságában, valami megújhodáshoz, hívságokhoz, eleganciákhoz, de főleg nem a házmesterné *kimondhatatlan*-ához, cikkcakkos szélekkel, - egy Fáy-leányt, az igazi Fáy-családból!

El kellett válni egy életnek egy élettől, a fájdalomnak önmagától, a nyomornak királyi palástjától, lejönni a keresztről, elevenen! Át kellett menni a szenvedés másik oldalára, mért? hogy túlontan még jobban lássa, perspektívában, amit kínlódott és élt! De sőt még nem is ment, még nem is látta, hogy már meglátta hirtelen! Egész testi masszája a székből, alighogy mozdult volna, már meg is rázkódott, robbant! Egy hangja volt, ami úgy szólott, olyan megsebzetten, olyan rettenetesen, olyan kettétört akcentusokkal, hogy egyszerre szólott kifelé, befelé is, a gyomorfalak visszhangosságával. Sírt, de úgy sírt, de úgy sírt hirtelen, olyan záporosóvel, hogy a nyakáig elázott. Úgy sírt, mint aki kimulatja magát, mégegyszer, utoljára. Úgy sírt, - nem is tudom. Nem az volt, hogy megváltva e percben, lesírja magáról a nyomort. Hogy megdermedve a székből nem fog várni többé a bizonytalanságban s hallgatni nap-hosszat és csak kínlódnival és várni. De valahogy úgy volt, hogy befejezett életével, most már az se lesz, hogy várhat! Valahogy úgy volt, ahogy az gyakran van az életben, szabályok ellenére! Hogy tudniillik akkor van az ember végképpen leterítve, mikor a kínjai elmúltak.

És csak sírt és minden rengett körülötte, a sok fehérnemű s ruha, a két szál harisnya a szék támláján, a cikkcakk a támlán, a vászon alsószojnya, ami lehullott, szárnyaszegetten.

- *Oh ce sacré Remini!* - mondta a házmesterné, s ráborult a hölgyre, együttérző nőiességgel.

És csak beszélt neki, s addig beszélt neki, addig bűgött neki francia pazarsággal, francia maszlagossággal, hogy talpra is állította s rögtön vetkeztette, öltöztette, mint egy menyasszonyt, szegény öreg asszonyt! Még mindig sírt, menyasszony! de a leplei lehulltak, Phryné! micsoda leplei! három év verejtékével, borulatával, sugárzásával, három évszázad sötétjével, történelmi leplek!

Mikor bejöttem a szobába a napfényben, ez már nem volt se tragikus, se komikus, se alacsony, se heorikus, se prózai, se patétikus, ez már nem volt megjelölhető, lefesthető, márványba véshető, zenébe lehelhető, ez nem volt, tudományosan szólva: *tézis, antitézis, szintézis*, ez már nem volt vegyelemezhető, vizsgálható, felbontható, ahogy Reményiné ült a székben, kiöltözve, megdicsőülve, fodrosan, bodrosan és rojtosan, ahogy ült az ablakban és várt. Mert már az ablakban ült, a neuilly-i égbolt derűjében, ami sugárzott, mint egy távoli szent ég szent földek fölött úgy sugárzott, mint egy ércetető, mint egy nagy messzeség, mint millió s millió lámpa és láng, ami mind úgy ég s lobog, hogy magasan van és kék! Benne a fényben, a fény közepében, a neuilly-i égbolt derűjében, benne a kékben és a székben, - nem volt sehol, se a kékben, se a székben, úgy tűnt! Különválva a maga világától, a többi világoktól, a földi világtól, az asztrális világtól, már nem tartozott se magához, se máshoz, se emberhez, se macskához, se tárgyhoz, talán csak a jó Istenhez magához, egyenesen, közvetlenül, valami automata kapcsolással. És a két keze, a hasán, össze volt kulcsolva. És az ujján a jeggyűrűje látszott.

- E szerint, - mondtam konkludálva, - e szerint nagyságos asszonyom, isten vele s legyen boldog. Ott, ahol a sors haragja megenyhül s egy jobb világba vezet az út, - folytattam regegyesen, - ott számomra nincs megállás, sajnós és mennem kell tovább. Társa a nyomorban, sőt talán olykor vigasza is, ha szabad mondanom, a hivatásom betelt. Most meg fog szólalni a füle mellett, mint egy csalogány, egy hegedű! Legfőlebb még arra kérném, ha volna szíves egy interjú erejéig pártolni engem Reményinél, - végeztem zsurnalisztikailag.

De általában, ha ilyen líraian szóltam, ha ilyen drámaian búcsúztam szcenikailag, megvallom, abban a reményben volt, hogy az érzelmek egyensúlyánál fogva, tartóztatni fog. Így is volt.

- Maga jó volt hozzánk, - mondta, - és semmi értelme, hogy menjen. Az én számomra nincs semmi, ami új és nincs semmi, ami régi, nem is tudom. Az én számomra itt van az élet, jó vagy rossz, mindegy! én rég megadtam magamat. Most szépen várja meg Reményit, - mindjárt jönni fog! S ezentúl is legyen itt, mint régen.

És csak ült a székben, az ablakban és várt. Én is vártam s néztem az udvart, a fal mellől, ahol álltam, az ablak tövében. És így néztünk sokáig és vártunk. Már-már este lett. Valaki szólott az udvaron.

- Még nem jött? - kérdezte egy hang.

- Még nem! - feleltem, kihajolva az ablakon.

A házmesterné volt. S csak álltam s néztem, megint az ablakfának dőlve és csak néztem. Milyen furcsa, gondoltam, nem jön! A gyerekek se, senki, milyen furcsa! milyen szívtelenek! A lóvonat gurult az úton. Valaki rángatta a kút karját odalenn. A víz csobogott. Egy denevér szállt. Este lett.

- Meggyujtsam a gyertyát? - kérdeztem.

Nem felelt. Mélyen aludt a székben.

XXVI.

Soha Reményi nem látta azt a kis szomorú házat Neuilly-ben, azt a két üres, sivár, gyászos szobát az udvar fölött, ahol a felesége s a gyermekei olyan sokáig éltek a nyomorban. Soha nem látta azt a poros utcát, azzal a szürke horizonttal! a kis kertet a fabódéval! Volt esze nem kimenni Neuilly-be s ahogy ő maga nem mozdult, azonképpen nem mozdult benne semmi, semmi a szívében. Soha nem látta a gyertyacsonkot, az ablakot, ahol várták! Az ilyenfajta emléket, tárgyakat, szegénységet és fabódékat fantáziával kell nézni, mint a múzeumok régiségtárait, úgy kell nézni, hogy mindent meglásson s megérezzen belőlük az ember. Ezt nyilván tudta ez a kitűnő Reményi s éppen ettől kívánta megkímélni magát, a fantáziájától! Egyáltalán mindentől meg kívánta kímélni magát, ami idegszállait érinthette volna. Amit a gyermekei beszéltek neki hosszú évek keserveiről, azt is csak úgy hallgatta, hogy pengette hozzá a hegedűjét.

De bérelt sebtiben egy nagy lakást a rue Nouvelle-ben, öt szobát egy frontban az ötödik emeleten s ide telepítette a családját. Az ikrek már itt is laktak az apjukkal s még csak Reményiné hiányzott. Végre ő is jött szegény, megjelent! Reményiné! a hitves! rettenetes súlyával öt emelet alján s felnézett a magasba, egy kis barackvirágos kalappal a fején s egy fekete kendővel a vállán, úgy nézett fel a magasba, a hitves! Kis kézi bőröndjét én hoztam utána, amint kiszálltunk a konflisból ketten.

S csak nézett fel a magasba barackvirágosan. S meg is indult, mint aki nem tehet másképpen. Mint akit tovább hajt a sors. Megindult azon illuzóriusan, mint aki csakugyan menne valahová. Mint aki csakugyan hinné, hogy annak még van valami értelme, hogy felvonzolja magát ebbe a magasságba.

- *Oh ma bonne Vierge!* - sóhajtott franciásan, e mennybemenetel előtt.

S minden lépcsőfokon megállott, nagyokat fúj, barackvirágok rezgésével a fején s csak kanyarodott a szűk falak között, ahol alig fért el, csak kanyarodott a csigalépcsőn s még mindig a magasba nézett. Olykor, egy-egy fordulónál, még súlyosabbnak tűnt. Minden lépcsőfokkal, amit lépett, mindég súlyosabbnak tűnt. Már mind a két kezével fogódzott a karfába s így lépett egy fokkal feljebb s megint feljebb a lépcsőn. Felülről, a magasból, egy ajtó mögül a magasból, a hegedű zengett!

S mindjobban zengett, ahogy közelebb értünk s mindig jobban zengett! S nem is szűnt meg sem a csengetésre, sem az ajtónyílásra, sem semmire ezen a világon, csak zengett! Még akkor sem szűnt meg, mikor Reményiné belépett a szobába barackvirágosan.

- No hazajöttél! - mondta az urának a nagy zengésben panasz nélkül, egy egyszerű fejbólintással.

S csak épp hogy meglátta s már leroskadt egy székbe s elgondolta, milyen soká várta!

Mert nyilván ezt gondolta. Mert nem is gondolhatott mást. Mert mit is gondolhatott volna? Ha két ember nem úgy találkozik összhangzatos szívvel, az érzések egységében, akkor úgyis minden hiába, akkor úgyis csak az egyiknek van szíve. Meddő dolog jajgatni ott, ahol a másik nem érez ebből semmit. Meddő dolog kitörni nagy szavakban, ha a másik csak zeng. De nem is volt mit tenni. Reményivel nem lehetett kezet szorítani, se úgy egészben, ahogy volt, megölelni sem lehetett, mert vagy pengette a hegedűjét, mint egy gitárt, ahogy azt szokta, vagy nekidült a vonóval s akkor mindennek vége volt. Olyan önkívületekben, olyan viharzással zengett, fel és alá járva a szobában, hogy feldöntötte a bútorokat s nekiment a falnak!

- Hallgasd csak! - mondta, - sokat haladtam! - ezt mondta.

S elveszett a hangokban, a kopasz fejével, a borotvált arcával, a nagy orrával s azzal a két rettenetes fülével, mely jobbról és balról, az arc felé hajlítva, mint egy-egy szemvédő védett két lezárt szemet a húrok fölött.

- Hallgasd csak! - mondta s még jobban zengett, s még jobban elveszett a hangokban, erdőzúgásban s polifoniákban, elveszett a tercekben, kvartokban s oktávákban, elveszett abban a szarvasbögésben s darumadár-rikkantásban, amit a g-húron dorombolt le, a vonója rátámadásával.

Úgy együtt voltak ketten, ketten? Reményi a hegedűjével, úgy együtt volt a hegedűjével, mint egy rögeszmével. Mint egy halálos vétekkal, mint egy ellenséggel, mint a gyűlölettel, mint a szerelemmel, mint a poklokkal s a mennyekkel! Úgy együtt volt a hegedűjével, mint egy halálos csapással, mint egy szerencsétlenséggel. Úgy együtt voltak ketten, úgy össze voltak ragadva ketten s megátkozva egymással ketten, mintha az egymás sorsát nyögnék s egymást marcangolnák kétségbeesésekben, az ember a hegedűt s a hegedű az embert! S már nem lehetett tudni ki szól itten, a hegedű az ember hangján, vagy az ember a hegedűjén!

- Hallgasd csak! - mondta s még jobban dorombolt és zengett s már úgy jött-ment az öt szoba frontján, a nyitott ajtókon át, öt szobán át, mint a végtelenben, mint Virginián és Carolinán át, mint az Arkanzas partján, mint tengerentúli világokon át! S már belekeverte Bachot a Rákóczi-indulóba, ahogy csak dorombolt és zengett!

Hallgasd csak! Vajjon hallgatta-e? Nem hinném. Ha Reményi túl volt röghözkötöttségen, családon s vitákon, felelősségérzésen s minden polgáriasságon, viszont Reményiné túl volt Bachon és zenéken s a Rákócziéval együtt az összes indulókon. Amint ült a székből, a kendővel a vállán, a kis kalappal a fején barackvirágosan, egészen más világokba mélyedt, úgy tűnt. Testi masszája, megviselten, még az öt emelet kínját is reflektálta ráadásképpen s úgy ült a székből, fujdogálva, elakadt szívvel, nyugtalanságban, mintha még mindig a lépcsőkön mászna. Elborult szeme, könnyes széleivel maga elé meredt s reszketeg ujjain számlálni látszott nem tudom hány lépcsőfok fölött, micsoda stációkat!

Más világokba mélyedt? Hova? Ha tudnám ennek a léleknek az egész történetét, a titkokat és sóhajokat, a gyónásokat és vallomásokat, melyeket még önnönmagának sem mer bevallani az ember, a redők redőit ha tudnám e léleknek, még akkor sem tudnám, micsoda más világokba mélyedt. De ami gyötörte, amin eltöprengett, ami látszólag nyomta ezt a fájdalmas szívet, csak az a pár kérdés volt, amit a nők mind egyformán kérdeznek, ha otthagyták szegényeket. Amit tudni akart, csak az volt, amit a nő mindig tudni akar: a tulajdon szerencsétlenségét az összes adatokkal, részletekkel s magyarázatokkal. Mért maradt el ilyen sokáig ez az ember s ha már elmaradt, mért nem szólt magáról évekig? Hol vészett el, mért vészett el, mi kötötte le olyan mámorosan, olyan hatásosan egy távoli világban, hogy három évig nem volt egy perce, mikor hazagondolt volna, az asszonyára, gyerekekre! S amint itt töprengett, amint ezt kutatta, amint fujt és számlálta az ujjain a sok stációt, már-már nem bírta, robbant! Ki fog felelni neki? Hogy tudja meg? A sok kérdése között az óceán volt. S akkor azt tette, amit soha idáig, semmi körülmények között, ha egyszer ült egy székből. Azt tette, hogy felállott!

- Hallgasd csak! - mondta Reményi s rázendített a «*Repülj fecském*»-re!

Felállott, ment, elvonszolta magát barackvirágosan s a nagy kendőt is vonszolta maga után a padlón. Eltűnt a konyhában s megnézte mit főznek. Reményi csak zengett. A «*Repülj fecském!*» Este lett. A gyerekek nagy garral jöttek, csomagokkal, barátokkal, különböző jó magyarokkal s egyetlenegy franciával, aki leült az asztalhoz, az ebédlőbe, még mielőtt terítettek. Két fiatal cselédleány, takarosán, ki-be szaladgált az ajtón, terített régi ezüstökkel s beszegte virággal az asztalt. Az ürücomb illata szállt. Egy kétméteres aranyrúd jelent meg, ami a kenyér volt. Adrienne, festőien, elrendezte a dessert-eket. Egy torta tűnt fel, keresztelőien

ünnepi és nagy, habos tornyaival, mint egy székesegyház hóban. Tibor, bravúrral, kihúzta a dugókat a borosüvegekből. Bíborban egy óriási langouste, a csápjaival nyúlt ki kék porcellánból. A francia már törte a kenyeret, már készült! Ki volt ez? Senki sem tudta, Tibor barátja! Vollard! Minden este itt ült, minden vacsoránál, még mielőtt terítettek. Reményiné bejött a konyhából s helyet foglalt az asztalnál. Már nem volt barackvirágja. Ősz haja volt. Mind ültünk körülötte, mint egy szerzet.

- A langouste-tal kezdjük, - mondta pontifikálva.

Az öt szobán át, Reményi csak zengett! Útjában eljött az asztal mellett, mint egy vándor, egy falat kenyeret kért, egy narancsszeletet a tátott szájába, mint egy állat, mert nem is evett mást, mert nem is tette le a hegedűjét, s már ment tovább és zengett! S keresztül-kasul, ahogy az öt szobán át, a zenéknek öt világrészén át járt, öt világrészén tercekben s oktávokban, kéjekben s haragokban, a mennyeiből a poklokba, a poklokból a mennyekbe, Tartiniból a Szózatba, a Szózatból Mendelssohnba, a vágyakból a kétségbeesésekbe, a kétségbeesésből még keserűbb tüzekbe, csak zengett és csak zengett és mindent összekevert s mindent összezengett és a hegedűjét marcangolta s a hegedű visszamarcangolta s így tépték egymást, így szaggatták ketten, az ember a hegedűt, a hegedű az embert, és soha nem szüntek meg, soha egy pillanatra és csak zengtek! S mikor végül, késő este, már nem bírta tovább s egyszerre csak kijött a szobájából, holtra fáradtan, a hegedűje nélkül, - olyan furcsa benyomást tett, nem is tudom, de olyan furcsa volt ez, hogy már nincs munkában, hogy elhagyta a hegedűjét, hogy bennhagyta a szobájában az ágyon! Ahogy ott állott, felerész ember a másik fele nélkül, hegedű nélkül, ahogy ott állott a fal mentén, - olyan furcsa volt az, olyan szokatlan, szinte bántó, olyan furcsa, mint aki kiszökött volna a nászéjszakából pihenni egy percre.

XXVII.

A mellett, hogy Reményiné órákhosszat eltöprengett lelki rejtélyek előtt, másrészt, leszállván a valóságba, drága lélek, gondja volt a maga nagyasszonyi méltóságára s amit három éven át elmulasztott, azt most bőven kipótolta s helyrehozta olyan pazar vacsorákkal minden este, kivétel nélkül, hogy rue Nouvelle-beli háztartása, permanens díszlakomákkal, étel-ital ünnepi luxusával, halmozásával, fokozásával, kifogyhatatlanságával, valami vendéglői üzem méreteit öltötte. Magyar vérmérséklete a hölgynek, évekig nyomorba fojtva, újra felgyujtotta a konyhában! hagyományos tüzeit.

Mit mondjak? Keserves bőjtjeimben az esti csillagot vártam. Soha esti csillag, költőnek, ilyen áldást nem jelentett, még eschenbachi Wolframnak sem, - *oh du mein holder Abendstern!* Egész nap nem ettem egy falatot s úgy indultam sápadtan ez intézményes bankettekre, mindenre készen, mint egy harcos, mint egy ét-művész, mint egy ember, aki nem a szónok lesz! A többiek is így jöttek mind, szédülten az éhségtől, mint az izraeliták a sivatagban, de azzal a szent reménnyel s kéjes előreképzéssel, amit a bizonyosság érzete ad a keresztényeknek is. A francia Vollard, latin szellem! már hatkor leült az asztalhoz, egy órával vacsora előtt s ott kezdte az élvezetet, hogy nézte, hogyan terítenek! Ott kezdte, hogy azt a két takaros cselédleányt, aki terített, felfalta a szemével, de a gyomrára is gondolván, kikérdezgette őket, igen élénk érdeklődéssel, a menü irányában. A menü szellemében ült aztán és várt és készült, mint aki egy koncerten kívülről tudja a programot. Törzsfőnöki fogsorában úgy benne volt az ábránd és a kéj, hogy az egész jelenség valósága, az egész ember kecskeszakállasan, szinte ijesztővé vált. Tibor barátja! Ez volt az az ember, rejtélyes, hallgatag, *commis voyageur* külsejű ember, aki később, nem tudom hogyan, Cézanne-t felfedezte!

Az asztal roskadt. Szünet nélkül, Reményi vándorolt és zengett az öt szobán át a hegedűjével, a nyitott ablakok mellett. Az alkony emelte e percet és mindazt, amit érezni lehetett hozzá, ami mind virult, mind fény volt az ablakokon túl: egy gyönyörű Párizs, nagy, zajos, vidám, fülledt, elbűvölőn köztársasági, szellemes, finom, művészi, Renan a *Collège de France*-on, nők a boulevardokon, az Opera zöld teteje a fényben, platánok, Sadi-Carnot az Elyséeben, végtelen kocsisor, virágok s a nap a Madeleine oszlopai fölött, ahogy leszáll az égen. Egy ragyogó nyár.

Az asztal roskadt, Veronese! Virágos szélei között, mint virágos partok mentén, a tálak mint a bárkák siklottak tova a damasz asztalkendőn, mint fehér tavon, amelyre a lámpa fénye tűzött. Reményiné ismerte, árnyalati titkaiban, titokzatos zamataiban, keverő-kavaró fogásaiban, mélységeiben, örvényeiben s magaslataiban, tökélyében és rejtélyeiben, véreben és ízében és lelkében a francia konyha minden művészetét, a magyart is, mindent, a *turbot sauce mousseline*-t csak épp úgy, mint a szegedi halászlét, a *turnedos Rossini*-t csak épp úgy, mint a malacpörköltet, a *Soufflé à la Brillat-Savarin*-t épp úgy, mint a túróscsusza töpörtyűset s ezt mind felváltva tálaltatta, illatoztatta s lobogtatta, vegyesen és együttesen, egyszerre és átmenetesen és meglepetésszerűen, minden gusztusnak kedvezően s minden hazafiságnak!

Reményi jött-ment az öt szobán át és zengett. Két szúrós szeme, egy pillanatra, zordonan villant az asztal fölött, s rosszalóan nézte, egyrészt mint vegetáriánus, másrészt mint megrögzött fukar, a bélszíntömböt dúsan felszeletelve egy fulmináns fatányéros mellett bicskával a tetejében s még rosszalóbban, néhány perccel később, amint jött vissza, zengőn a hegedűjével, még rosszalóbban egy hegyoldal paprikácsirkét egy mans-i poularde mellett piros aranyra sülve s megszurva egy ezüstnyárrsal, mint egy törrel a mellében! És látta az argenteuili spárgákat, mint egy halom szűz gyertyát, olyan vastagon egy tálban s a töltött-paprikákat üdezölden és gúlában egymáson. És látta a tortákat, a grillageokat s üvegszerűeket, mint a kristálypalotákat és látta a sajtokat, azaz hogy érezte inkább, a roquefortot, a chestert, a folyós camembertet, hármassal, amint az orrába dolgozták a maguk koncertjét s a maguk szonátáját, hogy zeneileg szóljak. S látta a sokféle gyümölcsöt, a calville almákat és a fontainebleau-i szőlőt, halovány fürtökben, mint egy-egy szűzleány keble a bibliai hasonlatokban s látta a szárocát nyers fűzfakosárban, ahogy egyenest az erdőből hozták s az őszibarackokat valami álombeli fákról, hamvas-szürkében, kárminnal megkenve, mint legfinomabb vérrel, mint tündérek vérevel valami gyilkosságból s mikor mindezt látta, a pommard-t kristályban, a sorbet-kat s a likőröket glédában, mikor mindezt látta, valósággal felágaskodott a hegedűjével, a hegedűjére, mint a legmagasabb faágra, a legszárazabb ágra, lelki kínjának legmagasabb fokára, harmóniájára s agóniájára, a hangjának legkeserűbb csúcsára és tragédiájára, ahol szinte felkötötte magát, dühösen, a melódiára!

A vendégek mind ettek. A vendégek mind nagyon sokat ettek. A vendégek mind éhomra gyúrták a gyomrukba a sokféle kalóriákat s robbanó anyagokat s inkább csak nyeltek, mint rágtak s ettek és mindent megettek s nem hagytak ki semmit s a mans-i poulardra töltött-paprikát ettek s a turnedos-knak sem kegyelmeztek, valamint a paprikácsirkének sem s a Brillat-Savarin-re túróscsusza töpörtyűset ettek annyi szeretettel, honvágygal és nemzeti érzéssel, hogy mikor vége volt a vacsorának, ha ugyan vége volt, majdnem mind rosszul lettek, rabelaisi értelemben! Az előszobában volt egy ablak, mely az udvarra nyílt. Mind idejöttek ehhez az ablakhoz a vendégek s búsan az ablakfának dőlve s könnyedén lehajtva a fejüket, öt emelet magasságából könnyítették magukon, mint a tűzhányók, füstölögve, az udvarra zajló gravitációval. A nyári éj csöndjében a csillagok alatt, rejtélyes hangok és zajok hangzottak, melyeket könnyű volt megfejteni. A házmester ordított és tiltakozott. Nem használt. Van egy bizonyos neme az emberi rosszulletnek, a lelki agóniának, mikor nem használ semmi, mikor a civilizációnak el kell hallgatnia. Más vendégek, más elborultak, más tragikusak, más agóniások, tengeri utasok s hajótöröttek jöttek, más magyarok és édes honfitársak, akik nem

sokat bánták a házmestert öt emelet mélységében s egykedvűen a fejére zuhantották, mint egy sárkányra egy hegyszakadékban, a gyomruk egész revolúcióját. Igazi rubensi kép volt ez, igazi flamand éjjel búcsú után, mert a teli hold sem hiányzott belőle mosolyra ferdült ábrázatával, az ég tulsó sarkában, ahol nézett.

Egy este, ebben az ünnepi hangulatban már csak Vollard ült az asztalnál, aki bírta, egy francia! s jó magam is, aki itt ültem, az asztal tulsó végében immár megkönnyebbülten, mint egy római, túl a válságon s aki elülről kezdheti. A többi vendégek és rómaiak, nagyrészt az ablaknál tartózkodtak, az előszobában. Csak ültem csendesen a hallgatag Vollard-dal az asztal sarkában s Reményinével tőszomszédságban, csak így ültem és cigarettáztam. A cigarettám füstjét, amint szállott, bámulta Reményiné.

A nők számára, minden a szív. Legyen ez a szív tele bánattal vagy örömmel s akkor a nőt nem is érdekli más ezen a világon s nem is kell külön mulattatni. Reményiné nézte a füstöt ahogy szállott s összegyűjtve gondolatait a füstszálak irányában, már-már beszélni készült, ahogy azt szokta, valami sűrűbb lélekzetvétel kíséretében, a maga szűk körébe fojtva. Csakugyan így volt ez minden este, így készült, így kezdte minden este, valami kis lelkendezéssel, a szomorúságok kis dallamait nagy általánosságban, a banális bánatok és csalódások kis pengetését egy egész emberiség hangján s ebből átváriált, a legszemélyesebben, a legegényebben, a legegényebb hangokra s privát dallamokra, a tulajdon keservére s bánatára, szenvedésére és elmulására a legszürkébb monotonitásokban, - ez volt *az ő* hegedűje, ami zengett! Alighogy beszélni kezdett, már tudtam, hogy ez jönni fog, ez a kis részlet, már előre vártam ezt a finom kis passzust s készítettem a zsebkendőmet.

- A rejtély meg van fejtve, - mondta. - Tudja mért maradt el Reményi évekig? mért hagyott bennünket a nyomorban? Egy barátnője volt Amerikában! Egy barátnője! Akiért bennünket elfelejtett, a gyermekeit, engem, mindent! Egy barátnője!

S előkotort a szoknyája redőiből egy levelet.

- Hercegnőnek szólítja! szerelmes hercegnőjének! *az ő Azrá-jába szerelmes hercegnőjének!* Mert ez ő, az Azra! ez Reményi! Hatvanéves korában Azra! Ezzel a kopasz fejjel, ezzel az orral, ezzel a két füllel, - Azra!

Ezzel a hegedűvel! gondoltam, de nem mondtam s csak átvettem a levelet s olvastam:

«Még küldöm a muskegoni lapokat. Most olyan egész kis helyekre megyek, ahol már nem lesznek ujságok!»

Óh Istenem! gondoltam, egész kis helyek! Amerikában! ahol nincsenek ujságok! Vajjon hol lehetett ez? micsoda világ végén? micsoda naplementékben, micsoda vadonban, orkideák őserdejében, ahol nincsenek ujságok!

- No lám, - mondtam, - csakugyan, a rejtély meg van fejtve! Hogyan is találtuk volna meg, ilyen messze! ilyen messze!

S eszembe jutott a téli reggel! a Newyork Herald terme! Szegény öreg asszony, aki ült ottan a téli reggelben, ezer ujsággal körülötte! és remélt és várt!

S csak néztem a levelet s csak néztem a levél szélén, azt a sokszáz millió csókot, amit végezetül küldött a hercegnőnek!

- Ehhez is idő kellett, ennyi csókhhoz! - mondtam. - Hogy ezt mind leadja, ennyi csókot, egy hatvanéves ember.

- Azra! - felelte és fújt, - Azra!

- *Welche sterben wenn sie lieben!* - idéztem a költőt.

- Ezért kellett nekünk szenvednünk, - mondta Reményiné. - Három évig! - tette hozzá, egészen halkán, - három évig. Ezért kellett nekem félig megvakulnom, - mondta és hallgatott.

De akkor látta a sápadt vendégeket, hogy egymás után megint beszállingóznak.

A szobalányhoz fordult.

- *Apportez la bombe pralinée!* - mondta.

XXVIII.

Ez este Munkácsyhoz ment Reményi Ede, - felejthetetlen este! A hegedűjével ment. Ez volt Párizsban egyetlen koncertje, ebben a híres szalónban, Munkácsyné védő szárnyaival. Gondolom, ambicionálta ezt a szalont, ezt a koncertet, ezt a *lady patronesse*-t. Hajdan Liszt Ferenc is játszott itt, Munkácsyné védő szárnyaival, ebben a híres szalónban. Talán ezért ambicionálta.

Szóval ment a hegedűjével, - felejthetetlen este! Én is mentem. Én is közreműködtem, - a jó Isten legyen irgalmas nekem! Egy gyönyörű mondaine-énekesnőt kísértem zongorán. Scotti bárónőt kísértem zongorán. A hölgy magyar dalokat énekelt. A hölgyet én tanítottam ezekre a magyar dalokra, a *Hullámzó Balaton-ra*, a *Maros vizé-re* s még számos ilyen nótákra. Köztük a *Csak egy kis lány van a világon!* kezdetű exkluzív melódiára, s ezt külön Munkácsy tiszteletére, mert ez a Munkácsy kedvenc nótája volt. Függetlenül a nótától, a hölgy nagyon tetszett Munkácsynak. Innen van, hogy olyan szívesen fogadta a hölgyet ezen a Reményi-estélyen, noha vegyesen velem, ha szabad magam így kifejezni. De sőt, igazság szerint, a hölgy jobban érdekelte, a hölgy a dalos ajkával, mint Reményi a vonójával, ezen a Reményi-estélyen.

A hölgygel, megvallom, sok bajom volt. Pataky Bernát kollégám ajánlott be hozzá ének-mesternek egy nap, egy keserű nap, egy reménytelen nap, mikor, miképpen annyiszor! egy fillérem se volt. A hölgy, mint általában a mondaine-énekesnök, inkább testi formáival s kéjes arcával hatott. Hangja kevés volt. Valami kis üde, sipongó, kitermelt hangja volt, amit két gömbölyű melle emelni látszott két sor fehér fog és két piros ajk közé, ahonnan kicsengett vagy kicsordult olyan finoman s olyan csodálatosan érzéktelenül ez a hang, mintha jégbe volna hűtve. Mint általában a mondaine-énekesnök, főként azt a sugallatos «*Versez moi l'ivresse...*» kezdetű csábdalt énekelte a *Sámson és Delilá*-ból, jótékonyan transzponálva s annál fagyosabban, hogy az egész lelke benne volt. A magyar dalok s magyar ritmus iránt semmiféle érke nem lévén, mint a szöveget kellett a fejébe vernem, hosszú heteken s órákon át, ezeket az egyszerű s lágy melódiákat, a hangzatokat és formákat, melyek elgömbültek a dobhártyáján. Nem is szólva a szövegekről, melyeknek egész lénye, atavisztikusan, előítéletesen, ellenségesen, mint egy mártír, ellenszegült. Istenem, mit szenvedtem! mit szenvedtem ettől a nőtől! Mit szenvedett ez a nő is tőlem! Micsoda munkám volt ez! micsoda tanítványom! micsoda kínlódásom, hogy olykor már a hajamat téptem, félig örültem, szegény fejem, aki a szóke Boudorevszkát is türelemmel győztem! Olykor ezt a töretlen nyelvét, mely nem hajlott egy magyar szóra, egy magyar szótagra, egy magyar hangsúlyra s árnyalatra, egy magyar hangsúlynak még a visszhangjára, még az árnyékára sem, ezt a töretlen piros nyelvét kitéptem volna a szájából, ahogy nem bírtam vele! Százszor megismételtem egy szót s százszor nem tudta utánam mondani, elferdült szájjal, mely ragyogott a gögtől. Megöltem volna, úgy gyűlöltem a magam tündéri Balatonáról s Maros vízeről, ami a sötét éjjel volt neki. Az embernek a maga anyanyelve s az ezernyi kép, amit sodor, olyan világos, mint a fény. Nem is más ez a nyelv, mint a lélek tündöklő ege. Minden szó olyan magától értetődő, oly szervesen

élő, zengő, isteni, oly vérből sarjadó, hogy az ember ámul s föl se tudja fogni, hogyan lehet ez másnak idegen? Nem hogy idegen volt a hölgynek, de valami lehetetlen dolog, valami fullasztó kín volt, ami nem fért a szájába. A mellett mindez díjtalanul volt, hogy el ne felejtsem. Egyrészt resteltem jutalmamról szólni, másrészt a hölgy se beszélt jutalomról. Úgy el voltunk gyötörve, holtra fáradtan ettől a *Csak egy kis lány*-tól mind a ketten, hogy nem is gondoltunk anyagiakra.

Nem kívánom felnagyítani báltermi ízzásokig, karthagói ünnepségek charivarijáig ezt a nagy estét Munkácsynál. Egy magasztos ember, pofaszakállal, állott a szalón küszöbén és hirdette az érkezőket, neveiket harsogván, mint egy végítéletben, mint egy tündöklő tengeren, ahol mindenki úgy jön, hogy besiklik egy aranygályán! Az egész mozgásnak, a mozgás ritmusának valami néma pompája volt, az a hangtalan és ájult fönsége volt, az a dermedt, fagyos és izzó felívelése, amit nagymiséken, királyi esküvőkön s koronázáson lehet érezni, mikor úgy tűnik, hogy a tömeg magával hozta a székesegyházat. Ki volt itt? Mit mondjak? Itt volt a párizsi bíborosérsek, mint egy szent gázló, mint egy ibiszmadar olyan magas és olyan sovány, ősz fejjel, skarlátban. Itt voltak, aranyba dermedve, napokkal, holdakkal és csillagokkal beszögelve az összes nagykövetek, köztük a szultán követe, nyájas török, *Son Excellence l'Ambassadeur de l'Empire Ottomane!* ahogy a pofaszakállas hirdette, félreállván, hogy a nagykövetné, a nagykövet karján, beférjen a küszöbön, napkeleti duzzadtságával. S itt voltak a feudális szellemiek s az oligarcha pénzkaszások, a sokféle gazdagok és gyomorbajosok, álmatag arccal valami bizonytalanban, s itt voltak a nők, mindegyik mint egy-egy királynő, s itt voltak mind a celebritások, félistenek és uraságok olyan magas rangban, hogy mellettük Tirard miniszterelnök, mint egy díjnok, alázatosan, már csak a küszöbön állhatott.

S itt voltam én, - tessék megbocsátani. Itt voltam én a bárónővel, a Balatonnal s a Maros vízével, mint a koncert első száma. Volt egy fekete nadrágom, amit nyolc napon át, széltében összehajtva, gondosan a matrác alatt őriztem az ágyamban, hogy a súly élesre vasalja. Ehhez a nadrághoz, amelyen nyolc éjjel aludtam, volt egy árnyalattal sötétebb frakkom s egy szál gyöngyvirágom a gomblyukában, s így lebegtem be a nagykövetek tanácsa elé, a bíborosérsek s a többi burgrav, herceg és hercegnő elé, Scotti bárónővel a karomon, így lebegtem be kissé feszes fejtartással, mert az inggallérom az államig ért s így ültem le a zongorához, a fehér nyakkendőm lepkeszárnyaival. De alig intonáltam a *Hullámzó Balaton*-t azon az Erard-zongorán, melyen még Liszt Ferenc játszott, hogy rögtön befúltam a habokba, képletesen szólván, - a bárónő olyan görbén kezdte! Valahogy jöttem utána *recto*, ahogy tudtam s szinte olvadva az ingemben, így jöttem utána s így érkeztünk el, benső meghasonlásokkal mind a ketten, egymás iránt érzett forró gyűlölettel, művészetünk végére, miután a *Csak egy kis lány van a világon!* kezdetű nótát is előadtuk, korlátolt világszemléletével. Mégis tetszett, kissé hűvösen tetszett, ahogy általában földi dolgok tetszenek nagyköveteknek s bíborosérsekeknek, - a hölgy olyan szép volt! olyan szép azzal a két hólabdával a keblén, mely szűzies ritmusával, kigömbölyödve a décolletage-ból, valami téli reggel üdeségébe szállítgatta a hangját. Munkácsy, egészen a háttérben, a falnak dőlve egy csillár alatt, el volt ragadtatva, amint láttam. Azt is inkább láttam, mint hallottam, hogy ott csöndesen, amint áll, füttyörészget magában. Nyilván ezt a kedvenc nótáját füttyörészgette tovább. Nagyon szeretett így füttyörészni s mindig füttyörészett, ha festett is, mindig. Egészen lágy, finom, melodikus füttye volt, mint a fuvolának. Úgy tudott füttyülni, visszafelé a szájába, hogy egészen halkán hangzott, mint a kanári roulade-ja. Mint egy rigó, úgy tudott füttyülni.

De már morajlott:

- *Remini...*

Reményit senki sem ismerte, soha nem is hallotta. Munkácsyné, heteken át, valami excentrikus hírét költötte őserdőkkel, wigwamokkal, majmokkal s főnixmadarakkal, - ezért morajlott: *Remini...*

Bejött egy kis ember, a hegedűjével a hóna alatt s két nagy füllel jobbról-balról, - *Remini!* Egy kis törpe, zömök ember, filiszteus-ábrázattal, hontalan, mint szent Pál s úgy sántítva is, féllábra, mint Pál, abban az új lakkcipőjében, mely először volt a lábán. Megállt a fényben, a zongora mellett, a féllábát sarkra állította, lehúnyta a szemét, a fejét ráhajtotta a hegedűjére, féloldalt, mint egy párnára. Így állott egy percig és várt, mintha el akarna aludni. Kissé soká várt erre a kéjes álomra, erre az ataraxiára, túlvilágra s nirvánára, mert itt-ott már suttoztak s valami kis kacaj is hangzott. A bíborosérsek meglepődve nézett, pirosló merevségével, mint egy hegy a naplementében. S a nagykövetek sorában az osztrák gróf Hoyos, igen magasról köhögött kettőt, mint akit nem lehet vártni. Csak a nyájas török volt türelmes s csak ült, olyan boldogan és mohamedánan a felesége hájtömege mellett, mintha tejben s vajban fürödne. A többi tömeg, ízzön, csak feszengett és várt. A sok gyémánt nyugtalanul szikrázott. Munkácsyné idegesen, védőszárnyait rezegettette a legyezője struccollaival.

Ilyenformán e földkörüli hegedűs nem kezdte kedvező hangulatban. De sőt ez a hangulat fokozatosan romlott, mikor elveszve Bach formuláiban, olyan egyéni érzéssel hangsúlyozta ezeket a szent hangokat, kissé magyarosan, hogy valami hieroglifáknak tüntek. S mikor végül befejezvé a *Chaconné*-t, megint kinyitotta a szemét s felhajtotta a fejét a párnáról, csak arra a sivár világra ébredt, arra a lélektelen és gonosz világra, melyre minden művész ébred s amely elhárította, mint egy Ahasvért!

Nem bánta, örült, hogy vége van, a cipő nagyon szorította a lábát. A büffé sarkában, ahol megvonult, le is húzta a fájósat olyanformán, hogy a lábfejét benne hagyta a szárában, mert így nem fáj, cuggos cipő lévén. Így ült magában, elhagyva, a féllábalával ortopédiásan, s pengette a hegedűjét, ahogy azt szokta, függőleges állásban a térdén, amíg nem jöttem s hoztam egy fürt szőlőt, amit kért. Aztán egy második fürtöt, egy harmadikat, egy tizediket, mert megint kért s megint egy fürtöt s ez mind frankenthali szőlő volt, festeni való gyönyörű szőlő, amit jóízűen nyelt zsugori létére, koncentráltan, hogy másnál van, ahol pusztít.

- No, megyünk haza? - kérdezte, miután megevett egy üvegházat s megint belenyomta a lábát a cipőbe.

Nagyon szomorú dolog volt, ahogy mi innen távoztunk ketten, ahogy Reményi kivonult e Babylonból, negligálva, öreg ember, egy búcsúszó nélkül, lefitymálva, lefitymálva? még csak észre sem vette senki, amint ment a hegedűjével, a két nagy fülével, *Remini!* amint mentünk, magyarok, mi ketten. Főként a földszinten, a ruhatárban érezhette, hogy bizony megbukott szegény, mert az ilyet csak a ruhatárban lehet igazán érezni. Ahogy ezek a merev lakájok, ostobák! az ujjuk végéről átnyujtották a felöltőjét, már nem is volt számukra a világon.

Elsántikálva az Avenue de Villiers sarkáig, végül egy konflisba szállt, egy vadgesztenyefa alatt s amint nyujtotta a kezét:

- Hazavinném a konflison, - mondta, - ha nem fájna úgy a lábam! Alig várom, hogy otthon legyek. No, Isten vele, jó éjt!

De még kiszólt az ablakon:

- A jövő héten utazom Magyarországra. Viszem haza a feleségem, a gyermekem. Hadd haljanak meg otthon.

Talán nem is ilyen zordan gondolta, mint ahogy ez hangzott. Talán csak úgy gondolta, hogy megint megy a nagy világba, tengeren túl s ne legyen több gondja! No de mégis! A gyermekei! a két tizenyolc éves! Nagyon megbotránkoztam.

- Hát a mester, hol szándékszik meghalni? - kérdeztem kereken, az ablakba hajolva.

- Én? - hebegte elképedve, hogy rá is kerül a sor. - Én? nem tudom! valahol! - s az ülésnek dőlt.

S már döcögött az éjben.

És végül elmentem búcsúzni... Ez volt a vége, - búcsúzni! Megvallom, könnyes szemmel jöttem fel a lépcsőn. Minden búcsúban megszakad az élet. Mindig fájt búcsúzni, holott annyit gyakoroltam! Valaki csak átkelt a Szajrán, a kis hajón, az egyik partról a másikra, hogy már fájt a szívem! Mit mondjak arról, aki elment messze, a hazámba! Arra a gondolatra, hogy Reményiék hazautaznak Magyarországra, kimondhatatlan kínokat éreztem. Micsoda boldogság az, hazautazni Magyarországra! - ezt éreztem. Annál kínosabban éreztem ezt, hogy én nem utazhattam Magyarországra! Milyen furcsa is az, a mások utazása Magyarországra! Nem is az, hogy ezek utaznak, de hogy én mindig itt maradtam magamban! Milyen furcsa is az, - a mások boldogsága! Hogy csak ebben hisz az ember! Hazautaznak! Micsoda gyönyör ez! Hogy lehet ezt érezni! Milyen furcsa! Mikor az embernek semmi része benne! Akkor lehet ezt legjobban érezni.

Könnyes szemmel jöttem fel a lépcsőn. Minél magasabbra jöttem öt emelet lépcsőn, annál mélyebbre szálltam. Annál mélyebbre szálltam a kínokban, a honvágyban. Mikor felértem a küszöbre, az ötödik emeleten, úgy tűnt, valami pincébe szálltam.

De csak álltam a küszöbön és vártam. Csengessek? Nem is tudtam, ha csengessek-e? Ha csengessek-e, mint ahogy ezt máskor szoktam. Ha csengessek-e a mások boldogságán? Mint ahogy a más fájáról ráznám a gyümölcsöt, egy idegen kertben. Inkább elmenjek? nem is tudtam. Soha vándor nem állott így egy idegen kertben. Soha Ádám nem állott így az almafánál a paradicsomkertben. Soha koldus nem állott így egy küszöbön, ilyen nyomorúságban!

Van egy fajtája a koldulásnak, amelynél nincs silányabb. Mikor az ember a más boldogságából koldulna, mit? egy gondolatot! a más gyönyöréből egy illúziót, egy pillanatot, egy képzetet! a valóságból egy hazugságot. Mikor az ember, elgyötörten a honvágytól, még egy kuffertől is kéregetne s hozzádörgölné a szívét, egy öreg kufferhez! amit földnek Magyarországra! Mikor az ember a maga honvágyát hozzádörgölné azokhoz, akik hazautaznak! Mikor az ember utazik azokkal, akik hazautaznak, anélkül, hogy utazna! Mikor az ember mindig ott marad magába.

Alighogy beléptem az előszobába, már is ráborultam arra a fekete málhára, ami állott ottan, már is ráborultam, mint a boldogság ravatalára! A súlyát, amit éreztem, a szijjakat, amit éreztem, a bőr szagát, amit éreztem, oh Istenem! ez mind az én utam volt, gyönyörteljes utam! ezek mind a tulajdon szijjaim voltak, ez mind a magam nyomora volt. Az egész honvágyam, úgy éreztem, ebbe a nagy málhába van begyűrve s betemetve, az egész szívem bepakkolva a sok rongy közé, amit ide benyomtak. Még mindig nyomtak, még mindig csomagoltak, a tetejébe, az aljára, mindenfelé a málhába, még mindig csomagoltak! Micsoda izgalom volt, micsoda láz és sietség, mennyi kérdés, kiabálás, mennyi mozgás, szaladgálás, micsoda friss élet, ami csapkodta az ajtót, ami itthagya e falakat, az egész lakást, ezt az egész régi sorsot, ezt a Párizst, - hazautaznak! Minden mozdulat a célt jelezte s megjelölte a helyet, ahová mindez torlódott: Pest! Csak álltam és néztem. Olykor útban voltam, meg is löktek. A falhoz álltam, oh Istenem, Pest! Odáig nem is mertem gondolni, hogy talán Reményit irígyeljem, az ikreket, az asszonyt, a cselédet, akik utaznak. Csak az a kis kézi bőrönd lehettem volna, amit láttam, nyitva még, egy széken a sok toilette-dolgokkal s ezüst szelencékkel benne. Soha egy kis bőröndnek ennyire lelkét nem éreztem, ilyen jó dolgát, pályafutását, világjárását! És soha magamat ennyire nyomorultnak. Hazautaznak! Csak mikor fecskéket láttam elszállani magasan az égben, volt ilyen érzésem. Soha én így nem fogok szállhatni az égben!

Mivel sírtam, Reményiné is sírt. Az a régi, száraz sírása volt, könnyek nélkül, az a borzasztó sírása, amit a Newyork Herald termében láttam. Az a borzasztó sírása a legnagyobb alkalmakra, az a torz sírása! Aki sohasem mozdult és csak várt és várt, asztrális tengerek előtt, aki csak várt, mint egy pingvin a parton, aki vár, most maga is mozdult, utazott, utazott! végre. Egész testi masszája, a lelki nyomorok súlyával, esztendők mázsáival, még rettenetesebbnek tűnt. Mint egy tört hajó, olyannak tűnt, egy tenger előtt, amelyre rábocsátják. Szinte szemlátómást sodorta a sors. Utazott! Hogyan? Mért volt ez szinte őskori, tragikus? Mint a népvándorlásban, a Kaukázus felől, hegycsúcsok és völgyek felől, úgy tűnt föl súlyos árnya valami pokoli mosolygással a széles arcában, szörnyű mosoly! amivel vándorolt és sírt.

- Magától nem búcsúzom, - mondta fogvacogva, néhány utolsó fogával.

- Én sem a nagyságos asszonytól, - feleltem olyan ájult hangon, hogy majd belehaltam ebbe a búcsúzásba.

Az öt szobán át, mind az öt szobán át, mind szilajabb tempóban, mind izzóbban, mind tébolyodottabban, a málhák és bőröndök között, Reményi jött-ment őrjöngve a hegedűjével és zengett! Soha így nem dühögött és zengett, ilyen magaslatokban, ilyen forgatagokban, melyekben már útra kelt, már rég elszállott, röpült, gurult, mielőtt a családjával a vasútra hajtatott! Olyan furcsa volt az, hogy tőle nem is kellett búcsúzni, nem is lehetett. Amint zúgott s zengett a szobákon át, közel és messze, már rég nem is volt itt! Nagy utazó! mi volt ez neki, ez a kis rövid út Magyarországra? aki a föld végéről a tulsó végre olyan könnyűszerrel szállott, mint ahogy egy más ember lép egyet a boulevardon. Már rég nem volt itt. Hol volt? Sehol. Az öt szobán át, a málhák között, málhák nélkül, poggyász nélkül, valami kék tavaknál, Bengáliában, a hegedűjével! Úgy kellett visszahívni, hogy indulni lehessen.

- *Il est temps papa!* - ordított Tibor.

Ebben a pillanatban, egy revolverlövés dördült, odakünn a lépcsőn. Mi történt? Mi volt ez? Micsoda szörnyű dráma? Micsoda búcsú! Hazautaznak!

A falnak lapulva künn, Adrienne állott, fátyolos kalapjával a fején. Mellette, revolverrel a kezében, fiatal udvarlója düllesztette a szemét azzal a wertheri melankóliával, amellyel az ilyen merénylők stilizálják magukat szerelmi drámák hőseivé. Rálőtt a leányra? lehet, nem tudom, mindenesetre nem találta, s csak állt sápadtan, halálra szántan, tragédiásan, s nem tudta, ha löjjön-e mégegyszer, igazi francia, igazi fiatal, - alig volt húszéves! De Tibor rögtön rávetette magát s adott neki egy pofont. Egy rendőr is vitte már a hivatalba s ott is kapott egy pofont. De ki is oktatták ott, igen bölcsen s hazafiasan, abban az értelemben, hogy nem kívánván bántani a kisasszonyt, csak maga ellen használta a fegyvert. Erre oktatták ki, hogy így valljon. Így is vallott. Mire rögtön el is engedték s már rohant is ki a vasútra, azon feldúltan s felképezve, ahogy volt, igazi fiatal!

Épp indult a vonat, amint kiért szegény, még látta ezt az Orient-Express-t, amint gurult hosszú kocsisorával, kivilágítva, még látta! s utána vetette magát. Rohant, amíg bírta, a perrón végéig, a legvégéig, a fal tövéig s még rohant volna, de ott az alagút volt s ott minden eltűnt a sötétben, az utolsó vörös lámpa.

- *Je suis bien malheureux!* - mondta, mikor jött vissza lihegve.

Nem is feleltem, hagytam, mentem. Hazautaztak, - mondtam magamban, mikor kértem a boulevard Magentára.

XXIX.

El fogom kérni díjaimat Scotti bárónótól, - ezt határoztam. Ezt határoztam azzal az elborult jogérzéssel, ami a kizsákmányolt embert olykor bizonyos szélsőségekbe kergeti. Végre is, dolgoztam ezért a nőért, kínlódtam evvel a nővel. Hat hétig tanítottam, mindennap tanítottam! Zongorán kísértem hűvös dalait a Munkácsy-estélyen, sikere volt! ünnepelték! Munkácsy, nyilván külön is megünnepelte, - lehet az, szabad az, ennyire megfélelkezni egy szegény fiatalemberről, kérdem? Kótákat is másoltam érte hosszú éjjeleken át, szegény fiatalember!

Idáig nem igen történt, hogy nők megfélelkeztek rólam, mégha nem is tanítottam őket s nem is másoltam kótákat értük. Ez volt az első, igen bántó eset, amikor magamra hagyva s lefitymálva, teljes zamatjában ízleltem meg szívemben a női szív hálátlanságát. Ennél nincs keserűbb dolog a világon. Nem tudom, mit kíván az ember a nőtől, micsoda abszolút dolgot. Azt sem tudom, miért érzi az ember olyan felfokozottan brutálisnak a nő hálátlanságát. Az igazság az, hogy fellázadva a szívemben, valóságos lelki válságaim voltak.

Keserű haragjaim voltak, amint e nőre gondoltam. Csak keserű haraggal lehetett gondolni e nőre, mint általában a legtöbb nőre, de erre különösen keserű haraggal. Rettenetes munkám emlékeit idézve, zenei kínszenvedésem emlékeit evvel a nővel, olyan dühökbe gurultam, négy fal között, a szobámban, olyan kétségbeesett dühökbe, hogy lázongó szívemben, robbanásra készen, a legzordabb gondolatok ébredtek, valami halálos kísértés legködösebb füzéréen. Nem analizálom s nem hordom össze apránként e gondolatok elemeit annak a nagy egységnek a masszivitásáig, amelyben indulatbeli matériák, a mérges atomok nyüzsgésével, kavarodásával s megtermékenyülésével a tragikus cselekvés felé sodorták, mint leghőbb vágyak felé, szegény elkábult fejemet. Ölni szerettem volna. Minden különösebb magyarázat nélkül, egyszerűen megölni szerettem volna ezt a nőt! Nem látván módját, hogy jogos díjaimhoz jussak, csak arra gondoltam, hogy megöljem. Hosszú percekig, gondolatban, gyilkos voltam. Ez volt az egyetlen nő életemben, akit meggyilkoltam.

Hogyan lehet ezt prózaiabban magyarázni? Mi volt itt a lélek titka, nagy harca, tusája? Magyar világnézetemben s úri gavallériámban nem kérhetvén anyagi jutalmat egy nőtől, másrészt a nő sem jelentkezővén önként a jutalommal, azonfelül, marcangoló szegénységemben, nem is mondhatván le e jutalomról, ilyen drámaian véltem elválni a csomót egyszerre a nő nyakával s a *Hullámzó Balaton*-nal benne! Ez a szegénység romantikája, a büszke szegénységé. Szerencsére nagyobbyszerű energiák és terheltségek nélkül lévén, zord lelki viharjaim meddően lezajlottak bennem s legyőzve a kísértést s a romantikákat, inkább csak magamat gyilkoltam. S megint csak azt határoztam, békés nyárspolgáriassággal s meglehetősen franciásan, akarom mondani francia hatások alatt, hogy egyszerűen el fogom kérni jogos díjaimat. Ezt határoztam, miután hazulról is, lapjaimtól, hasztalan vártam jogos díjaimat. Ezt határoztam, miután harmadik napja nem ettem. Az éhségnek vannak ilyen tragédiái, az összes tragédiák fölött. Mikor az ember egyszerűen elkéri egy nőtől, ami jár az embernek.

Mivel resteltem személyesen jelentkezni, a levélírás silány módjához folyamodtam. Régi emberi gyöngeség és gyászos szemérme az emberi léleknek, hogy amit két élőszóval el tudna intézni, azt bőven kidolgozva hozza levelekben. Az ember úgy áll ösztönszerűleg, tulajdon szívével szemben, mint egy adóhivatallal, ahol mindenhez egy akta kell. Vágyakhoz és fájdalomkhoz levelek kellene. Az ember sohasem írna levelet, ha nem gondolná, hogy ez könnyebb, mint beszélni bizonyos esetekben. Könnyebb? Alig hiszem. Ha valami fölényes levélben, szuverénül, azt kéri az ember, amihez nincs jussa, ami csak képzelődés, föllépés és követelődzés: az még lehet eredeti, bátor, vakmerő, ebben még lehet valami elszánt dolog. De azért írni, ami jogosan megilleti az embert, ez, valljuk meg, szájalmas. Az ilyet legnehezebb is írni.

Több levelet próbáltam, olyan stiláris nehézségek, olyan izgalmak s konfúziók, olyan lelki viharzások közben, hogy e benső zajoktól s lármától nem hallottam a mondatom ritmusát, nem hallottam önmagammat. Déltől estig, tíz órán át, tíz olyan sort írtam, hogy nem tudtam aludni ettől a tíz sortól. Az egész éjjel ezt a tíz sort forgattam a fejemben s belemondtam a párnába s magamnak recitáltam százszor és százszor egymásután, a sötétben, ezt a tíz sort, a hatásokat kutatván. Minden szónak a mélyére szálltam, az értéke rezgésére, a tüze fényére, az értelme zengésére, hangmértni rebbenésére s a vége az volt, hogy elkoptatván az egészet, másnap megint elszálltam új levelek szárnyán. Megint írtam egy levelet. Ezt megint átírtam s megint átírtam s jogos díjaimért annyit koncipiáltam s annyi levelet írtam, hogy már jogtalannak tűntek e különböző variációkban. A szavak, ahogy válogattam őket, a mondatok, ahogy konstruáltam őket, az értelmi arányok, ahogy keresgéltem őket, már-már elmosták bennem elborult jogérzésemet. Már rátévedtem az irodalomra. Már kiestem a profán életből és beleestem egy lírai-tengerbe. Beleestem a Vörös-tengerbe, holott az izraeliták itt szárazon jöttek át. A sorsom rejtélyében már úgy írtam, mint húsz évvel később, a «*Levelek egy barátnőmhöz*» című kötetemben. Már csak írtam. Már nem is tudtam, mit csinállok, csak írtam. Jogos díjaimat kívánván elnyerni, rájöttem az egész szerencsétlenségre, önmagamra, költő! Végre mégis írtam egy levelet. Egy egyszerű kis levelet. Egy olyan egyszerű kis levelet, mint egy egyszerű kis ibolyacsokor.

Ezzel a levéllel a zsebemben elmentem a bárónő lakása környékére. Csak a környékre. A leghosszabb úton mentem, azokkal a szándékos szünetekkel s kerülőkkel, melyekkel az ember megprolongálja a terveit, a végzetét. Hátha valami csodába botlom útközben s a levelem tárgytalanná válik. A Place Vendômeon egy csomó ember állt egy szálloda kapuja előtt és bámult.

- Mit várnak itt? - kérdeztem egy rendőrtől, aki maga sem volt tájékozva.

- Valami királyt! - felelte, - *quelque, roi!* - S ment tovább.

A görög királyt várták, mert ilyet még nem láttak Párizsban, görög királyt. Renan elhitette a franciákkal, hogy csak az athéni köztársaság számított a világban. A görög király! Gondoltam, ez segíthetne rajtam. Ez nyilván megőrizte a tradíciókat az írók irányában. Magam is beálltam a sorba és vártam. Gondoltam, ha nem megy másképp, csinállok egy riportot. Már fel is tűnt a kapuban, görög király, civilben, de olyan farsangi hadsegéddel katonaruhában, hogy egy egész hattyúmadár volt a sisakján, két tündöklő szárnyal. Mind kiáltottak: «*Vive le roi!*» Én is kiáltottam, olyan kétségbeesetten kiáltottam, olyan üdén és zengően a legszebb hangomon, amennyire csak magamra kívántam terelni a figyelmet. Az egész szívem tele volt ragaszkodással a görög király iránt. A nyomora legmélyén az ember, mikor már mindenki elhagyta, csak egy királyban bízik. Ez Isten sugallata az emberben. Mert az ember leginkább abban bízik, ami a legmesszibbre van tőle. Az igazság az, hogy a görög király, mint általában a királyok, valahogy úgy nézte a tömeget, hogy senkit sem látott. Beszállt egy kocsiba. A hattyú is beszállt utána. Vége volt. *Quelque roi!* Gondoltam, a rendőrnek van igaza, hogy ilyen fitymálva szólott. Ez ismeri a királyokat. Gondoltam, felküldöm a leveletem Scotti bárónőnek.

Néhány lépést jöttem a rue Mont-Thabor irányában. A sarkon megint megálltam egy sor madárkalitka előtt, egy bolthajtásban, ahol egy öreg ember, a kalitkák között, énekes madarait kínálta. Mindenféle apró madárkák ugráltak sipongva a kalitkában és egy rab fülemülét is láttam, aki csak búsan gubbasztott s nem adott egy hangot s nyilván csak a maga fülemüle-tragédiájára gondolhatott, a szülőlombjára, valami távoli erdőben. Egy másik madár, egy gyönyörű pintyőke, kiszúrt szemmel állott a kalitkában, egy lécen és valahogy félvállról füttyült, igen keservesen az elferdült nyakával s a fejét magasra tartva, ahogy nyilván a fényt kereste, amelyre még emlékezett.

- Vak? - kérdeztem.

- Csak így fütyül szépen, - felelte az öreg ember, mint egy barbár a bolthajtásban.

Oh Istenem, fel lehet-e ismerni egy pintyőke két holt szemében az élet egész silányságát? Már nem haboztam, mentem. Nem is tudom, hogyan bátorodtam föl, micsoda szolidaritásban, ezzel a szegény művész-madárral. Világtalan fütyörészése, valahogy kitérte elém, micsoda hangokon! a magam vak líraiságát s úgy sejtettem meg benne testvéri magányát emberi bűnnek s fájdalomnak, testvéri magányát, ami a kis lécről s a kalitkából szólott s messze elhangzott az utcán. Felküldtem a leveletemet a házmesterrel és vártam.

Nem telt bele öt perc s már jött vissza a válasszal.

- Nem jár semmi! - mondta. - Ezt üzeni a bárónő.

Csak néztem.

- Nem jár semmi? - kérdeztem azon elbárgyultan, ahogy olykor a legvilágosabb dolgokat nem érti meg az ember.

Mikor kértem a rue Castiglione-ba, a Tuilériák elé, már kitöröltem a szívemből Scotti bárónő emlékét. Ennek örökre vége, gondoltam, lemondok díjaimról, nem is fogom kérni többé, soha többé ezeket a díjakat, se szóban, se írásban, soha többé, egyszerűen megadom magam, vallásosan, Isten akaratának s annak a sivár lelketlenségnek, ami ezt a világot alapjaiban összetartja. A különös az, hogy vallásos érzelmeim voltak. Soha többé nem foglalkozom evvel a nővel, fűztem tovább, nem érdekel többé, haljon meg. Nagyon közéről érezvén a sorsomat, mert már két napja nem ettem, a bárónőt a Gondviselésre bízta s bizonyos francia hatások alatt, melyeknek ezidőtájt már áldozatja voltam, azt a bizonyos történelmi szót adresszáltam fagyos lényé irányában, mely minden helyzetre alkalmazható lévén, az örök búcsú számára sem volt hatástalan. Azt a bizonyos történelmi szót, mely Cambronne-tól származik Waterloo síkságán s amelynek zord fonétikájában minden lelki válság megkönnyül s feloldódik. Azonfelül azt is tapasztaltam, mennyire üdítő e szó, e történelmi szó, főleg nővel szemben való alkalmazásában, üdítő? több! egyenesen megváltó, páratlan, boldogító! Bejöttem a Tuilériák kertjébe, mint egy hajótörött, mint egy sorsüldözött, mint egy igazi árva, mint egy költő, aki az egész világból, érzésből és tudományosságból beéri egyetlenegy szóval. Egyetlenegy történelmi szóval. De mivel a jó Isten kitüntetett a könnyek adományával, lágyan el is sírtam magam, magyar érzelmességemben, amint ültem egy fa alatt egy széken. Most már csak meg kell köszönnöm Pataky Bernátnak, ha találkozom vele, ezt a sibylla tanítványomat, gondoltam és csak ültem a széken.

Körülöttem karcsú fiúgyermekek játszottak a kertben. A nagy medencén vitorlás gályáikat irányították a szélnek, hosszú nádpálcák segítségével. Még csak nem is olyan régen, gondoltam, én is ilyen karcsú fiúgyerek voltam, ha nem is volt vitorlás gályám, mert én inkább csak álmodoztam, valami gonosz könyvvel a kezemben, a Kraszna partján, Szalkán. Még csak nem is olyan régen! Vannak szavak, amelyek, ha nem is történelmi, ha egyszerűen csak magyar szavak, az ember lelkét véresre sebzik. Melyekkel egész világok gurulnak, olyan szavak. Olyan szavak, hogy nem is lehet kifejezni, amit kifejeznek. A honvág marcangolt. A Jászai tündéri képe tünt föl a horizontban, kelet felől, a nap sugártörésében, mint valahol Antiochiában. Rózsák illata szállt valami rejtélyes mulandóság szárnyán, ami észrevétlenül sodorta az életet, a történelmet, a dolgok minden hívságát a földön s az árnyakat is mind sodorta, lovagolvást a Tuilériákban s Mária Antóniát a kert végében, hajdani rózsákkal, sápadt női fantóm! Gondoltam, fogok írni egy drámát Antóniáról Jászai Marinak, hogy kimutassam ragaszkodásomat. Miért, hogy mindig arra gondoltam, rendszerint legnagyobb szegénységemben, hogy valami súlyos dolgot írjak. Ha nem voltam boldog ötéves koromban, nyilván azért volt, mert akkor még nem gondoltam arra, hogy egyáltalán írjak valamit.

S csak ültem a széken a Tuilériákban, mert itt a világ végéig ülhet, egy szalmafonatú széken, díjtalanul, a magányos ember. S csak válogattam a lelkemben, keserveim füzéréen, a legfinomabb hangulatokat, mert a magyar honvágy, mindennél erősebb lévén, legfinomabb hangulataival, már elfojtotta a szívemben a francia hatások varázsát. *Még csak nem is olyan régen!* Csak ezt variáltam abban az egyhangú vonatkozásban, ami a mult életemnek tűzte a lelkemet, mint egy bús növényt a fénynek. Minden olyan közel volt, alig történt meg, alig zajlott le, tegnap! Tegnap, hogy eljöttem hazulról, hogy a Nemzeti Színházban az *Ember tragédiájá*-t láttam! Vajjon csakugyan *ez*, az ember tragédiája? kérdeztem aggódással, Madách iránt való mély tisztelettemmel. Az a legsötétebb perce az emberi léleknek, mikor remekművek irodalmiasságához méri a maga egyéni keservét. Shakespeareből ki lehet ábrándulni ilyenkor. Ki tudott ezen a világon, az én tragédiámról? Minden olyan közel volt, alig történt meg, alig zajlott le, tegnap! Minden olyan közel volt! Csak az volt olyan régen, hogy utoljára ettem.

Talán semmi annyira nem izgatja s nem kísérti meg az ember lelkét, mint ami hiábavaló s lehetetlen. Innen a mindenféle újítók s forradalmárok vállalkozása, a sarki utazók zord nosztalgiája is, hosszú évszázadok óta a sarki világok felé. Én nem vágytam ilyen messzire, a föld végére, kísértéseimben, én csak valami tűzijátékban kigyújtottam magamnak, a képzeletem lobogásán, a hazatérésem szceneriáit, minden részleteivel, mint ahogy külön magamnak egy drámai jelenetet írnék. Mert mindig úgy szerettem volna élni, ahogy ezt magamnak megírnám. Ahogy ültem a széken a Tuilériákban, úgy magamba szálltam, koncentrálni magamat, hogy álmaimat szöve, a valóság gyönyörébe estem. Mert a valóság csak akkor gyönyör, ha azt az álmok szövik. Mindent elhittem magamnak, mindenüvé követtem magamat azzal a stílárius készséggel s engedelmes hűséggel, ahogy az ember a vágyait tudja követni, a vágyait a nyomorban, a gondolatok szárnyán. Amennyire szenvedtem a valóságban, épp annyira boldog is voltam túlonnan a képzeletem világában, mert a szenvedés csak addig számít, amíg fel nem váltja egy illúzió. Apránként kidolgoztam, pedantériával, egy egész tervet, egy egész programot azzal a könnyed építkezéssel, ahogy légvárat épít az ember, ahogy utazna az olyan ember, aki egyáltalán nem utazhat, ahogy mindent megenged magának az ember, ha semmit meg nem engedhet magának s ha két napja koplal és csak hallgat. Kidolgoztam egy egész rendszert, egy egész álmot, egy egész új világot arra a napra, mikor haza fogok utazni! Korán fogok kijönni a vasútra, gondoltam, legalább is egy órával indulás előtt s gyalog fogok kijönni a vasútra, hosszú utcákon át, százféle kerülökkel, hogy élvezem térben és időben, még mielőtt utaznám, az utazás gondolatát. Mindent apróra kidolgoztam. A szerelvény előtt, a perronon, egy óráig fogok sétálni s külön megszemlélem a gépet, imádatlaltal, imádatlaltal a gyönyörű gépet a fehér gőzöktől robbanón, ahogy vár a jelre, hogy nekirohanjon az éjjelnek s a végtelennek. S ahogy be fogok szállani a kocsiba, végre, mikor szólni fog a jel, ahogy be fogok szállani, micsoda mozdulattal, micsoda érzéssel, micsoda gondolattal, micsoda magányosan mint az igazi boldog ember, - ezt mind kidolgoztam, ezt mind láttam, ezt mind írtam, ezt mind elképzelttem, s már ültem a fülkémbe s már utaztam Strassburgig, egy fél éjjel, annyi kéjjel, hogy nem bírtam tovább s megrázkódtam a széken. A képzelet is csak úgy viszi az embert, mint minden egyéb az életben, hogy tudniillik van egy perc, mikor elakad az ember. Van egy perc, ami legyőzi az embert éppen akkor, mikor elérne elébe. Fecskék nem szállnak olyan sebtiben az égen, mint ahogy én szálltam vissza, én roskadtam vissza magamhoz, az estében. A lelkiekben is, úgy tűnik, valami kérlelhetetlen egyensúly uralkodik a világban. Aki megengedi magának a fantáziákat, az össze van törve, minden csontjában, mikor legurul az ábrándjai hegyláncolatáról. Soha így nem ébredtem, mint a Tuilériákban e nap! Milyen régen is volt minden! Milyen régen ez a Scotti bárónő is, aki elúszott az emlékezetemben, mint egy jégszirt fantomja, a sarki tengeren. S milyen régen, hogy nem ettem! Mert ez egyformán régen volt, közelségben s távolokban. Mert ez egyformán pozitív volt, akármit képzeltem.

Azonfelül, az abszolút bizonyosság súlyával nehezedett agyamra, hogy egy árva *sou*-m van, egyetlenegy *sou* van a zsebemben, egy franknak huszadrésze, vagyis öt centime a vagyonom! Soha a biztos tudatnak ilyen lesújtó hatását nem éreztem. Az unikumnak, a ritkaságnak, az egyedülvalóságnak ilyen keserű fenségét sem, soha. *Egy sou!* Ez annyi a pénz világában, az ezüstfrankok, tallérok s arany húszfrankosok birodalmában, mint egy főúri birtok produktivitásában egy csipetnyi törek, ami ott maradt a földön. Ez annyi, mint egy erdőszélen egy kis fonnyadt nyírfalevél, ami lehullott. Ez annyi, mint a csillagok végtelenségében egy utolsó kis szikra a tejúton. A honvágó marcangolt. Mert az olyan sajátságos, a honvágó, hogy mindenhez van kapcsolata, valami delejes kapcsolata minden árnyalathoz, minden pénznemekhez, a milliókhoz éppúgy, mint egy ilyen utolsó kis rézpénzhez, amit koldusoknak adnak. Mert a honvágó az ember lelkében, az egyetlen igazi kívánság valami jobbra, szebbre, valami boldogabbra. Már esteledett. A honvágó marcangolt. Mert a honvágónak az estével is van kapcsolata, azokkal a távoli fényekkel is, melyek a Champs Elysées-n túl, az Arc de Triumph fölött hullatták véres tüzeiket mintegy történelmi egekből. Fényekkel átszűrte felhőknek azokkal a tömör masszával, melyek a palotasoroknak egész lángoló fantazmagóriáit ívelik fel az alkonyati égre, azokkal a fényekből való havakkal s havasokkal, amelyek mint egy tükörből vetítik a csúcsaik skarlátját s patakjaik zuhatagját omló aranyban ontják, azokkal a szakadékokkal, szirtekkel és hegláncolatokkal, azokkal a magas csapásokban tündöklő fensíkokkal, azzal az egész borzalmas kivilágítással, fényből való máglyákkal s teológiákkal, melyekkel az alkony borul Párizs fölé a mennyek végtelenségében, a honvágónak olyan rettenetes kapcsolata van, hogy valami torz kínomban, elfúlva, szédültem ki a kertből.

Hova menjek? Mert az is sajátságos a honvágóban, hogy az ember sohasem tudja, hova menjen. A szív, mint egy delejtű, változatlanul csak azt az irányt mutatja az embernek, hová nem lehet, hogy menjen. Ahol megy az ember, az mind olyan, minden valóság ellenére, mintha sehol se menne. A honvágó ellebegteti az embert, valahogy kítaszítva, valami vak végtelenbe. Valami dupla világba, amelyből az egyik zárva van. Az estéli egekkel mögöttem, a fénykertekkel s tűzhányókkal, nem is éreztem az estét, ami leszállt. Két világ között csak azt éreztem, hogy az egyik elmúlik, de a másik nem jön. Az este, ha leszáll, csak éppen annyi, hogy soha nem lesz reggel. Megálltam egy fal tövében, céltalan, a sarkon. A madárkalitkás öreg ember, néhány lépésnyire tőlem, behordta mind a kalitkáit s zárt. A vak pintyőke még bele sipongott, félvállról abba a változatlan sötétbe, ami a kiszűrt szeme világa volt. A kalitkák mind eltűntek, a bolt mélyén, az egymás tetejében. Az egymás tetejében mind gubbasztott a sok madár, a sok madár! Az öreg zárt s míg megforgatta a kulcsot, a fél térdével benyomta az ajtót. A honvágó marcangolt. A honvágónak nem tudom micsoda kapcsolata van zárt boltajtókkal s madárkalitkákkal.

Egymásután eszembe jutott, külön-külön, az a három magyar dal, melyekre Scotti bárónőt annyi kinnal tanítottam. Az is eszembe jutott, hogy énekmesteri sikereimmel öt centime magaslatáig vittem. Öt centime magaslatán olyan magasan van az ember, olyan magasan vagy mélyen, hogy már nem is mehet tovább. Bementem egy péküzletbe a szomszédban, öt centime-om magaslatán.

Sehol a világon nem árulják a kenyeret olyan báltermi díszletekben, olyan szimbolikus fönséggel, mint ezekben a párizsi péküzletekben, tükrös falakkal s márványsztalokkal. Sehol a világon nem is tudnak ilyen kenyeret sütni, magyar lisztből, aranyrudakban. Sehol a világon nem is mérik a kenyeret, gyönyörű fiatal hölgyek, ilyen alkimista pontossággal. Vehettem volna, igaz, egy kis cipót a som-mért. De inkább abból a *pain de ménage*-ből kértem, ami jóval kiadósabb.

A fiatal hölgy, égi angyal, a tükrök, a márvány, a sok kenyerek között, a bárd alá nyomott az asztal végében egy egész nagy kenyeret és vágott. Jókora darab volt, amit vágott s rátette a

mérlegre és nézett, - én is néztem. Mennyivel lehetett több e karéj kenyér, mint a súly, az ilyen gyakorlott kezekből? Mert csakugyan több volt. Egy fél dekával, annyival sem, egy hajszállal, egy gondolattal, egy árnyalattal, egy sóhajjal te jó Isten, mert a kenyér mindig súlyosabb egy sóhajjal! Elegánsan, nem tudom, valahogy leplezni kívántam ezt a többletet, mint ami nem számít, amit meglátni sem érdemes s fölényesen, egy pillanat alatt, a magam generozitását szuggeráltam a hölgynek, egy egész világnézletet! Mégis, fehér keze már kinyúlt a serpenyő irányában. Már kivette volna azt a jó darabot, hogy levágjon belőle. De gyorsabban e mozdulatánál, oly rémulten nézhettem, olyan halálos ijedelemmel a keze fölött, amint kinyúlt, hogy úgy amint volt, a félúton, a félmozgásával, a levegőben elakadt e kéz. A harc harc, erősebb voltam, de micsoda áron! Mikor leadtam a *sou*-mat s ott láttam magam, szemtől-szembe magammal a tükörben, alig ismertem magamra. Alig volt hangom, ahogy elköszöntem, mikor mentem csendesesen, a karéj kenyéremmel selyempapírban, mikor mentem.

- *Bonsoir*, - mondtam.

- *Bonsoir!* - felelte.

Soha nőnek ilyen hangját nem hallottam.

XXX.

Már ezidőtájt mindenkinek bemutatam magyar novellás könyvem, még csak Mirbeau hiányzott, aki nem ismerte. Nem is tudom, mi célja volt annak az elképesztő butaságnak, hogy minden francia írónak bemutassam a könyvem. Valószínűleg jelezni kívántam, hogy én is megírtam egy kötet novellát, noha magyar nyelven. Még csak Mirbeaunak kellett ezt jeleznem. Legott vittem neki egy példányt a kies Poissy-ba, ahol ez a kitűnő író a tulajdon kastélyában lakott, egy tündéri kert közepén.

Megérkezve Poissy-ba egy nyári délután, eltikkadva szállottam ki a 3-ik osztályú kocsiból s egy kis ivóvíz után néztem az állomáson. Azonközben, hogy így szaladgáltam a könyvemmel, az a kízó szomjúság gyötört, ami minden ügynököt, mártírt és rikkancsot gyötör, de amelynek az én esetemben nyilvánvalóan lelki okai is voltak. Ha nem tiltanám meg magamnak ezekben az írásokban, amint ezt már többször jeleztem, a nagyobbarányú vállalkozásokat egy író toll ecsetjével s bűvárszondáival, bőven leírnám e ponton ezt a drámai szomjúságomat s ennek a drámai szomjúságomnak azokat az egyiptomi napjait és éjeit, melyekben valami, történelmi átok perzselte a gégém, atavisztikusan. Egész fiatalságomban olthatatlan szomjakat éreztem. Olthatatlan szomjakat éreztem magányos nyári délutánokon át a Luxembourg kertjében s kis szobám ablakából, amint az alkonyat óráiban az első csillagokat néztem. Az erkölcsiéken kívül, amelyekről alig szólok, talán klimatikus hatások is magyarázhatják ezt a szünet nélkül való elepedettséget. Nem egyszer, egyenesen a vízcsapnak dőltem s úgy ittam hosszú perceken át, félig ájultan, félig elázva, mint egy állat.

Az állomás végében, egy platán alatt, rögtön megláttam egy kis bronzkutat, amelyen, egy kagylóformából, vastagon dőlt a víz, csillogón a napfényben. *Eau potable*, olvastam a kúton s rögtön, a félarcommal, a vízszugár alá hajoltam a tátott szájam gyönyörűségével. Akkor, amint így ittam, fölfelé meredezve, egy másik felírás is a szemembe ötlött, egy másik felírás, apró gót betűkkel: «*Don de M. Octave Mirbeau*». Nem emlékszem, hogy volt valaha életemben ilyen kettős örömöm, mint amilyet ez az üdítő víz s ez a finom szöveg okozott így együttesen a lelkemnek e nyári délutánban. Úgy ittam hálásan és vallásosan, mintegy az adakozó tiszteletére. Úgy ittam, mint azok a legrégebbi elődök a pusztában, mikor Mózes báró forrást fakasztott a sziklán. Úgy ittam, olyan önfeledten, olyan búfelejtőn, olyan extátikusan, hogy a brüsszeli

gyorsvonat, kitörvén a látatlanból s elrobogván a hátam mögött, majd elsodort a légnyomásával.

Azokat a szálakat sem vizsgálom, melyek ösztönös vonzalommal Mirbeauhoz kötöttek. Tájékozatlan ifjúságom elbűvölve követte azok az írásbeli szilajságait, melyekkel kíméletlenül mindenkit főbeütött maga körül, aki nem volt tetszése szerint. Évszázados tekintélyeket, hagyományos nagyságokat egyszerűen kitörölt a világból s az összes belső részeit kivette áldozatainak, a modor és hang olyan szabadságával olykor, olyan ötletességekkel, olyan viccekkel és szellemességgel, a leplezetlen gyűlölségnek olyan trágárságaival olykor, határok és mérték nélkül, hogy ez már fenségesnek tűnt. Az ember érezte, hogy ez a harcias író a szegények barátja. Gyönyörű kútját is a poissy-i állomáson, valami külön figyelemnek tekintetem a magam irányában. Nem tudom, micsoda jóságokat éreztem, a magam javára, ennek a szenvedélyes embernek a szívében. Nem tudom, micsoda kapcsolatokat éreztem. Azokat a kapcsolatokat és kötelékeket éreztem, melyekre az ember oly hajlamos, oly hajlamos! húszéves korának sötét nyomorában.

Egy harmadik fölírás, amit a kapun láttam, már kevésbé volt üdítő hatású. *Gare aux chiens!* ezt olvastam a kapun. Megvallom, többször elolvastam. Megvallom, haboztam is. Megvallom néhány percbe telt, amíg kivontam magam abból az eszmekörből és gondolatvilágból, melyek ezt a figyelmeztetést a magam számára is megfontolandónak sugalmazták. Meggyőzővén magamat, hogy mindez nem reám vonatkozik, óvatosan beléptem a kapun s izraelita modorban körülnéztem, a könyvemmel a hónom alatt, mint egy imakönyvvel, mint egy pálládiummal, ami meg fog védeni, akár véredek ellen is. Az igazság az, hogy nyoma se volt itten se véredeknek, se kuvasznak, se komondornak, se semmiféle kutyafajtának. Soha nem is profanizálhatták házörző kutyákkal ezt a tündéri világot, mely mint egy látomás, rögtön a kapun túl, az első kis ösvénytől fogva, a szemem elé tárult. A melegházak végtelen nyúlványai szántották át a teret s tetőzet nélkül, oldalfalak nélkül, amelyekből csak egy-egy üvegkocka maradt, olyan színekre, olyan harmoniákra, oly mélységekre s magasságokra nyitak a legritkább virágfajoknak árnyalatok szerint való csoportosításával, tűzhányó-lavinájával, gyémántmezeivel, poláris havával és sárgaréz virulásával, hogy csak bámultam és álltam, hivatlan! ágrólszakadt! sápadt költő, magyar ember, micsoda más világból! Nem láttam semmit s úgy láttam mindent elborult öntudatommal, amellyel alig tudtam számot adni magamnak, amint szédítő egységében, fényeiben és végtelenségében belém omlott ez a babyloni virágözön, rejtélyes életek ezrei, annyi szépség, amit nem ismertem. Kényes és légies virágok, olyan kelyhekkel, mint a fátyol, ezerszámra állottak opálszáraikon s más virágrengetegek, más mezők és terítők, más csillagos egek egyesültek velök s követték őket virulón a térben s abban a csöndes testvériességben, ahogy virágok állanak egymással, mint a szűz nővérek. De megismertem a gardéniát, egy egész rét gardéniát, elborítván mohos lejtőket, valami halvány fagy tompaságával, mint egy távoli tó ködösen a télben, matt fénytelenége derengésével. És megismertem a tubarózsákat, sűrű sorokban, föltüzdelve, mint a templomi gyertyák, egy másik végtelenségben s megint egy másikban, egész lejtőkön, egész lépcsőzeteken, egész folyosókon, csikokban s kendőkben a rózsaszín begóniát, a jácintot s a violákat, a hortenzia-gömböket, mint a kék lampionok sokaságát s a karmin kanéákat egy egész domboldalban, micsoda domboldalban! ami körülzárta az udvart, az egész térséget a kastélyig, a kastély körül s a kastélyon túl, piros szuronyokkal s bronzlevelekkel, valami zord mozdulatlanságban, úgy zárta körül!

És csak elbűvölve álltam, s alig mertem lépni. És mindig több volt ez s mindig más és nemcsak az volt, hogy virágok voltak itten, végtelen teóriákban, füzérekben, fonalakban, minden színekben s árnyalatokban, a fokozásoknak olyan skálájában, olyan forgatagában, hogy a leghalványabb fehérből, sárgából, kékből és pirosból a legizzóbb fehérbe, a legzordabb kékbe, titáni kékbe s vérző skarlátba mentek, nemcsak az, hogy virágok voltak itten, végtelen szó-

nyegekben, ágyakban, terítőkben, csillagkendőkben, az egyazon szín legalacsonyabb mélyétől a legmagasabb fokáig, ahonnan már nem lehet tovább, ahol már megszűnik természet, kerészet, művészet, ahol már nincs többé se virág, se szín. De ami megragadta az embert, nem is az illat, nem is a harmoniák álombeli szépsége, de az a furcsa csend, ami terjedt, az élet és virágok csendje, annyi élet s annyi virág halálos csendje, amibe nem szólott egy lehellet, egy sóhaj, egy hang! Majdnem sírtam és csak néztem s csak néztem s nem tudtam, hogy menjek? Mint egy templomban, mint egy más világban, mint egy álomban, mint egy mesében, mint ezer és ezer élő szív között, nem tudtam, hogy menjek szegény fiatalember, magyar ember! Nem is tudom, hogy mentem, hogy értem fel a kastélyig, félig ájultan a novellás könyvemmel.

Idáig, senkit nem is láttam. Itt nem volt senki és semmi, csak virág. Itt nem volt semmi, csak ez az isteni processzió valami heroikus örömben, gyönyörben és kéjben, olyan szakaszokra, táblákra és masszív tömbökre osztva, olyan felvonulásokra osztva, ahol ezer és ezer virág, mint ezer és ezer apró szűz, a maga kis templomi zászlóját hozta, ahol a fehér virágok halotti leple, a halovány selymek fénytelenességéből a legtündöklőbb jégmezőkbe dermedt, ahol a pirosak brokátja, a rózsaszín derengésből vérző rétekké változott s a sárgák és kékek rövid száraikon, mint az ékkövek csillogtak végtelen tartályokban. S ez mind, ez mind, ezernyi szírom, kehely és szár, ezernyi szín, százféle árnyalatokban, ez mind betűzött a nyári fénybe azzal a tündéri kivilágítással, amit a levegő prizmjája, apró tükrökre s kristályokra osztva, ezer felől vetített vissza délibábos tüneményességgel. Semmi nem mozdult ezekben a tükrökben s kristályokban. De a legparányibb rezgésre a levegőben, ha csak egy percre fűjt a szél, már úgy tünt, rögtön, hogy meghajlanak a tükrök s az egész virágtömeg fölborul bennök, széthajlik, oszlik, elszóródik, megy, miközben egy újabb tömeg, egy másik csoport, egy másik tömb, egy másik virágözön merül fel és jön az előbbi tetejébe, egy harmadik, még izzóbb, még lángolóbb s ez is elmarad s eltűnik s újjászületik egy tükörben!

Hogy értem fel a kastélyhoz, nem is tudom. Egy ember ült a tornác végében, akácindák mögött, melyeken alig tűzött át a nap. Egy kis asztal előtt ült, s cigarettát töltött, sokféle török dohányból, amit összekevergetett. Alig ismertem meg a sűrűben, az akácfürtökben, Mirbeau! ahogy gyűrte a dohányt a hüvelybe s dolgozott, lilaszín derengésben. Már egy egész halom cigaretta volt előtte, most ebből kiszedett egyet, levágta a végét egy ollóval s éppen rágyújtott, amint fölmerültem a küszöbön, az indák alatt, előtte... Úgy nézett a gyufa lángja mögül, amíg csak tartott ez a láng, úgy nézett meglepetve, mint aki csak virágokhoz szokott. Egy szót nem szólt, de egy nagyot szippantott a cigarettájából, olyan mélyen a mellére, hogy egy szál füst nem jött ki a szájából percekig. Én sem szóltam, nem tudtam szólani. Valami fojtogató némaságban szinte összeomlottam, mint nők előtt, akikhez nem mer szólani az ember. Csak egyszerűen kinyújtottam a karomat s így tartottam a könyvem, mint egy áldást, mint egy virágot egy más kertből feléje, szegény magyar novellás könyvem!

Átvette, megnézte, fellapozta, belenézett s olyan szomorú lett, amilyen csak egy könyvvel lehet az ember.

- *Vous m'apportez un livre, que je ne comprends pas!* - ezt mondta. - *C'est un bon livre!* - mondta még s szépen visszaadta.

Miért mondta ezt: *C'est un bon livre!* nem tudom. De olyan szomorúan mondta! Olyan szomorúan, mint mikor az ember nagyon örül valaminek. Talán csak azért mondta, mert csakugyan nem érthette, nem tudom. Talán azt gondolta, csak az a jó könyv, amit soha nem olvas az ember.

Borzasztó gène-ben voltam. Borzasztó szerencsétlen voltam. A lilaszín derengésben, a küszöbön amint álltam, nem tudom, micsoda gondolattársulással azokat a vándor teológusokat láttam, azokat a sápadt fiatalokat távoli visszasugárzásban, akik hajdan, a hazámban, Szalkán,

egy tányér levesre vártak a küszöbön s akiket bámultam. Ez az egész nagy perc itten, egy perc! évszázadokra osztva! mint a katasztrófa nehezedett reám. Nem jelzek itt semmit mélyebben, ebből a hajótörésből. De főleg ez tört össze a lelkemben, darabokra, ez a *C'est un bon livre!* ahogy mondta! Valahogy menni akartam volna ólomlábakon. Valahogy szárnyakat reméltem, hogy kinőnek a vállamon s elrepülhetek. A nyelvem beragadt a számban, olyan szomjas voltam. Alig hogy kiérek, inni fogok, ezt gondoltam, inni a kútjából és mentem.

Megint mentem a sok virág között, mentem a könyvemmel, talán nem is siettem, csak mentem, mint aki utoljára megy egy ilyen tündéri kertben, ennyi virág között és soha többé, mint ahogy koldusok mennek, akik ráérnek, mint ahogy bizonyos lepkék szállnak, lassan és utoljára, mikor vége van a nyárnak, úgy mentem a könyvemmel. A kapuhoz érve, még egyszer megfordultam s néztem. Ott állott, fönna tornácon, messze, a sok virág fölött, ott állott és nézte, ha vajjon kimegyek-e a kapun?

XXXI.

Mégsem nyugodtam a könyvemmel és csak szaladgáltam. A két lábamat lejártam. Mindenféle szaladgáltam a könyvemmel Párizsban, ahol csak valami reményem lehetett. Nem is tudom, micsoda reményem, mert soha meg nem határoztam. Olyan szegény voltam s annyit szenvedtem, hogy soha nem is kellett semmit meghatározni reményeim tekintetében. Nem kellett közelebbről meghatározni, nem kellett külön sem meghatározni miben reménykedem, nem kellett választani a reményben. Akármiben reménykedhettem, a legparányibb dolgokban is reménykedhettem, mert ha csak a legparányibb reményem is megvalósul, már rögtön jobbra fordul dolgom. Nem arról volt szó, hogy csatákat nyerjek, hogy nagy dolgokat bonyolítsak le, hogy feldűljak tömegeket. Olykor csak a legparányibb dolgokról volt szó. Csak egy percig tartó jobb életről volt szó az életemben. Olykor csak arról volt szó, hogy találkozáskor valamelyik ismerősömmel az utcán, a könyvem szellemi értéke felemeljen anyagi mélységeim éjjeléből s mint költő, mint igazi költő, megaláztatás nélkül fogadhatassak el egy szerény kis meghívást valami étvágygerjesztő *aperitif*-re, miután napokig nem ettem. Valami kis *aperitif*-re, valami kávéházban. Reménytjáró utaimban a boulevardokon, mindig étvágygerjesztő *aperitif*-eket ittam, a dolgok visszájára abban az élettani értelemben, hogy éppen attól kellett jóllaknom, ami másnak csak étvágyat csinált. De ez mind remény volt, mind remény, amit csak láttam, éreztem, gondoltam, amit láttam főleg, a nagy tömeg a Café de la Paix előtt, ahol, a teraszon, az *aperitif*-et ittam, a dörgő kocsisor az úttesten, a sok nő a járdán, az Opera fénye, ami kigyúlt a szomszédban, ez mind remény volt, mert ezt mind sodorta az élet, a lehetőségek, a beteljesedések valami szüreti ígéretével. Ez mind hatott és harsogott és visszahatott rám mámoros hangulatokban, valami furcsa szaporodással, párással és népesedéssel, mint liliputiakkal, ha szabad így mondanom. Fogékonyan a fantáziákra, minden készséggel a magam javára, hogy egy jobbik percre fordítsam a rosszat, az egész szívemmel nekidőltem minden lehetetlenségnek s a párizsi boulevardot a Váci-utcával tarkítva ájult idézetekben, igen boldog is lehettem. A tömeg kivetette elém azt a rejtélyes matériát, amelyben ezer és ezer ember lelke remeg, egy közös érzés végtelenségében. Minél több idegen embert láttam, minél több franciákat láttam, annál inkább magamra ismertem. A remény sodort. A remény sodort a honvágyban. Maga a honvágy is remény volt. Az *aperitif* hatása, hatástalanul az olyan gyomorfalak közt, melyek izgatás nélkül is reszkettek az étvágytól, vagy szilárdan álltak az éhségben, mint a bástyák, az *aperitif* hatása inkább a fejemben mutatkozott. Egy pohár vermut összekeverve, tudományosan, cseresznyepálinkával, vagy egy abszintes gránátalma-szőrp rózsaszín-opálosan, azokba a tündéri világokba emelt, ahol korlátok nélkül, a képzelet szabadságában már nem volt megállás többé és minden valóság a visszájára fordítva, egyazon

rózsaszínben derengett az itallal, amelyből származott. Nem egyszer azt vártam, meglátom Jászait a tömegben, lobogó fátylakkal, görög-római arcélével, Agrippina! aki fölmerül és megy. Meglátom Beöthy Zsoltot, aki szeretett, Weisz Juliánt, akit szerettem, Apponyit, akiben kulmináltam! Ember, tömeg, kocsisor és a nők, ezt mind benépesítettem, elepedt képzelettel, félig ittasan, félig boldogan és még boldogtalanabban, ezt mind benépesítettem a magam javára, a magam reménységében, ezt mind szántották ifjonti vágyódások olyan barázdákra, melyekből álmok hajtottak ki, virágok virultak ki, virágok egy-egy emberfejjel, - barátok, szeretők, magyarok, akiket mind vártam, hogy jönnek, hogy feltűnnek, hogy kilépnek a sorból s mosolygón közelednek, akiket mind reméltem, hogy itt vannak, hogy megjönnek, mint Pál remélte Jézust, hogy megjön, hogy meglátja, tündöklőn egy fal alatt!

Reméltem! Úgy reméltem, ahogy léleket vettem. A reményem a levegőben volt, mert minden remény volt körülöttem, az utca, az út, a házak, a telefondrót, a kábelsodrony, a madár, aki szállt a kábelsodrony fölött a füstben fenn az égen, az első rikkancs, aki kiáltott és rohant és nem is tudom, ez mind reményem volt! És amit nem hittem s amit nem is vártam, akit sohse láttam és sohasem ismertem s amit soha nem is képzeltem s amit nem is kívántam s amire nem vágytam és soha nem is reméltem, ez mind reményem volt, amint szaladgáltam Párizsban a könyvemmel, mint egy sivatagban. Szaladgáltam a reményben, sőt! Már nem is arról volt szó, hogy mi a reményem, hogy miért szaladgálok, hogy mi a célja annak az Ahasvérus-útnak az utcán s a boulevardokon, az egész életemnek! Most már csak arról volt szó, hogy abban a csodában reméljek, aminek történnie kell, hogy tovább mehessek a reménytelenségben!

És csak szaladgáltam a könyvemmel és mindenfelé szaladgáltam s mindenfelé néztem s nem tudtam, mit nézek s nem tudtam, mit érzek, csak a könyvemet éreztem a hónom alatt, s a két lábamban egy végtelenséget. Reméltem, nem reméltem, bizakodtam, nem bizakodtam? már nem is tudom, olyan ájult voltam. Nagyon fáradt voltam. Nagyon fiatal voltam. Ezt főleg onnan éreztem, hogy nagyon éhes voltam. Úgy voltam éhes, hogy ezt nem vallottam be magamnak, mert nagyon büszke voltam önmagam előtt is, de azért nagyon éhes voltam. A boulevardok népvándorlásán, az estében és fényben, nem jött egy lélek, akit ismertem. Egy leány köszönt egy utcasarkon. Tisztelettel visszaköszöntem, megemelvén a cilinderemet, mert Maupassantra gondoltam, aki mindig ilyen illedelmesen köszönt vissza utcai kisasszonyoknak. Mindig irodalmi dolgokra gondoltam s analógiákra gondoltam, mert maga az út, az utca, egész Párizs a boulevardokon harsogva és zúgva az estében és fényben, valami nagy regény volt, ami élt. Itt voltam benne a könyvemmel, nem tudom micsoda dupla regényességben, hogy a könyvemmel voltam, a húsz évemmel voltam, a gyomrommal s kevélységemmel, írói magányosságommal s a két fáradt lábammal ahogy mentem a könyvemmel. Ehhez az egész képhez estéli lilafényben, az egész tömeghez és néphez, zúgáshoz és harsogáshoz, nem tudom hogy mondjam, de felkentem magamat, mint egy nagy vászonra mellékfuvolásnak, zsnalasztának, fiatal írónak és hontalan katonának, az egész sorsomat felkentem, az egész életemet valami nagyon nyomorultnak ebbe az egyetemes képbe. S fokozván a lelkemet, mint igazi fuvalás, a legbensőbb hangokra, megint csak a könyvemhez omlottam le, amint leültem egy padra és csak ültem, hogy mondjam? megtermékenyülve. Valami finom meseszövésben voltam, ahogy ültem, valami mély konstrukcióban önmagammal s önmagamban. Úgy szólván magamat írtam a lelkemben s magamat komponáltam, amint ültem a padon, ebben a finom meseszövésben, ebben a finom megtermékenyülésben s közben néztem az omnibuszokat, a három vastag percheron-lovat egymás mellé fogva s aki rohant a sörényét lobogtatva, mint három oroszlán, járomba fogva. Mit vártam? miért ültem itt? reméltem? mit reméltem? Már valahogy úgy reméltem, olyan eszményi magaslatokon, hogy a könyvemmel kikapcsoltam a reményből! Mint mikor az ember oly forrón szeret egy nőt, hogy megfagy a vágyában iránta.

Mégegyszer visszaéltem, apránként és részletekben azt a nagy szakaszát az időknek, a könyvem határvégéig, ahol rezümáltam. Az ember nem hinné, mennyire rezümálnak emberek, akik ülnek esténként, egy padon, a boulevardon. Annyi munkám volt ezzel a könyvvel, annyi nélkülözésem, miközben írtam, mindig csak írtam, micsoda téli éjjelekben írtam, micsoda tragikus világítás mellett, micsoda fáklya mellett, amit ujságpapírból sodortam magamnak, mikor nem volt gyertyám s így írtam a fáklya lángja mellett... Annyi munkám volt, hogy kiadjam ezt a könyvet, annyi száz levél, amit írtam s vittem a postára, a vasútra, egyenest a vonathoz, az ambuláns kocsira! csakhogy biztosan elmenjen, - annyi szenvedésem szóval, hogy valósággal megüdvözülve, mint egy szent ültem a padon. Éreztem, hogy e könyv sorsdöntő jelentősége odáig visz, hogy lassanként megsemmisülök benne. Hogy az élmény mellett, ami ez volt számomra, az első könyv! szinte megszűnök egyénileg, megszűnök, mint privát ember s felszállok valami távoli eszményiségbe. Hogy a gyönyörrel s a kínokkal, amiket mind magába zárt, megszűnök szenvedni, remélni, megszűnök ülni is a boulevardon egy padon. Hogy eltűnök a világból éppen azzal, hogy ez a könyv megjelent! Még szerettem, mit szerettem! imádtam, de már-már megváltam tőle, mint egy roskadozó hídon, ahonnan számomra másfelé vezet az út. Elmerülve a sorsomban, ami nem tudom micsoda foszlányokban tünt tova előttem, a könyvem a maga sorsára bíztam, amint kihullott a hónom alól s lesiklott mellém a padra, mint a levél, ha lesiklik a fa törzsén az ágról, mint nagy hitem, ami hullott a fájáról, ifjonti szerelmem, szegény első könyvem! S valósággal éreztem a gloriolámat, a cilinderem karimája körül, ahogy fáradt fejem a pad támlájának dőlt. Az egész arcom, átszellemülten, az égnek fordult abban a beteljesedett reménységben, amit minden ember ismer, amikor nem lát, nem hall, nem tud semmit a világból.

De akkor, valaki kopogtatott a vállamon, egy rendőr, pelerinában. Először nem is hallottam, nyilván csak másodszor hallottam, mert már erősebben kopogtatott.

- *On ne dort pas ici!* - mondta egyszerűen, barátsággal, mindazonáltal egy árnyalat megrovással s ment tovább az útján.

Én is mentem. Úgy mentem, ahogy álmából ébredve megy az ember, a mellett, hogy még tovább tart az álma. Úgy mentem, ahogy csak én mehettem, kissé megróva magam benső szemléleteimben, hogy magyar író létemre, mint egy csavargó aludtam a boulevardon, egy padon. Úgy mentem azzal a sajtó passzivitással, mely ehhez a nyomorhoz hozzáfűzte pesti jólétem és dicsőségem emlék-medaljonjait egy egész gyűjteménysorozatban s valósággal véreztem a szívemben. Nyilvánvalóan igen magasról estem. Körülbelül olyan magasról estem, mint amilyen Pest és Párizs volt egymás mellett, a méretek arányában. Az összes méretek arányában, az erkölcsiekben és fizikaikban. Gyorsröptű lezüllöttségem annál meglepőbb volt számomra, hogy fiatal létemre, igazság szerint, még alig lett volna időm, hogy így tönkremenjek, ilyen végérvényesen, mint egy régi bankár, akinek ehhez hosszú évek állnak rendelkezésre. Még nem is voltam semmi és már semmi sem voltam.

És csak mentem. Borzasztó egyedül mentem, holott megint a könyvemmel a hónom alatt, úgy mentem rabbinisztikusan. Úgy mentem évezredek átkában, ahogy egy bizonyos emberfaj oly sokat megy a történelemben. Megvallom, mindig szerettem a történelmet. Úgyszólván a magam javára szerettem. Úgy szerettem, mint ahogy egy Perényi, a multaknak hősi emlékeit. A sorsomat kutatván, szükségképpen hozzákapcsoltam magam a történelemhez, meglehetősen szerényen, igaz, csak úgy, mintha egy vékony kis fonalat kapcsolnék, egy kis selyemszálat egy nagy gombolyaghoz, olyan nagy gombolyaghoz, mint a föld. Így kapcsoltam hozzá magamat, májusi virágzásomban, mártíri gurmandériával. Így kutattam azzal az egyéni szenzualitással, azzal a tudori kéjjel, azzal a jezsuita ájultsággal, hogy azt hittem, meg is fejtettem valamit. Vajjon mit? te jó Isten! Megsemmisülve húsban s vérben, de megnőve a szívemben, gyarapodván érzésben is és gondolatokban, büszkén eljutottam atomszerűségem, parányisá-

gom és jelentéktelenségem felismeréséig. Az éjjelben és a boulevardokon, elveszve térben és időben, elveszve és sodorva, silány egzisztenciámnak olyan mélyeire szálltam, hogy az mélyebb volt, mint maga az élet, mindennél mélyebb, úgy találtam. Minél mélyebbre szálltam, annál mélyebb volt az éjjel, annál tágasabb a boulevard, annál sötétebb minden egy lilaszínű világításban és csak szálltam. Már nem is voltam éhes. Már csak valami tompa fájdalmat éreztem a gyomromban és csak szálltam. Valami tompa fájdalmat, hála Istennek! Mindig boldogan felsóhajtottam erre a tompa fájdalomra. Mindig ezt a tompa fájdalmat vártam. Mikor ez megérkezett, szinte fordultam a pályán, meg voltam váltva! Mert ez volt a végső pontja, ez a tompa, annak az élettani állapotnak, ameddig éhes tudtam lenni. Ameddig fel tudtam menni az éhségre, mint egy hegyre. Aztán már nem volt tovább, aztán már csak szédültem. Már csak szédültem abban a széles horizontban, amelyben oly szűkre voltam szabva. Az egész létem a gyomromra volt szabva, ami az önérzetes embert megalázta bennem. Ezért vártam ezt a tompát. Az idők során, ahogy multak az évek, mind korábban jelentkezett. Ez volt a szerencsém. És csak mentem.

És csak mentem és csak szálltam és töprengtem és népek és tömegek és távoli vándorlók egyetemes végzetében, ami vándorlásukat illeti, a magam kis privát sorsára ismertem. Megismertem tradíciókat, megismertem örökségképpen, egy évezredes tréninget magamban. Lehet ez? Nem tudom. Valószínű. De talán felesleges itten ilyen tudományosan, ilyen renanszerűen magyarázni és fitogtatni, egy demokráciában! történelmi eredményeket. Mindenesetre hihetetlen, micsoda távgyalogló voltam. Micsoda utakat tudtam járni, a két lábamon, micsoda utakat, tériszony nélkül, ahogy menni tudtam, egész éjjeleket menni és csak menni!

És csak mentem. A Madeleine-től a Bastille-ig mentem, s a Bastille-től megint vissza a Madeleine-ig mentem s megint megfordultam s megint mentem s már mindent láttam, mindent felismertem, mindent megjegyeztem, az összes lámpákat az ablakokban, ahogy sorjában kialudtak, amíg mentem s jöttem, az összes párokat a kapuk alól, akik betértek a házba, amíg visszajöttem, s már ismertem az összes lányokat csoportban s az összes lovakat hármásával a nagy omnibuszokban s akik rohantak, lobogva, elémbé s utánam, pattogva az úttesten, amint így jöttem-mentem, a Madeleine-től a Bastille-ig s a Bastille-től a Madeleine-ig vissza, amint így jöttem-mentem! Végül megálltam a Concorde-téren, egymagam, késő éjjel, ezer lámpa közt a Concorde-téren, mint egy erdőben, ahol minden fa ég. Megálltam azon a szent helyen, ahol annyi embert lefejeztek a forradalomban. Egy király feje is hullott itten, gondoltam, mert nagyon fiatal voltam. Borzasztó merész dolognak is éreztem, hogy egy királyt lefejeztek. Nem is értettem, hogyan történhetett! Eszembe jutott az a conventi képviselő, aki felkiáltott a gyűlésben: »Egy király, a dolgok erkölcsi rendjében annyi, mint a dolgok fizikai rendjében egy szörnyeteg!« Csak így történhetett, az ilyen forradalmi ortodoxiának kilengéseivel. Nem osztottam ezt az elvet, Isten őrizz! Rendkívüli tisztelettel gondoltam Ferenc Józsefre, noha törvényét megsértettem, mégis rendkívüli tisztelettel, mint egy üdvözlettel. S felmentem a Concorde-térről az Etoile-kapujáig. Már ott reggel volt akkor.

Az egész nagy massa, az egész monumentum, megkönnyült körvonalaiival, az egész nagy kőív a magasba kalapálva, a reggel kapuja volt, úgy tűnt. A bolthajtásban, magasan fenn s a bolthajtás fölött a végtelenben, egy olyan őskori égbolt nyílt és sodorta hajnali mezőit felmosva arannyal és ezüsttel, a fáklyafénynek s viaszgyertyáknak olyan anyaszentegyházi tündöklésével, hogy az ember, stílusosan, hozzá kívánt volna ezekhez a fényekhez és kivilágításhoz valami egyiptomi sivatagot néhány szent emberrel s egy gyermekkel, akik ballagnak számárháton. De csak annyi volt, hogy hirtelen, egy zord kis utcából a szomszédban, a kapun túl s a fényben, egy zászlóalj katonaság dült elő mintegy az emberiség bőségszarujából, egy selyemzászlóval s a zenekarral az élén, mely a Marseillaise-t játszta! Önkénytelen, bús lépteimet e szent himnusz ütemére fogtam s úgy meneteltem a csapattal, szerényen a fal mellett a járdán, mint egy széljegyzet a szöveg mellett egy könyvben, úgy meneteltem, micsoda

jegyzet! ismeretlen katona e nyilvánvaló vörösnadrágosok mellett s aki boldog, boldog? nem is tudom, de hogy egyszer egy másfajtának lépteiben járhat, zenekísérettel! Így értem ki Neuilly-be, - no de hova menjek? Körülöttem akit láttam, akik hordták a tejet s szaladtak a friss kenyérral, fiatal cselédleányok, mind ki voltak aludva rózsaszínre. Az ég tüzelt. Már ez nem volt asszír-babyloni ég, már ez Párizs ege volt a reggelben, ásványolaj és benzinláng titánkékjével, sárgáival, láváival, ahogy a nap lángolt! Hova menjek? Hova menjek a könyvemmel? Az igazság az, hogy már egy órája haboztam, ha benyissak-e Rippl-Rónaihoz, aki itt lakott a szomszédban. Rippl! micsoda reményem?! Már jöttem is vissza, zene nélkül, micsoda zenéssel!

Akkor eszembe jutott egy kitűnő ember, aki ujságíró társam volt Pesten, akivel hajdan nagy riportokra mentem, aki szeretett is engem, Siklóssy József. Ez is itt lakott ezen a környéken, itt élt szerényen gyönyörű hitvesével, aki párizsi nő volt, itt dolgozott német lapoknak, drága, kitűnő ember!

Istenem, egy percet késtem, ezt láttam rögtön, amint beléptem. Épp vitték ki a tejeskannát, a csészéket, a süteményt, épp vége volt! és már szedték le az asztalt.

- Reggelizett? - kérdezte Siklóssy, aki zszurnaliszta létére, látott valamit a szememben.

- Köszönöm, - ingadoztam. - *Merci*, - folytattam Siklóssyné felé, aki megfordult a tálccával a karján és állt és várt, a tálccával a karján.

- *Merci oui, ou merci non?* - kérdezte határozottan, mert únta, hogy így álljon s várjon a tálccával a karján.

Rögtön, ez a hang ledöntött, ez a franciás szövevény e *merci* körül, amelyben elvesztem, mint egy labirintusban. Úgy össze voltam törve éhségtől, gyaloglástól, nyomortól s gondolatoktól, hogy primitív őszinteségem, amellyel itt, a magam javára, felelnem kellett volna, szinte megcsúfolta a szívemben szemérmes dicsőségemet. Nagyon mélyen lévén, nagyon megsebezve is lelki magaslataimban, a mellett, hogy olyan mélyen voltam, talán egy egyszerűbb s gyöngédebb szónak, társulások nélkül, inkább engedtem volna, mint ennek a francia fordulatnak, ami oly idegen volt. Azonfelül, bizonyos megvalósulások előtt, majdnem mindig elvesztettem magamat. Csak éppen, hogy kinyujtsam a kezem, hogy kimondjak egy szót s már megbénított, hogy megszűnik egy álmom. Úgy oda voltam tapadva nyomorhoz s fájdalomhoz, hogy inkább az fájt, hogy levágjanak róluk.

- *Merci, oui*, - mondtam jóvátehetetlenül s a hölgy ment a tálccával. Ritkán éreztem életemben, hogy valaki messzebb útra megy.

De akkor jött egy másik vendég, egy fiatalember. Egy egész más külsejű fiatalember, mint én. Néptanító külsejű fiatalember, tömzsi, durva, holott szép meleg szemekkel. Nagyon furcsa fiatalember, ahogy bejött, ahogy fordult, ahogy néztem, nem is tudom miért olyan furcsa! Nem is tudom, mit éreztem benne, a két szemében különösen, mit láttam rajta, mi volt olyan furcsa! Egy kis kopott barna felöltőben volt, ami majdnem szétrepedt rajta, úgy megfeszült az öltés fehér cernájával, a mellett láthatólag, mellényt s kabátot pótolta s egy olyan kis bizonytalan szürke nadrágra ereszkedett, mely két egyenlőtlen szárával, két feltűnően egyenlőtlen szárával, majdnem a bokáig hagyott födetlenül két tisztességes cuggos-cipőt, két súlyos masszájú lábon. Nem lehetett kétséges, hogy ezzel a nadrággal s felöltővel egész garderóját felvette ez a fiatalember, aminthogy két duzzadt zseb, kétoldalt ezen a felöltőn, arról is tanuskodni látszott, hogy mindene itt van ezekben a zsebekben, amije csak van ezen a világon ennek a fiatalembernek. Csak néztem, nem tudom, egy évig néztem percek alatt s a nyakkendőjén, ahogy félrecsúszott az ingén a gyári forma merevségével, mint egy pléhdarab, a nyakkendőjén, micsoda nyakkendőjén! egy legyet láttam, egy legyet! recézett szárnyakkal, egy igazi kis szürke legyet, mozdulatlanul! Csak néztem, mit mondjak? Ez a nyakkendőtüje

volt ennek a fiatalembernek, ez a légy ezen a nyakkendőn, igen szellemesen. De ez volt minden, nem tudom, ez a légy volt minden! Ez volt az ékszer, a kincs, a ritkaság, minden! Minden szegénység, szerénység s igénytelenség ezen a világon. Az egész tömzsi fiatalember.

De ami egyenesen megdöbbentő volt számomra, amivel minden külsőség ellenére, valami benső mélyekben hasonlítottunk egymásra: hogy tudniillik ő is hozta a könyvét, mint én, a tulajdon szerzeménye-könyvét, ő is hozta! De ő már német fordításban, «*Der Hunger*» címmel. Knut Hamsun volt ez a fiatalember.

Igy ültünk hárman akkor, Neuilly-ben, micsoda hármak! Siklóssyval, aki felém fordult:

- Csak azt tudom tanácsolni, - mondta, - hogy maga is fordítsa le a könyvét, - ezt mondta barátsággal s nézte, milyen sápadt vagyok.

Hasonlóképpen nyilatkozott Hamsun, hasonló barátsággal, amint csak ültem s néztem.

- Franciára! - mondta, - franciára! franciára! - így mondta többször, franciára! de ő nem nézte, milyen sápadt vagyok, s felállott mint egy jelre. Odakünn harangoztak.

Mi célja volt mindennek? mit reméltem? mit nem reméltem? franciára! de ahogy indult a fiatalember, csöndesen hozzája csatlakoztam. Már olyan fáradt voltam, hogy nem is volt akaratom. Hogy ő is ment, hát én is mentem. Már a legyet is elfelejtettem a nyakkendőjében s csak követtem s csak mentem, mint egy néptanítóval, mint egy idegennel, úgy mentem vele, mint egy szegénnyel, mint egy testvérrel, csak mentem. Hogy soha többé nem fogunk találkozni, gondoltam, hát megyek vele és csak mentem.

Mikor végigjöttünk az avenue de Neuilly-n, azt kérdezte, miről szól a könyvem? Egyszerűen azt feleltem: talán arról, amiről az öné. Tudniillik a cím után ítéltem.

- Egyébként, - mondtam, - én sokat beszélhetnék magának az éhségről.

- Ismeri ön a *petit beurre*-t? - kérdezte. - Finom vajjas kéksz, nagyon kiadós, tápláló, 20 centimes-ért kap egy negyed kilót...

Rögtön, a felöltője zsebéből, kinyomkodott egy csomagot, papírzacskó formájában. Alig tudta kihozni a zsebéből, olyan nagy zacskó volt.

- Ez van egy kiló is! - mondtam felderülve.

- Van! - mondta s leült egy padra, az út szélén egy fa alatt és intett, mint egy házigazda.

Kettőnk között volt a zacskó, a padon. Ahogy megkezdte s kivett egy kékszet, én is, finoman, kivettem utána egyet. Így, vártam mindig, hieratikusan, hogy előbb ő vegyen ki egyet s csak aztán nyúltam a csomagba, utána, s magam is vettem egyet s csak egyszer csaltam, mikor kettőt vettem egyszerre, két olyan vékony kis négyszögleteset, mint két kis kockát egymáson, édes kis *petit beurre* szerelmem!

- Ismeri ön azt a bizonyos tompát? - kérdeztem, - ami megszállja az ember gyomrát s szinte elvágja az éhségét, mint egy kés? Ismeri ezt a tompa fájdalmat, Hamsun?

Nem felelt, csak nézett, mint aki nem érti, amit kérdeznek. De a zacskóba is nézett, ha maradt-e még benne és látván, hogy üres, egy másik mozdulata volt. A vastag kezével, lágyan, a másik zsebébe nyúlt.

XXXII.

Valóban az volt az általános vélemény, hogy a könyvem le kell fordítani franciára. Mindenki ezt tanácsolta, az egész boulevardon mindenki ezt tanácsolta. Azzal a mély bölcsességgel s azzal az üde könnyedséggel tanácsolta ezt mindenki, ahogy az emberek általában ellátják egymást tanácsokkal. Legszegényebb honfitársaim is ezt tanácsolták, olyan üde könnyedséggel, olyan optimisztikusan, olyan tájékozottan, olyan bravúros technikájával a tanácsosztásnak, oly pazar kikalkulálásával a leggyönyörűbb eredményeknek, hogy csak ámultam, miért nem tudnak ezek magukon segíteni, amikor olyan jól tudnak mindent a mások számára! Az igazság az, hogy ezekben a tanácsadóknak még izzón ég, lidérctüzekben, egy jobb sors és boldogság eszménye! Letörve, sajnos, csak éppen az az energiájuk hiányzik, ami a dolgok megvalósulásához szükséges, s amit másban még feltételeznek. Ezért ilyen kitűnő tanácsadók. Ilyen makacs tanácsadók. Ilyen aranyosak. Nem tehetvén semmit többé, mást buzdítanak, lódtítanak s indítanak a küzdelembe.

A küzdelembe! Szaladtam a könyvemmel. Mindig csak szaladtam a könyvemmel. Közben Justh Zsigmond is visszatért Párizsba s hozzá is szaladtam a könyvemmel. Abba a kis szállodába szaladtam a rue Duphot-ba, ahol lakott s ahol kirakta összes selyemharisnyáit egy gyűjteményes csoportozatban.

- Beöthy Zsolt nagyon dícséri a könyvemet, - mondtam. - Apponyinak is küldtem egy példányt.

- Le kell fordítani franciára! - mondta Justh hasonlóképpen könnyedén, de a finom szőke szakálla rezgésével. - Én is lefordítottam *A puszta* című könyvemet, - mondtam. - *Le livre de la Poustá!* - így mondta finom franciásan s nagyon boldognak látszott a finom szőke szakállával, ahogy ezt így mondta, a könyve címét lendülettel, franciásan. - De Ollendorfhhoz ne menjen, az nagyon drága, - mondta még, de már ezt kevésbé lendületesen.

Drága? gondoltam, hogyan? Én nem így gondoltam ezt, a saját költségemre, mint egy magyar főúr, gavallérosan! Ez egy más világ itt, gondoltam, *Le livre de la Poustá!* Neki van pusztája, Justhnak! Magyarországon, nekem is van, a zsebemben! nekem! pusztám! s megint szaladtam Türr Istvánhoz, hogy vele is megtárgyaljam az esetet.

- Nagyon fontos dolog ez, - mondtam Türr barátsággal, holott sejtelve nem volt róla, miről van szó. Annyira nem volt sejtelve, hogy Massenethez adott egy levelet.

- Itt lakik a szomszédban! - mondtam, mintha csak azon múlna az egész, hogy Massenet hol lakik.

- Mit tehet Massenet ebben az ügyben? - kérdeztem ámulva. - Hiszen az zenész.

- Magyarország barátja! Ez már valami, - felelte Türr katonásan.

De végül Bertha Sándorhoz is adott egy levelet, azzal az atyai készséggel, tájékozatlanul, mint aki minden problémát megold s elsöpör minden bajt és nehézséget ebből a világból.

Megint mentem a könyvemmel, megint mentem. Bertha Sándor! Ez már olyan reménytelen volt, hogy már semmi sem volt reménytelenebb s akkor megint nekivágtam a térnek, a nagy utaknak, a végtelennek, hogy lejárjam benne a két lábamat s valahogy összetörjek minden idegemben, ahogy ezt szoktam, a végső reménytelenségben. Megint mentem, megint mentem! Nem egyszer, a háromlovas omnibuszok előtt, melyeket szerettem, egy-egy olyan spontán félmozdulatom volt, hogy elébük vessem magamat. Energiák nélkül az öngyilkosságra, csak éppen ez az egy mozdulatom volt hozzá, csak egy lelki omladásom, csak egy benső hangom az elhatározáshoz, mint egy költőnek egy érzése egy vershez! S megint mentem a könyvemmel Neuilly-be, Rippl-Rónaihoz, mert itt már nem lehetett csalódnom.

Az első az volt, hogy elkérte a könyvem.

- Nincs mit olvasnom! - mondta.

Mikor elhárítottam, bevallván nagy céljaimat a könyvemmel, egy képet ajánlott cserébe. Néztem a falakat, ahol ezek a képek lógtak, a falak alját, ahol sorakoztak abban a sivár szobában, mely pedig egy kertre nyílt, de micsoda kertre búbanatosságban, egyetlenegy fával, egy keserű fűzfával, mely villámsujtottnak látszott. És micsoda képek ehez a sivár szobához, ehez a kerthez, ehez az egyetlenegy fához, ehez a keserű fűzfához, micsoda borzasztó képek! Mind szürke és fekete képek, egymásra rakott s egymásra kent szürkéségek és feketeségek s még szürkébb szürkéségek s még feketébb feketeségek, mintha egy pince mélyén, koromsötétben festették volna őket, amúgy látatlanba!

- Akarod ezt? - kérdezte s levett a falról egy ilyen képet s levett egy másikat, egy harmadikat, egy még szürkébbet és feketébbet s mindig kérdezte: «Akarod ezt?», «Vagy talán ezt?» s egy almárium árnyékából mutogatta, szakszerű állásban, félig elbújva az almáriumban, amivel annyit nyertek ezek a képek, hogy kevésbé látszottak. A mellett mind, tagadhatatlanul, az igaz valót kívánták ábrázolni, szép, egyszerű tárgyakat kívántak ábrázolni, egy asztalt virággal, két széket búsan egymás mellett valami tragikus magányban, egy tálcát egy könyvvel, két narancsot egy tálban, egy egész kertet egy almafával kívül a kerítésen, de mindezt szürkében és feketében, mindezt olyan formatitkokban s lehetetlenségben, olyan álmokba és ájultságokba vetítve, olyan síkokra feszítve és kenve, hogy megszűnvn anyagszerűségük, térbeliségük, minden néven nevezhető megtapinthatóságuk, az étellel is megszűnt közösségük s korrespondenciájuk, az étellel? nem! még illúziókkal s kimérákkal is megszűnt kötelékük s valami kiszámított gyermekesség benyomását tették. Ez az omlatag modor, ha ennek mondhatom, ez a festészeti ákombákóm és kígyóbüvölés, ez a szent naivitása a zseninek, aki felmegy aludni a legmagasabb magaslatokra, annál meglepőbb volt, hogy Rippl, egyénileg, nem igen adta oda magát a tulajdon regényének s nem igen kedvelte, az élet útján, azokat a kis fekete lángokat és villanásokat a messzeségben, melyek a képein oly közéről lobogtak. Soha ember, legalább e neuilly-i időkben, nem volt realisabb és izzóbban és áhítózóbban a földhöz kötve, javakhoz és örömhöz! Soha senkit nem éreztem ennyire tudatában az igaz valóságnak, plaszticitásnak, reliefnek, megtapinthatóságnak. Az álma az élet volt, az egész élet, szinte kontúrok nélkül, az egész élet a maga számára. Nem is tanácsolt, az egyetlen! aki nem tanácsolt semmit. Egyszerűen elkérte a könyvem. Majd bolond leszek! gondoltam, egy képért, egy ilyen képért, jut eszembe! Holott egy nap, amint energikus fejlődésével, kivágta magát ezekből a ködökből és káoszokból az életbe s a szépségbe, már egyik leghíresebb képét nekem adta volna, - «*azt a hosszú fekete női alakot (virágvázával a kezében)*», ahogy írta. Ez sem kellett, nem is tudom, miért? Nem kutatom, mi zárta el a szívemet e művész szíve elől, mi vette el a kedvemet, holott máskülönben oly könnyen tudtam fölengedni, szeretni! oly könnyen!

Inkább kimentem a kertbe, csalódás nélkül a kertbe, s nem hagytam el a könyvem egy percre sem s csak vittem a hónom alatt a kertbe. Körülnéztem a kertben, megint csalódás nélkül, mint az olyan kertben, ahol nincs egy szál virág s azon az egyetlenegy fán is, ami van a kertben, fehérneműt szárítanak. Amerre csak néztem a távolban köröskörül, a fortifikációk kőmasszái álltak kietlen házfalak alatt, amelyek tetejében a megszámlálhatatlan kéménycső, mint egy fekete népség füstölgött az égnek, felhőknek és kéknek, halovány és elborult kéknek, amelyben fecskék szálltak, rézsútosan, hanyatthomlok, mintha hullának.

De a fa alatt, az egyetlen fa alatt a kertben, tele aggatva ingekkel és gatyákkal, egy fiatalember állott e vásznak árnyában, mint levegő-szufiták alatt egy színpadon. Egy gyönyörű fiatalember, Knowles skót festő, felejthetetlen Knowles! aki Ripplnek lakótársa volt. A fa alatt állott magányosan, mintha őrizné a ruhákat, a vásznakat, a szufitákat, holott imádkozott! Igen elegáns fiatalember volt, igazi skót fiatalember walterscott-i messzeségekből, kék messzesé-

gekből, ibolyaszín szemekkel, mint egy nő, hullámos szőke hajjal, mint egy másik nő, karcsú, nyulánk, finom, mint egy zerge a hegyekből s aki csak állott a fa alatt és csak imádkozott. Nemrég tért át héberségéből a római apostoli vallásra s el volt bűvölve szentségtől, szimbolumtól, dogmától s skolasztikától s a fa törzsén is volt egy kis oltára, egy kis Szűz Máriája, kék porcellánból! Elragadtatva, a mennyekbe szárnyalva, főleg a Szent Szűzhez ájult el neophita lelkének miszticizmusában s úgy imádot egy álmod, annyi szent gyönyörrel, annyi valósággal, annyi reménységgel a rögtönös megvalósulásban, hogy a könnye folyt, amint hebegte: «*Oh ma sainte Vierge! Oh ma bonne Vierge!*», amint ezt hebegte százszor. Az ajka, amint néztem, véresre volt harapva.

Nem mertem szólni és csak álltam és hallgattam s egy kicsit elkerültem messzebb, ahol vártam. Időnként a ruhákról az ágon, egy-egy vízcsepp pötyögött a fejére, egy-egy lassú vízcsepp, ami meggyült és hullott a hullámos fejére, amint azt láttam a távolból, ahol vártam. Nem is érezte nyilván. Végül jött felém elázott arccal, két olyan szemmel, hogy ilyet sohase láttam, két ilyen szemet és csak bámultam és álltam és nem értettem, micsoda kék ez, micsoda kék ez, micsoda fény, micsoda imádat, micsoda sugárzás ez ezekben a szemekben, mint egy ködkép felé a jégstengeren.

- Oh drága Knowles, - mondtam, miután üdvözöltük egymást, - mindenki nem olyan boldog, hogy miként Ádám a paradicsomban, egy fa alatt imádkozhat. Lássá, - folytattam, - itt van a könyvem, az én fájdalmas könyvem, amivel szaladgálok, az én egész kínos életem! Nézze csak, mondja, nem tudom, mit csináljak, hogy egy kicsit segítsek magamon...

S azzal sebtiben és lágyan és melodikusan, elmondtam nagyjában minden keservem, a sok nélkülözésem, lírai szegénységem, a sok tervemet is a könyvemmel, hogy lefordítsam, az általános vélemény szerint...

- A könyv, - felelte, mint egy hegedű, olyan hangon, a legfinomabb ondulációkkal s választékosággal, hogy minden szavával s hangjával, minden árnyalatával és sóhajával művészi legyen, - a könyv, - mondotta, - csak egy ember s igen gyakran még annyi sem. *Ez nem az út*, - tette hozzá s leült egy padra s nézett olyan tündéri kékségben, mint egész nagy ibolyarétek.

- Az út? - kérdeztem aggódás nélkül, mint akinél nem számít még egy pár kilométer. - Az út? - kérdeztem, mert nem felelt mindjárt.

- A lelkét fordítsa át, az egész lelkét egy másik lapra, egy másik partra, - mondta végre, mert így gondolta az utat. - Térjen meg a valláshoz, - mondta, - imádjá Máriát! *It's the only way to happiness!* - így mondta.

S összekulcsolt két fehér kezét a térdén, két fehér kezét, mint két műremek, olyan hosszú, vékony, hegyes ujjakkal, mint egy-egy csáp.

Imádjá Máriát! Még ez volt idáig, a könyvemmel kapcsolatban, a legfinomabb tanács, ami e kék szemek tekintetével, mint az ibolyák hullottak le rám. Csalódás nélkül, én is összekulcsoltam a kezemet a térdemen, a könyvem fölött. S így ültünk szótlanul, egymás mellett, sokáig.

Már késő este volt, mikor hazafelé tartottam, már éjjel is, mikor még bandukoltam gyászos utcákon a banlieuben, holtra fáradtan, ahogy bandukoltam s abban a csöndes rémületben, mi lesz holnap és megint holnap és azután is, éveken át? Gyér lámpák világában, a könyvemmel a hónom alatt, csak mentem és csak mentem, más gyászos utcákon s rossz köveken csak mentem s beértem Párizsba végre, jobb vidékre s nagyobb fényekbe, s átjöttem a Szajrán s a hídról bekanyarodtam, a rue des Saints Péres-be kanyarodtam s fordultam itt és csak bandukoltam, magányos árny az éjben, a falak mentén, a rue Jacob-ba kanyarodtam és vándoroltam s bandukoltam és néztem is, az orrommal a levegőben, mit néztem? egy régi házat ebben a rue Jacob-ban, egy régi házat, *Hotel Jacob*-ot! Jakabháza-t! ahogy magamnak mondtam s ahol

Jászai lakott hajdan, mikor még nem ismertem, - s a szívem elszorult a kintól, honvágytól, minden rossztól s fantáziától s már nem is néztem s csak mentem és szenvedtem s a lépteim kopogtak a kövön utcahosszat, a nagy visszhangban s a nagy ürességben. S amint így mentem, kértem a Saint-Germain boulevardra s megint fordultam és csak mentem, s amint így mentem, a rue Saint-Jacques magaslatán, elértem a kis templomhoz, melynek ércetetőzétére, mint egy régi nagy zöld esernyőre, rásütött a hold. A járdán itt, arccal a templomnak, mint egy másik vándor, egy másik utas az éjben, Verlaine állt és bámult, nem tudom mit, csak állott ott és bámult, a holdfényt a tetőn, az ereszen, az íveken, a holdfényt a nagy semmiben, nem tudom, de csak bámult, két szétvetett lábával, ittasan, ahogy állott, kőből faragva, ahogy csak állott és bámult. Mellette valami munkásasszony, nyilvánvalóan élettársa, kendővel a vállán, hajadonfőn s egy kosárral a karján, hívta, hogy jöjjön s húzgálta a kabátja szélét, amint csak állott ott, makacs koma s nem mozdult s csak bámult.

- *Viens donc Paul! Viens donc!*

XXXIII.

Elmentem Massenethez. Már az olyan mindegy volt, kihez megyek, Massenethez, vagy máshoz. E nagy férfiak életében, őszintén szólva, nem sokat jelenthetett az, hogy én meglátogatom őket. Sem erkölcsileg, sem anyagilag nem sokat jelentett, anyagilag! Egy percnyi fiatalos rajongás volt, amit kitártam elébük a szívemben. Ők ritkán tártak ki valamit. Az én sorsom sem változott azzal, hogy sorra meglátogattam a nagy férfiakat. A legtisztább reménytelenségben közeledtem feléjük, mintegy az élet túlsó partjára, ahol minden fagyos, fönséges és nagy. Annyit nem remélhettem, hogy meghívják ebédre. Általában azt éreztem, valahányszor a déli harangszó belekongott a nagy férfiakkal való beszélgetéseimbe, hogy ezek a nagy férfiak csak állanak talapzataikon, csak állanak a Helikon kettős ormán, egy-egy lábukkal egy-egy csúcson, úgy állanak a Helikonon, s egyáltalán nem ebédelnek. Vagy csak akkor, ha én elmentem. Általában mint szobrokhoz közeledtem a nagy férfiakhöz. Mint ahogy például, napjainkban, Deák Ferenchez közelednék a legtisztább reménytelenségben, a Ferenc József-téren.

Mégis, szokásom szerint, ezúttal is sorshúzás útján döntöttem Massenet javára, Bertha Sándorral szemben. A sors itten véletlenül azt a jobbik kívánságomat segítette, amellyel inkább Massenethez vonzódtam. A sors egyébként, ezt meg kell vallanom, mindig segített az ilyen apró dolgokban, melyek éppen csak annyit lendítettek rajtam, hogy nem voltak se káromra, se hasznomra s csak tovasodortak egyhangú életemben. Amint figyeltem a sorsomat, már gyakran mosolyogtam, olykor durva iróniáin. Egészen világosan éreztem, hogy semmi befolyásom a sorsomra s ez mint valami idegen hatalom, úgyszólván rajtam kívül dolgozik a sötétben, függetlenül és felelőtlenül, a sorsom! Amit próbáltam ellene, energiákban s cselekvésben, olyan szomorú tapasztalatokhoz vezetett, hogy már inkább nem próbáltam semmit s megadtam magam a keresztényi alázattal, amelyre csak egy izraelita képes. De ösztönösen is vonzódtam Massenethez, szívem szerint, napkeletiesen, mint hajdani aranyhárfaéhoz egy történelmi rengetegben. Ez a francia zenész gyermekkorom álma volt azokban a dús s színes zenékben, amelyekre magam is készültem. Zenéssel készülni az életre, az egész nagy életre, nyilván itt volt a dolog elhibázva. Még az apám játszott nekem, téli estéken, gyertyafénynél, ősi zongoránkon, mint egy ravatalon, kesergő részleteket a *Lahor királyá*-ból... Erről bőven írtam máshelyütt, e zengő multak imádatával s kellő maszlagokkal. Most csak fel-sóhajtok.

Még akkor nem tudtam, gyermekkoromban, téli esteiken, gyertyafénynél, szepulkrális zongoránk tövében, kicsoda ez a Massenet a szívében, kicsoda dalos madár aki száll. Még akkor nem tudtam, milyen könnyűszerrel komponál, hogy vet oda mindent sebtiben a papírra s nem válogat s nem simogat s csak csinálja melodikusan, finoman s felületesen, mint ezer és ezer falevél a fákon egy erdőben, úgy csinálja s ami mind rezeg és cseng a szélfúvásban, a sok ezer és ezer falevél a fákon. Akkor csak szerettem. Akkor csak az apám ujjait figyeltem a billentyűkön. Minden hangra egy-egy pálmát láttam a lahori sivatagban, az egek azúrjában úszva, súlyos levelekkel. Akkor csak szerettem.

Most is szerettem még, de már, sajnos, azzal a megfogyatkozással, azzal a leapadt mámorossággal, ami a nagyobbszerű tájékozottság s verzátusság hatása az ember szívében, mikor már úgy látja a dolgokat, egy kevés kritikával, sajnos, az álmok hátrányára. Csodáltam a vastag szőnyeget a lépcsőkön, ahol a lépteim nem hallatszottak, ahol halálos csend volt, mint egy örvényben, halálos csend az egész lépcső csigakanyarulatában egy magányos tölgyfaajtóig a falban, a magasban! Itt megálltam szívszorongva, kifújtam magamat s az orromat s megnyomtam a csengőt. Rögtön éreztem belülről azt a barátságtalan indulatot minden jövevény iránt, mindenki iránt, aki megnyomja ezt a csengőt. Azt a barátságtalan indulatot, amit különösen koldusok éreznek olyan kitűnően, mikor csengetnek egy ajtón. Semmi nem mozdult. Lehetett érezni belülről, hogy még nagyobb csendben vannak, amiért megszólalt a csengő. Lehetett érezni azt a lélektani tudást, mely az akarat s a cselekvés ingadozására épít, az egész emberi lemondásra épít, mikor egy zárt ajtó nem nyílik meg rögtön. Lehetett érezni azt az emberismeretet, mely a féltékenységemre s a diszkréciómra számít, hogy nem fogok csengetni mégegyszer. Mindezt főképpen azért, mert személyzet híján, maga Massenet nyitott ajtót.

Csakugyan ő volt, Massenet, aki megjelent az ajtó nyílásában, nem tudom hányadik csengetésemre, de csakugyan ő volt, egész kicsi ember, egy kis selyemsapkával a fején, aki megjelent a küszöbön, olyan automatikusan, olyan pontosan és rejtélyesen, mint ahogy bizonyos faliórákon, a félórák csengésére, kibukkan a kis remete. Ez annál furcsább volt, hogy oly soká vártam. Meghajtottam magam s átnyújtottam a Türr István levelét, mint egy mennyei üdvözlét. Egész véremlen fölpezsdültem abban a tudatban, hogy egy tábornok áll mögöttem, erkölcsileg szólván. Átnyújtottam a levelet mint egy levélhordó.

- *Entrez Monsieur!* - mondta nagyobbszerű meghatottság nélkül, miután átfutotta a levelet.

S megindult előttem azon tájékozottan, ahogy egy múzeumi őr vezeti az embert.

Bejöttünk egy nagy, világos, pontosan négyszögletű szobába. Főleg a kilátás volt gyönyörű, kicsoda kilátás, három ablakon át, a Luxembourg-kertjére, a magasból! Zöld rétek látszottak, egy-egy orgonabokorral a közelben s a távolban s amelyek mind virultak a legdúsabb virágfürtök lila és fehér masszáival a lombok tetejében. Még távolabb, egészen a mélyben, egy görög istennő szobra fehérlett szent meztelenségben, duzzadó idomokkal, amint háttal volt fordulva felénk.

- Ez csak szép? - kérdezte Massenet, az istennő formáit jelezve az orgonabokrok távlatában.

- Nagyon szép! - feleltem azzal a meggyőződéssel, mely teljesen megegyezett egyéni ízléssel s csak a távolokat fájlalja.

Leültem egy székre s vártam. Nem is tudom, mit vártam. Csak ültem és néztem. Az istennő szobra felett, a végtelenségben, az égbolt látszott angyali kékségben. Ebben a nagy égboltban, egészen messze, már a kerten túl, egészen fönn és messze, egy madár repült, mint egy fekete pont az angyali kékségben. Azt hittem, Magyarországra repül az a madár. Massenet a Türr levelét olvasta.

- Szeretem a tábornokot, - mondta, - általában szeretem az ilyen hősi katonákat! Két nagybátyám is tábornok volt. Van egy Massenet, Soult barátja, aki elesett Moszkvánál. Ez is tábornok volt. Az apám is tábornok volt, két testvérem is tábornok s két unokabátyám közül az egyik tábornok, a másik tengernagy!

Ennyi tábornok! sőt egy tengernagy is! mi reményem lehetett itt nekem? Hogy beszéljek itt a könyvemről, magamról, az életemről, és ültem csendesen és vártam.

- Csak én nem voltam katona soha, - mondta Massenet.

- Én sem! - feleltem felderülve.

- Kilencéves koromban már a konzervatóriumba jártam.

- Kérem, én a Zeneakadémiába jártam Budapesten, - feleltem párhuzamosan. - Sőt Liszt Ferenc előtt is zongoráztam.

- Oh, ha ön zenész! - szólott, nyilvánvaló félreismerésével egész szomorú helyzetemnek, - ha ön zenész, csak azt mondhatom önnek, amit tanítványaimnak, Charpentiernek és Debussynek mondok: »A tulajdon szívedre hallgass, ne utánozz, légy önmagad!« Akik Wagnert utánozzák, duplán hibásak, lássa. Először mert utánozzák, másodszer mert rosszul utánozzák. Én is csak azt próbálom, hogy a szívemre hallgassak mindig...

Oh Istenem, gondoltam, emberi szó hivsága! A szív! a szív! az érző szív! tünődtem, milyen messze van ennek az embernek az érző szíve én tőlem! Micsoda kis furcsa gépezet ez az érző szív az emberben, micsoda kis tökéletes, hogy csak éppen oda ne hajtsa abba az irányba, ahol egy másik ember várja ezt a szívet! Micsoda finom kis apparátus, hogy mindent félreismerjen, semmit meg ne lásson, meg ne tudjon, meg ne érezzen, emberi szív! Hát lehet az, fűztem tovább merengésemben, hát lehet az, hogy meg se sejtse szegénységemet, keserveimet, amint itt ülök előtte! Hogy ne halljon egy hangot kétségbeeséseimből, keserű zenéimből, zenész! aki csak azt próbálja, hogy a szívére hallgasson... Hogy egy jó szót ne mondjon, ne kérdezzen, ifjúságom álma, Massenet! S csak néztem az orgonabokrokat a kertben s az istennő hátsó testének kettős kövérségeit messze.

- A művész mindig a szívére hallgasson! - ismételte. - Ez nem csal.

- Oh ez nem, soha! - feleltem.

S akkor a bútorokat mutatta a szobában.

- Ezek mind családi bútorok ebben a szalonban, - mondta. - Még öregapám s öreganyám ültek ezekben a fotőjökben és beszélgettek és álmodoztak... Mind régi bútor, - ismételte.

Hát mind régi bútor, gondoltam, legyen! S inkább felálltam, hogy annyit dícsérte. Akkor egy kis üvegszekrényhez ment. A selyemsapkáját megigazítva a fején, kitarta a szekrényt, mint egy törpe, aki a kincseket mutatja.

- Itt vannak kézirataim, - mondta. - Itt van a *Werther* és a *Manon* s itt van egy kis egyiptomi szobrocska, egy múmia, aki fekszik mellettük. Ez azért fekszik mellettük, mert ezeket a műveket nem játsszák mostanság. Mindig azok mellé a műveim mellé fektetem, amelyeket nem játszanak. Ha megint színrekerülnek, elveszem a múmiát.

Csak álltam és hallgattam, a könyvemmel a hónom alatt, meg se mertem mutatni... Nem is kérdezte, micsoda könyv az, meg se látta, holott húzgáltam is a hónom alól, el is ejtettem egyszer, hiába! Már indultam is.

Az ajtóban megálltam mégegyszer, kéz-kézben a művésszel, magam is mint egy öreg, úgy állottam meg és néztem. Gondoltam, jól megnézem, mint akit nyilván sohasem fogok látni többet. Mintha a gyermekkoromat nézném, ami itt van és eltűnt.

- Engedje meg, hogy tanácsa szerint, - mondtam, - csak a szívemre hallgassak s valamit mondjak. Még egész kis fiú voltam, mikor az apám az ön *Lahor királyá*-ból játszott nekem, téli estéken, gyertyafénynél, egy régi zongorán...

Megvallom, éreztem, hogy valami nagyon szépet mondok. Meg sem érdemli, olyan szépet. Talán soha szebbet nem is mondtam senkinek életemben, ha nem számítom, amit nőknek mondtam.

- Oh! - felelte, - csakugyan! a *Lahor király!* jó, hogy mondja! majdnem elfelejtettem! Oda is kell hogy tegyek egy múmiát! - mondta s befordult az ajtón.

XXXIV.

Istenem, micsoda kis sápadt szobaleány ez, gondoltam, mikor megláttam az ajtóban, a kis földszinti ajtóban, Bertha Sándornál, a square du Roule-ban, ezt a kis sápadt szobaleányt. Soha ilyen kis sápadt kis szobaleányt nem láttam, fehér főkötővel a fején, ami egyszínű volt az arcával. Mindjárt nyitotta az ajtót, az első csengetésre s azzal a nyájas barátsággal fogadott két kék szem derűjében, amellyel az ilyen kis szobaleányok olykor, valami váratlan vendégtől remélik a gazdájuk sorsának jobbrafordulását. Micsoda reményem lehetett itt, ahol ilyen barátságosan fogadtak? Ahol még én is segíthettem, valami váratlan jót jelenthettem? Egy percig álltam s néztem, a könyvemmel a hónom alatt s csak néztem. Soha ennyire nem éreztem a szívemben a mások csalódását. Már haboztam, ha valami ürüggyel ne forduljak-e vissza?...

- Tessék bejönni! - mondta a kis sápadt, a túlzott vendégszeretnek olyan gyanús melegségével, hogy már nem tudtam mit gondoljak. Ez egy jó ház, gondoltam. - Bertha úr itthon van, - folytatta bátorítólag, a nélkül, hogy kérdeztem volna.

S a folyosó végében, egy kis függönyös ajtó felé irányított, ahol félrehúztam a függönyt, kopogtam az ajtón és beléptem.

Beléptem egy kis sötét földszinti szobába, ami a square bokraira nyílt, egy sötét kis szobába, ahol az íróasztalnál egy ember ült, háttal fordulva felém. Az első érzésem az volt, hogy csakugyan a földszinten ül. Soha ennyire nem éreztem, a kép és érzés teljes egységében, egy földszinti szoba hangulatát. A háttérben, az ablak előtt, ahogy ült, csak a dús haját láttam, ami az inggallérjára omlott s a korpái fehér pettyeit hullatta. Ez a szőr- és korpatömeg egy papírlapra volt borulva, áhítattal, mint egy szent szövegre. Amint közeledtem, láttam, hogy kitűnő hazánkfia, fejével a papírlapon, az aláírást csókolja, olyan odaadással, boldogsággal s főleg olyan gurmandériával, olyan teológikusan, mondhatnám liturgikusan, hogy valósággal körülnyaldosta, mint valami vadzamatú, remek dolgot, hogy azt ki sem lehet mondani.

- Nézze csak! - mondta, elbűvölt szemekkel, úszva a kéjben s megmutatta az aláírást. A Wekerle Sándor névaláírása volt, a papír végében, *manu propria!*

- Ezt tetszik így csókolni? - kérdeztem ámulva.

- Ezt! igen! - felelte határozottan, - vagy talán van valami kifogása? - kérdezte irritálva, emberfölötti szerelmében.

Csak néztem ezt a kitűnő hazánkfiát s már nem is csodálkoztam. Bizonyos helyzetek szinte átmenet nélkül sodorják az embert az egyik érzésből a másikba, főként ha az ilyen helyzetekhez van némi korrespondenciája az embernek, a tulajdon számlájára. Reményeimen át, melyekkel, szükségképpen, jó magam is azokhoz a földi hatalmasságokhoz fűződtem, akik Magyarországon miniszterelnökök voltak, könnyen megérthettem azt az izzó gyönyört,

amelyben Bertha grafológikusan, szimbolikusan s *in effigie*, Wekerlével egyesült. Emberi létünk fájdalomosságához tartozik, hogy az érdekből való szerelmet jobban meg lehet érteni, mint ami tiszta szerelem. Ez a magányos ember is a hosszú hajával, ez a boldogtalan ember (mert csekély kivétellel minden boldogtalan embernek hosszú haja van), ez a magányos ember is hazafelé kívánczolt Magyarországra s egy-egy biztató jelre, egy-egy homályos ígéretre, egy-egy kilátásos mondatra egy szál levélpapíron, már nyalta a tintát ezen a levélpapíron, - mert az ember nem tudja, csak akinek része volt benne, micsoda szomjúság az, micsoda vágy, hazamehetni Magyarországra!

Amint szemtől-szembe kerültünk egymással s hirtelen megfigyelhette vibrációimban, tetőtől-talpig, egész bozontos ifjúságomat, úgy láttam, ez nem tetszik neki, az ifjúság! Egyike volt azoknak az öreg embereknek, akik természetüknél s irányzatuknál fogva is öregek. Nyilvánvaló volt, hogy már első szempillantásra csalódott bennem s tisztában volt társadalmi s politikai jelentéktelenségemmel, amelyekről, igaz, nekem sem voltak illúzióim. Szinte jólesett, hogy a dolgok rendjeképpen én kerülök kettőnk közül arra a serpenyőre a mérlegen, amelyhez még jócskán hozzá kell adni, hogy valami kis súlya legyen. Már jól is éreztem magam attól a perctől fogva, hogy itt nem várnak tőlem semmit s még annyit sem, hogy csalódhassanak bennem.

Viszont, hogy ne nagyon mélyedjek el, intencióim ellenére, e lélektani hangfestésben, csak arra a torz látásomra utalnék, amit e lelkiek összevisszasága kiváltott a szívemben, reakcióképpen. Azon a tükrön át ahogy nézett engem, őt magát is láttam, mert én is belenéztem ebbe a tükörbe, a sugarak visszájára, talán túlzott fogékonysággal. Az egész embernek, nem tudom hogyan, de valami sárga alapszínét láttam, valami ingatag talapzatát, amelyen földúltan a bizonytalanban, egész formája reszketegnek tűnt. Nagy feje, nagy mongol feje, merő homlok volt viaszos árnyalatban, egy tágas sárga homlok a fülek tájékaig, ahol a magasban, véget ért. Dús haja, eleinte gyéren, csak a feje búbján kezdődött, mint a szálas bozót egy sziklán s onnan termelte ki magát, áthajolva a koponyaalapra, azzá az egyenlőtlen s ápolatlan vegetációvá, ami bizonyos tudósok vagy koldusok fejét oly jellegzetessé teszi. Két sárga szeme a csíptető mögül, elfoghatatlan sugarával, rövidlátón és céltalanul, úgy nézett, sűrűn, hogy nem nézett semmit s míg maga az orr, omlatagon, alig szelte ketté az arcot, a száj, a száj! mely Wekerlét elhalmozta csókjaival, ez a száj sem látszott. Egy vastag bajusz, e száj körül, egy-egy félkörben jobbról s balról, eltemette e száját, mint egy-egy zárjel közé, sárga szörből. A cvikkerzsinór lazán lógott, kettős vonala hieroglifáival s a két üvegkör világához látszott kötni Berthát, az orra körül, a bizonytalanba. Időnként, elég gyakran, egy-egy nyugtalan kézmozdulata beleakadt a zsinórba s az üveget lerántotta, a véletlenség olyan tragikumával, zörejével s robbanásával, hogy az egész ember megrázkódott bele, mint egy katasztrófába.

- Nem! nem! nem! - mondta szapora triólákban, miután beavattam titkaimba. - Nem! nem! nem! - ismételte s még sokáig ezt mondta, mindig csak ezt, termékenyen és terméketlenül: nem! - Ne is álmodjon róla, - mondta, - hogy a könyvét kiadja franciául, mert ezt nem lehet. Ez itt egy óceán, Párizs! ahol minden elmerül, ami idegen elem úszkálna ebben az óceánban, egy könyv, egy kép, a legszebb zene!

Oh! a legszebb zene! - gondoltam, ezt nyilván tulajdon termékeire érti s remegtem, hogy vitatkozzam.

- Pardon! - mondtam azzal a kazuisztikus finomsággal, ahogy hajdan a *Pesti Napló*-nál szoktam volt Acsády Ignáccal, - pardon! Hát Munkácsy!? az nem merült el lássa, kedves mester! - szólottam fiatalos bölcsességgel.

Egy kést, egy éles kést döftem volna a szívébe, hogy ez nem hatott volna ilyen szörnyen. Vér folyt volna igaz, de ezzel vége is lett volna. De így szárazon e néhány szóval, csak agonizált s nem halt bele. Ha tudtam volna! Ha ismertem volna ezt a keserű lelket, ezt az elkábult lelket,

mely elveszve, lemaradva s lealkonyodva körforgásán, a Munkácsy fényes csillagától szenvedett a legtöbbet. Együtt kezdték Párizsban, két fiatalok hajdan! Az egyik szállt mind magasabbra, a másik lenn maradt a földön s bámulta fulladozva. Az egyik zseni volt, a másik... a másik egy szerencsétlen, ami csak a fele a zseninek. Munkácsy minden sikerében, dicsőségében s rendkívüliségében, Bertha vérzett, mint egy áldozat.

- Munkácsy, az egy egész külön dolog, - mondta, mikor magához tért, - Munkácsy benne van a kerékforgásban! - magyarázta s egy reszketeg kézmozdulatával megint lerántotta az üveget az orráról. - Én nem vagyok benne a kerékforgásban, - vallotta be, mert ezt nagyon szerette, ezt a bölcseleti szisztémát a kerékforgással. - Én nem vagyok benne, - ismételte s látszott rajta, hogy szenved. Úgy szenved, aprólékosan, ezernyi tűszúrástól, minden nap, este, reggel, ezernyi tűszúrástól, ahogy az ember csak szenvedhet egy bölcseleti szisztémában, amit a maga kárára, bolond ember! felállít magának. A nyilvánvaló okok helyett, melyek mindent világosan megmagyaráztak, inkább az ilyen magyarázatokba szállott, melyek nem magyaráztak meg semmit. Az analógiákat figyelve Munkácsyval, nem értette a differenciákat. Az analógiákat! Neki is volt egy olyan öreg felesége, mint Munkácsynak.

De akkor valaki, kívülről, csak éppen hogy megnyomta a kilincset az ajtón s az arasznyi nyíláson át a csendben, szertartásszerűen, beeresztett egy állatot. Egy kis rövidszőrű, sárga korcs kutyácska csúszott a hasán Bertha felé, mert olyan kövér volt, hogy nem tudott járni. Tünetéyesen föl hízlalva, a sok zsír és háj mind kinyomta helyéből a csontját s csuszkalva a szőnyegen s farkcsóválva, valami furcsa kis malacnak tünt két bánatos kutyaszemmel, mint egy asztmatikus ember. Bertha lehajolt hozzá, üdvözölte, megsímogatta, sűrűn a nevéen szólított, azzal az atyai ragaszkodással, intimitással s egyenrangúsággal, amellyel az ilyen gyermektelen öreg emberek szoktak lenni, az ilyen kis kövér kutyácskákkal.

- Hogy hívják? - kérdeztem, mert nem jól hallottam a nevét, ahogy olyan sűrűn mondta, becézgetve, triolákkal, ahogy szokta.

- Duna! - felelte.

Dunának hívták a kis kutyát!

- Oh Istenem! - rebegtem.

S magam is lehajoltam hozzá.

Hármasban a kis kutyával, Bertha nyilván közelebb érzett magához s ifjúságom ellenére meghítt vacsorára.

- Egész egyszerű vacsora, de szívesen látom, - mondta.

Beléptünk az ebédlőbe. Egy hosszú asztal fölött, fogyatékosan megterítve, egy sárga lámpa lógott le a mennyezetről s valahogy úgy világított, mint egy sivatagban. Mint egy lappföldi sivatagban a nap, amelynek nincsen fénye, úgy világított. Valami sercegett a levegőben s megtöltötte a szobát annak a furcsa duruzsolásnak a zajával, ami tulajdonképpen fokozza a csendet, mint egy tücsök ciripelése éjszaka, egy kertben. A legkülönösebb az a sárga színegység volt, ami a Bertha bajuszát, egész mongol fejét, az egész emberi jelenséget magához látszott kötni valami vajaskenyér árnyalatban, a sárga lámpa alatt. Kívülről lehetett hallani az omnibuszok dübörgését a kövön. S távolodó lámpásaik is látszottak, homályosan az ablak csipkefüggönyein át, mint a bárkák mécsei rejtélyes utcákon, melyek tengereknek tüntek, egyszinten a földszinti szobával.

De akkor bejött a kis sápadt szobaleány ebbe a sárga szimfóniába s merő topázzá változott az általános sárgaságban. Az első dolga az volt, hogy felemelte a kis sárga kutyát, aki csuszkált a szőnyegen s nyilvánvalóan várta ezt a segítséget, mert összekuporodva, egy sárga hájtömeggé vált, élettelen odaadásban.

- *Viens Duna, viens mon chéri!* - mondta a kis szobaleány s elhelyezte egy széken a kis sárga kutyát, egy másik szék mellett, az asztalfőn.

Úgy tünt, hogy túlvagyunk a legfontosabb szertartáson és teológiákon. Most már csak a háziasszony hiányzott s lehetett vacsorázni.

- *Va-t-elle venir, Madame?* - kérdezte Bertha a szobaleánytól azzal a párizsias franciasággal, amelybe az egész feje belerezgett a cvikkerzsinórral, anakronisztikusan.

- *La voilà,* - felelte a kis sápadt.

Csakugyan, a küszöbön feltűnt Bertháné, maga is sárgán, holott ősz frizurával a fején süvegformában, de mégis sárgán, masszívan sárgán, mint egy régi bálvány, egy régi bronz, mint egy öreg barackfa, olyan sárgán. És jött az asztal irányában.

Beleolvadván, tekintélyesen, a sárga színegyességbe, a vaj- és viaszközösségbe, a lámpafénybe, a bajuszba s a kis kutya szőrébe, leült a székbe, az asztalfőn, a kis kutya szomszédságában, mintegy pontifikálva a kis kutyával, aki dús farának s dús hasának egész súlyával ágaskodott szegény, két elülsőlábával a levegőben s a szék támlájának dőlve. Két gyönyörű, alázatos szemén, szüzeányos tekintettel, áttűzelt a lámpa sárga fénye. És sűrű emlői látszottak a hasán, egy-egy zsírzacskó formájában, sűrű apró bimbókkal sárgán, mint az árpaszemek.

Senki egy szót nem szólott s csak ültünk mind sárgán. Valami feszültség volt a levegőben, a sercegés monotonijával. Künn minden dübörgött az utcán, a sokféle fények tovasiklásával. Nagyon éhes voltam s csak vártam azzal a kimért magatartással, úriasan, ahogy lepleztem a gyomromat, mint egy hegyszakadékot, mint egy örvényt a hasamban. De már láttam, derengőn, sárga szeleteket egy sárga tálban, a kis szobaleány karján. Láttam a sárga mártást, amelyben a szeletek úsztak a kis szobaleány hüvelykujjával, mert az is benn úszott a mártásban, ahogy hozta a tálát. De még le se tette az asztalra, mikor a kis kutya a maga őrhelyéről sárgán, belenyalt a sárga mártásba. Oly röpkén nyalt bele, oly villámgyorsan s olyan technikával s gyakorlottsággal, a nyelvnek olyan virgoncságával és célirányosságával ösztönben s kívánságban, hogy szinte Isten parancsolatjának tünt, hogy belenyaljon s nem lehetett semmit mondani. Aminthogy senki nem is mondott semmit, abba a hallgatag flegmába s megadásba zárkózva, ami a tradíciókat s bevett szokásokat kíséri az emberiség történetében. Egész egyszerű vacsora, gondoltam s a lelkem mélyén, filozófikusan, valami közös sorsban éreztem magam a kis kutyával, aki csak éppen hogy megelőzött.

Kaptam egy jókora szeletet, jócskán mártással s a többi hozzávalókkal, sok krumplival, zsírba pároltan s pirított hagyma vezérszólamával, s mindennek rögtön azt a különleges illatát s zamatját éreztem, ami kellőképpen megmagyarázza az embernek, miért nem tud egy kis kutya ellentállni. Ez mind szabályosan elhelyezve s elrendezve a tányéromban, a tulajdonjognak, birtoklásnak és szabad rendelkezésnek azzal a szédítő érzésével töltött el, ami minden emberi vágyban a kéj imminens beteljesedése. Sajátságos dolog! Soha ennyire nem ízlett étel, mint egy-egy honfitársam asztalánál. Ez nyilván valami fizikai eleme lehetett annak a marcangoló honvágynak, mely sajtó csápjait kinyújtotta minden felé s minden irányokban, ahol az érzékek s fantázia a hazai hangot vélték megtalálni.

Oh ifjúság! gyomor a te neved! Majdnem szégyeltem, olyan boldog voltam ebben az idegen családi körben, e sárga lámpa alatt azzal az egyhangú sercegéssel, mely nem szünt meg egy pillanatra. Ettem, még kaptam egy szeletet, megettem, elszántan és hősiesen azon a hegy-

csúcsherű állomáson, ahonnan multbeli és leendő böjtjeimre láttam, mint egy csillagvizsgálóból közeli s távoli csillagokra, a végtelenségben. Fölpillantva olykor, derűsen és barátsággal néztem Berthát, aki szembe ült velem s gondterhes konfúzióval piszkált fel apró falatokat a tányérjáról s dugta őket ama két zárjel közé, ami a szája körül a bajusza volt. Közte és Bertháné között ült őrhelyén a kis sárga kutya alaktalan zsírtömegével, emlőivel s bimbóival, a hája dús redőivel szalonnás élettelenységben s ellankadt törzsén csak a feje élt, kis rövid feje mint egy búb, két tündéri szemmel. Mereven, koncentrálna, egész élete hevületével, egész lelke feszültségével figyelte Bertháné minden mozdulatát, minden mozdulatának rezgését s árnyékát egyetlenegy összefoglaló tekintettel, a pilláknak egy-egy ritka rebbenésével időnként. Semmi ezt a tekintetet el nem téríthette útjáról, rögeszméjéről, odaszegezetségről valami olthatatlan hithez s boldogsághoz. Mindent megértett, az árnyalatokig mindent, minden kis részletet és hangot, meghatva és alázattal valami felsőbbrendűség előtt, mely az ő javára dolgozik. Azokból az apró húskockákból, melyeket Bertháné csakugyan az ő javára vágott a tulajdon tányérjában, valami delejes áram áradt az orra csücskéje felé s kipattantotta a virgonc nyelvet a szájából egy-egy villámgyors körforgásra egészen a szeméig. Soha érzéknek s gondolatnak ilyen fantáziáját nem láttam, mely így előre tudná, még távolokon s időn át, a jó ízeket és zamatokat.

- *C'est pour Duna!* - mondta Bertháné gyöngéden, mikor elkészült a sok kockákkal.

Csak embernek hallottam ilyen hangját, ahogy ez a kis sárga kutya felelt, egyetlenegy, rettenő nyögéssel! Csak embernek, mikor künn van a foga végre! Megváltva idegfeszültségében, egész testi masszájával rávetette magát arra a kéjre, ami percekkel előbb még kínszenvedése volt. Vastag törzse fölött, mellyel az asztal szélének dőlt, parányi feje mohón dolgozott a tányérban azzal a létfentartó izgalommal, ami az ilyen kis kövér kutyáknak egész lelkét adja. Fogak híjával, már nem rágott, csak nyelt, sűrűn nyelt, nyomva a falatot a torkán, félig ájultan s kidülledt szemekkel abban a nyers ösztönben, mely csak arra látszik törekedni, hogy a test súlyából, zsírjából s hájából ne veszítsen el semmit. Nem telt bele egy perc s már csak nyalta a tányért, a kockáknak hűlt helyét a tányérban, a széleken, kívül, belül, mindenütt. S megint visszadőlt a szék támlájának, kis rövid fejével még kurtábban, vastag hasával még duzzadtabban, két elülső lábával a levegőben és nézett. Valamit várt nyilvánvalóan, egy szót, egy hangot az asztalnál és csak nézett.

- *Y a-t-il un entremets?* - kérdezte Bertha.

- *Il y a un gâteau de riz,* - felelte Bertháné.

Mindketten a kis kutyára néztek. A kis kutya visszanezett s megint nagyon feszülten nézett. Odakünn dübörgött az utca s tűnő fények szálltak az ablak alatt az estében. Gondoltam, illenék valamit beszélnem, vendég létemre, e kedves társaságban. A lámpa szünetlenül sercegett. Már Bertháné felé fordultam azzal a mondain oldalkanyarulással, ahogy az ember valami szépet készül mondani a háziasszonynak... De Bertháné nem kívánta, hogy beszéljek. Láthatólag Bertha sem kívánta, hogy beszéljek. Ők maguk sem beszéltek. Csak ültek sárgán a kis sárga kutyával közöttük és nézték. Úgy nézték, mint egy új szituációban. Mint egy újabb élmény előtt, úgy nézték a rizstortával kapcsolatban.

Magamban e hármak között, a lámpa alatt, a sercegésben, csakugyan nem volt mit mondanom. Fiatalos ékesszólással merőben feleslegesen, már csak a rizstortát vártam.

Szép sárga építmény volt, igazi barokk forma! igazi *gâteau de riz!* ahogy azt a franciák készítik. Elbűvölve néztem azt a jókora darabot, amit Bertháné gyorsan a tányéromra rakott, hogy túllegyen rajtam. Mert rögtön egy másik darabhoz fogott, amit nyomkodott egy kis ezüst kanállal.

- *C'est pour Duna!* - mondta.

- *C'est pour Duna!* - mondta Bertha is, gyöngéden, noha zárjel közt.

- *C'est pour Duna!* - mondtam magam is, hogy résztvegyek a társalgásban.

És csak ültünk sárgán és a rizstorta lassanként beomlott, mint egy ház, szimbolikusan, s már csak egy utolsó kis rizsbucka maradt belőle a sárga mártásban, a tálban. Mereven a kis sárga kutya, szüzleányos tekintetét felváltva jártatta a buckáról Berthánéra s Berthánéről a buckára azzal a szinte vallásos áhítattal s elfohászkodással, mely lelki mélységekből fakad s annál hangosabb, hogy hangtalan. De ez a végső rizsrom, omladék és mártás, nyilvánvalóan a szobaleánynak volt fenntartva. Meg is jelent érte s vitte a tálat. Aztán már be sem jött többet. Homályok nélkül, mint mikor már nem lehet tévedni, mint mikor már leszáll a függöny a színházban, úgy éreztem, hogy vége van a vacsorának. Semmi dessert. Kávé sem volt, cigaretta, semmi. Az a pedáns ház volt, rendre s szabályokra épített, puritán! ahol senki nem dohányzott.

Hármunkkal az asztal körül, mozdulatlanul, a kis kutyával negyedeknek, aki bámult alázattal, valami olyasféle furcsa hangulat volt, mintha le volnánk tartóztatva. Olvasmányaim emlékében, nem tudom hogyan, de a Temple képe kísértett XVI. Lajos királlyal, a királynéval s a kedves kis kutyával, akik mind meg fognak halni. Magamról is ugyanezt éreztem, holott olyan fiatal voltam! Éreztem, hogy meghalok ebben a társaságban. A lámpa sercegett a fejem fölött. S amint kívülről dübörgött az utca az estében, elgondoltam, milyen jó volna utazni, magasan, egy omnibusztetőn!

De akkor, hirtelen, a rizstorta után, ami eltűnt, a kis kutya is beomlott. Úgyszólván olvadásosan dőlt önmagába, a tulajdon hasába, emlőibe és bimbó-miriádjába, hájas masszának olyan elaléltságával, olyan ájultságával és elkívánkozásával, mint aki nem bírja tovább e földi boldogságot. Kis búb feje eltűnt, ahogy az ész tűnik el a világból. S rögtön emberfölötti hortyogása hallatszott egy túlonnan való nirvánából.

- *C'est bien. Elle dort!* - mondta Bertháné, valami eszményi magaslatról.

- *C'est bien,* - mondta Bertha kevesebb klasszicitással, mert ő nem tudott szegény, azokra a lelki csúcsokra emelkedni, amelyekre nők oly könnyűszerrel lépnek, a nélkül, hogy szédülnek. Általában e matróna mellett, aki masszív lényében sárgába borulva, a versaillesi alkonyatok hősbánatát sugározta valami hervadásos történelemben, Bertha valóban annak a másodrangú anyagnak tűnt vízalatti inferiorításban, ami bizonyos férjeket oly szembetűnően megkülönböztet bizonyos feleségektől s úgy állít oda melléjük, a dolgok visszájára, mintha ők lettek volna az oldalbordából. Szenvedő, pislogó, fénytelen szemei az üveg mögött, nyugtalan forogtak olyan közelségek körül, melyeket az orra is érinteni látszott s követtek, nem tudom micsoda konfúziókat, álmokat s bizonytalanságokat azzal a szájrétre oszlott tekintettel, amit az ember akarata ellenére is nézett és szenvedett, ha nézett.

- Wekerle, az egy nagy ember! - szólott hirtelen. - Wekerle, az a legnagyobb ember! Wekerle, az maga az Állam. Aki hozzányúl, az az Államot ingatja meg. Még előbb van Wekerle s csak aztán van az Állam. Még a törvények előtt van!

Talán csak római estéken, a Palatinus borókái alatt sétálgatva az örökzöldben, beszélhetett így Seneca a testvéreinek s más fiatalembereknek, Jupiterről az Olympuson! Csöndesen az asztalnál, csak hallgattam. Imádata hevében s alázatosságában, egy egész nagy furcsa regényt csinált államtudományból, jövőből s politikából s kábult lelke, mintegy a cvikkerzsinórján rezegve fel és le, messze elszállt az abszurdításban. Soha nem éreztem, mennyire el tudja mosni a hatalom presztízse, az igazi nagyság és szépség érzetét s fogalmát egy ember szívében. Ez a szív, mint egy malomkő, Wekerle körül örölt. S hogy végül semmit nem örölt ki belőle, önnönmagát örölte agyon.

Csak hallgattam, a kenyérmorzsákat szedegetve magam előtt az abroszról, mintha a gondolataimat szedegetném csendben. Megedzve csalódásoktól, bánattól s keservektől, elázva a honvágyban, már nekem megvolt akkor, fiatalos forradalmiságomban, a magam államtudománya, egyéni tapasztalatok alapján, készen a szívemben. Már én tudtam akkor, micsoda álmok fűzik az embert több ezer kilométernyi távolságból, mint egy erdő közepéből, kormányhoz s hatalomhoz! Nem is Wekerléről beszélek itten, aki valóban kitűnő ember volt, mint inkább általában azokról az efemer férfiakról, akik a napsütésben, ügyesen s szorgalommal, miniszteri rangra emelkedvén, különféle ágaznak egymástól a különböző reszortokban, de abban mind összetalálkoznak, abban az egy reszortban, ami az ember csalódása bennök. Azonfelül, Berthával kapcsolatban azt is tudtam s ezt már történelmi olvasmányaim nyomán, hogy kormányok és miniszterek, ha el is fogadnak olykor bizonyos szolgálatokat és csókokat, viszont meg is van ezekről a maguk véleménye s rendszerint úgy is jutalmazza e szolgálatokat erkölcsi értékük szerint. És csak hallgattam és csak szedegettem a morzsákat és éreztem a malomkövet, mint egy tragédiában.

Kiérve az utcára végül, egy nagyot lélekzettem s csakugyan szaladtam egy omnibusz után s felkapaszkodtam a tetőre. A Madeleinenél, amint leszálltam, egy fiatalember jött felém, egy honfitársam az is, de egy igazi kedves, finom, egy szűcsmunkás, akit az egyletből ismertem.

- Hallotta a szomorú újságot? - kérdezte elborulva.

- Nem én, - feleltem, - nem hallottam semmit. De micsoda szomorú újság lehet még a világon? - tettem hozzá azzal a szolidaritással, ahogy az ember munkásokkal beszél.

Nem vágott a szavamba, csendesen kivárta, türelmesen, amíg befejeztem. S még akkor is csak kisvártatva szólott:

- Kossuth meghalt, - mondta. - Most jött a sürgöny Torinóból.

Valamit dadogtam, egypár zavart szót s elköszöntem.

- Holnap tessék feljönni az egyletbe, - mondta a fiatalember s ő is köszönt és ment.

Bekanyarodván a boulevardra, csak mentem a fényben, a tömegben. Olykor megálltam, eltűnődve, egymagam a járda szélén, különválva ettől az idegen világtól, valami furcsa súllyal a lelkemben, ami megmozdult, hogy kiszálljon a lelkemből ez a furcsa súly, hogy kiszálljon! erre a szomorú hírre! Meghalt... Nem resteltem bevallani, annyira emberi, annyira lelki dokumentum: az első érzésem magamért volt, a magam életéért, Kossuth halálában! A honvágy sajgó csápjai, e gyászeseten túl, távolibb perspektívákba nyúltak s tologatván kínjaimat a szívemről, egy jobb élet kapuján kúsztak fel magasan, mint a pók. Valami fordulatra gondoltam, nem tudom hogyan, valami fordulatra a szívekben s dolgokban, valami gyönyörű harangszóra, ami egyszerre kondul multak s jövő fölött, valami amnesztiára minden vétkeseknek, minden szenvedőknek, erre gondoltam, költő! Gondoltam, elhalálozván nagy ellensége, a király meg fog bocsátani mindenkinek, ezt gondoltam. Gondoltam, Kossuth meghalt, mint Jézus, egy keresztfán. Én meg vagyok váltva a keresztfa alatt, ezt is gondoltam, ilyen szépeket gondoltam, eltűnődve, különválva, egyedül a járda szélén, egymagamban mint egy hajnalban, ami ébred, egymagamnak a boulevardon egy hajnal! egymagamnak ezen a nagy világon!

És megint mentem és sok mindent magyarázgattam magamnak és csak mentem. A honvágy, az borzasztó, magyaráztam magamnak. A honvágy mindennél borzasztóbb. A honvágy erősebb minden fájdalomnál. A honvágy erősebb a halálnál. A honvágy, ha megsavanyodik, gyűlölet lesz belőle, olyan borzasztó mérge van. Az enyém megmaradt mindenek ellenére, izzó tűzében, tisztán!

És csak mentem. És százszor annyi embert láttam, ezerszer annyit, mint máskor ebben az estéli órában, a mellett, hogy nem láttam senkit. És valami nagy hangokat hallottam, valami

őserdők zúgását körülöttem, a mellett, hogy nem hallottam semmit. Az omnibuszok dörögtek, hosszú sorban egymás után, egymás mellett, párosával, a vastag lovak sörénylobogásával, az ostorpattogással a magasból, ahová hármas száron a három ló fölött felnyúltak a gyeplők, kifeszülten, rövidebbre fogva, mint egy napszekér kocsisához, magasan a fényben. Száz más kocsi tolongott, más kerék forgott s zord lovasok száguldtak a kocsiiretegekben, ezer kerék között, zord lovasok vértben és sisakban, mint valami bosszúállók, hosszú lófarkokkal, ami a sisakjukról lógott s lobogott utánuk. Az Opera, tárt kapui máglyafényét vetette ki a tér magas lépcsőzetére, ahol a tömeg mint egy hegyre ment fel, nők! bálványok! mint egy hegyre száz-féle fátylakban, selyemtiarákban, infulákban és brokátban s abban a lilafényben, ami az erkélyek ablakaiból sugárzott tűznek s tündöklésnek azzal a felfokozottságával, pátoszával s drámaiságával, ami egy kigyulladt tető, egy égő torony pátosza s drámaisága a többi tetők s tüzek fölött. Mindezt nem láttam, láttam? Kossuth meghalt, tünődtem és csak mentem. S végig minden, a végtelenben, a platánok fölött súlyos lombokkal, minden izzott a tetőkön s a kövön, minden ki volt világítva, minden üveg, minden portál, minden kapu a boulevard két oldalán tündöklő messzeségben, a sok ékszerész, péküzlet aranytükrökkel s csillárokkal, a sok fodrász, cukrász, könyvesbolt, vendéglő és kávéház, ahol a teraszon, a zsúfolt asztalsorok előtt, utcai erőművészek, félmeztelen s kidagadt izmokkal lejátszták olimpiádjaikat néhány perc lendületében, amíg csak egy rendőr árnya nem közeledett a mélyben, amit egy távoli koma a sarokról, ahol állott és örködött, egy éles füttyel jelzett az atlétáknak. S utánuk, amint elrohantak s a rendőr is elvonult, dolga híján, kocogva a tömegben, már mások jöttek a fényben, méla aggastyánok jöttek hosszú fekete kabátban, a tenyerükben egy-egy kölyökkutyával, amit felajánltak, olyan áhítatos arccal s magyarázatokkal a legmélyebb basszusban, mint ahogy Mózes szólott volna kis kutyákról a zsidóknak. S madárjós-asszonyok, egy vak pinyókével egy kalitkában, szonóran kínálgatták a jövőt sibyllai cédulákon, zajos zenék kíséretével, ami belülről hangzott a kávéházból, a tárt ajtókon át. És koldusok is jöttek, fél-szemmel s olyan mankókon, mint egy árbo és gyönyörű hölgyek, akiket Shakespeare *whore*-oknak nevez, az alkalmi szeretőket keresték azokkal a komor szemekkel s drámai tekintettel, ami illik a szerelem sötét szenvedélyéhez. És karcsú ifjak is jöttek, kifestve, hajlékonyan mint a nád, valami nagyon enyhe tánclépésben, amelyen a csípőjük rengett. S egy leány szaladt egy kosár ibolyával. És a Vendôme-oszlop felé, mely császári fantómja magányosságával nyúlt fel sötétben, a vörhenyes egekbe, rikkancsok rohantak újságkötegekkel, mint az agarak olyan fürgén s elharapott szótagokat ugatva, míg csendesen a rue de la Paix hármas lámpásai alatt az estében, egy öreg asszony haladt két tizenéves leánykát vezetve a nagy szállók irányában, ahol árulta őket méltósággal és szótlánul, mint ami magától értetődik s csak egy-egy áhítatos szemforgatással hangsúlyozta ezt a vásárt, csak egy-egy áhítatos szemforgatással a járdáról a magasba, a levegőbe, az oszlop felé, Napoleon felé, mint a legmagasabb kulminációkba. És minden zúgott és zajlott és harsogott a fényben.

S csak mentem s tünődtem: meghalt! S míg haza nem értem, amíg le nem feküdtem s amíg nem aludtam és másnap is és harmadnap is, mindig csak tünődtem: meghalt! S így mentem el, harmadnap végre az egyletbe hírek után, hogy írhattam hű lapjaimnak.

Alighogy beléptem, már rohant elém a fiatal szűcs, igazi honfitársam, igazi magyar, lobogó szemekkel!

- Jöjjön, - kiáltotta, - nézze! Olvasta ön a Bertha cikkét Kossuthról, a *Figaró*-ban? - kérdezte míg vonszolt magával befelé az egyleti szobákba. - Előbb Madame Adamnak vitte ezt a cikket, de az nem közölte, mert az a magyarok barátja! Akkor elvitte a *Figaró*-nak! Jöjjön, nézze! - kiáltotta.

Két sor ember között, aki őriöngött, utat kellett törnöm, hogy meglássam ez embergyűrű közt, a szoba közepén, a padlón, a Bertha portréját, leszaggatva a falról! Százan rugdosták, taposták

s táncoltak rajta, mint a vadak s néhányan olyan műveletekbe kaptak dús öntözésekkel s egyebekkel, hogy mindezeket az obszcenitásokat csak úgy írhatnám le pokoli fönségükben, ha olyan szabadságom volna, mint Anatole France atyánknak.

Mikor a kedélyek egy kissé lecsillapodtak, az egész társaság átvonult a nagyterembe. A fiatal szücsmunkás, izzón és elborultan, nem igen tudta, mit csináljon velem, aki itt, mint a nyilvánosság képviselője voltam jelen, levelezői tisztben. Meg kell vallanom: nem azzal látszott törődni, hogy micsoda tudósítást fogok szerkeszteni erről a bús esetről hű lapjaim számára. Inkább az etikai igazságot kívánta megérttetni velem s azt a különleges lelkiállapotot, ami ez egyetbelleket megszállotta, mióta Párizsban élnek. Barátsággal a terem sarkába vont magával s egy-egy jelentős szempillantással magához invitálta társait.

Ezek mind közeledtek, mérges képrombolók, és locsolók, s megálltak önérzettel, mint katonák a csata után. Lehetetlen volt nem érezni bennök a maguk törvényét és szuverénitását. Ezek mind becsületes emberek voltak, kertelés nélkül becsületes emberek, ezt is érezni lehetett. Szinte fizikailag sugározták ezt a becsületességet, olyan nyersegek és tagbaszakadtak voltak, erkölcsileg szólván.

Volt köztük, különösképpen, egy nagyon sovány fiatalember, egy olyan magas fiatalember, hogy alig fért el a mennyezet alatt. Csupa csont volt s csupa magasság ez a fiatalember, sötét s kemény, mint egy ciprusfa. Rettenetes ereje lehetett azzal a két abnormisan hosszú karjával, melyeket az ember meg szeretett volna mérni. Nem is tudta hova rakni ezt a két karját, mely csak úgy lógott s lebegett a válláról, fenyegetően. Nyilván valami feszítőmunka, valami zord műhelyben, nyujthatta meg e karokat ilyen tüneményszerűen hosszúakra, hosszú évek alatt. Mindehhez volt egy sápadt arca, egy merőben négyszögletes sápadt arca kurta homlokkal, amelyből durva haja, vaskos csomókban s dús tömegekben fölfelé ágaskodva, mint egy kaktusz nőtt elő egy kődarabból. S még volt ehhez két lobogó szeme, szinte szemfehér nélkül, két mélytűzű szeme, mint egy fiatal pápának a középkorban. Most a falnak támaszkodva állt és várt, az óriásnak azzal a harci készségével, hogy itt van közel, ha szükség volna rá...

- Kérem, - mondta, a fiatal szücsmunkás felém fordulva. - Kérem, - mondta s egy cigarettát sodort vastag ujjával. - Mi itt mindannyian függetlenségi magyarok vagyunk. Ha az élet úgy hozta magával, hogy el kellett szakadnunk hazánktól, csak annál hübbek maradtunk ahhoz a férfiúhoz, aki nekünk a haza fogalma, érzése, gondolatja, Kossuth! Nem lévén helyünk a hazában, a szívünk áthajlott az eszméknek és gondolatoknak abba a másik hazájába, amit számunkra Kossuth neve jelent. Ezt nem engedjük bántani.

Itt elhallgatott s várt, ha talán más valaki akarna szólani. De mivel nem akadt szónok, ő maga folytatta mint egy második szakaszt a maga evangéliumából, miután rágyujtott a cigarettájára.

- Kérem, - mondta, - mi itt mindannyian, csekély kivétellel, köztársaságiak vagyunk. Mi itt napról-napra élvezzük, gyakorlati megvalósulásában azt az álmot, amit Kossuth álmodott. Mi itt szabadok vagyunk egy szabad demokráciában. Mi itt látjuk azt, hogy minden ember egyenlő egymással s csak a munka s a képességek számítanak. Mi itt mindannyian dolgozunk, ahogy ez méltó az emberhez.

- Nem mondjuk azért, hogy itt fenéig tejföl minden, - szólt közbe mostan a hosszú sovány fiatalember, a két karjának olyan hullámos belevetésével a vitába, mintha kígyókat hajítana. - Nem mondjuk, hogy a teljes igazságot látjuk az egész vonalon, mert hiszen arra nem is lehet számítani, az soha nem is lesz, teljes igazság!

- Az nem e földről való! - mondták többen sűrű fejbőlintással egy öreg ember körül, aki tiltakozni látszott. - Az nem e földről való! - ismételték azzal az irónikus hangsúlyozással, mely nem értett egyet az ilyen skolasztikával.

Akkor a fiatal szücsmunkás a harmadik szakaszba fogott:

- Kérem, - mondta, - mi hálásak vagyunk Franciaországnak, mely nekünk kenyeret ad. Mi hálásak vagyunk azért a szabadságért, amit élvezünk. Mi itt mindannyian, francia munkástársainkkal egyetemben, a forradalom gyermekei vagyunk. Annak a forradalomnak, - kapta föl a mondatot magyaros kanyarintással, - mely megváltotta a világot!

- A francia forradalom, - feleltem rojalista nyugtalanságomban, - nagyon sok embert levágott!

- Távolról sem annyit, mint a keresztény inkvizíció, - replikázott a hosszú sovány, a két karjának olyan karmesteri dialektikájával s mindenhatóságával, mintha egy százfőnyi zenekart vezényelne a legdörgedelmesebb pillanatban. - Egyetlenegy kis spanyol városban többet levágott az inkvizíció, mint amennyit az egész francia forradalom! - magyarázta, kis kurta homlokát összeráncolván tüneményes aglává-ja alatt.

Meg kell vallanom, szinte szóról-szóra előre láttam ezt a választ.

- Ön nagyon tudós ember, - mondtam ostoba fölényességgel s legyintettem a kezemmel.

Majdnem porul jártam.

Ez a hosszú sovány, a maga gorillakarjaival és sündisznó hajkoronájával, amolyan gyermeki agyvelő volt, amelyet forradalmi eszmék s energiák, a maguk díszével, az abszurditásig megtűzdeltek. A történelem néhány szögletéből, amelyekbe elmélyedt, megalkotta magának a maga egész világát s e földi dolgokból s emberek életéből csak azok a nyers principiumok érdekelték, amelyeket harmonikusnak talált a maga életével. Mint a fenyőillatot feloldva forró gőzben, úgy inhalálta magába a forradalmi gondolatok és érzések zamatját a tiszta erő és energia értelmében s azzal az elszánt kizárólagossággal, mely nem tartott sem helyesnek, sem egyenesnek mást, csak amit ő maga érzett s mondott. Még nem felelt s már előre éreztem, hogy el vagyok veszve. Mint ahogy a szabadban, a vihar elől szaladván, érzi az ember, hogy meg fog ázni, mert nagyon messze van a háztól. Éreztem, hogy egy egész más sarkán vagyok az életnek s emberiségnek.

- Kérem, - mondta, - én nem tartom magamat annyira tudósnak, hogy az ön dicséretét megérdemelném. Mindössze van egy hitem, ami önnek nincs. De amit ön nem ért meg, vagy nem helyesel, azt még nem szükséges, hogy le is nézze.

- Ezt ön teszi! - feleltem felfuvalkodva.

- Ön nem tudhatja azt, hogy én mit teszek, - szólott vissza egy kettős mulinéval a levegőben. - Ön engem látszatok s külsők után ítél meg, mert hiszen sejtelve sem lehet arról, ami bennem él, - a szívemben! Ezt mi ismerjük, mi munkások, ezt a zsánert s ezt a modort. Mi vagyunk belül a falon, ez minden, amit önök látnak. Amíg csak magukra nem döntjük a falat.

Ezeket mondván, megfordult és ment olyan magasan, mint egy sudárfa ami megindulna.

A terem túlsó végében, a fal mentén, leült egy székre Ferenc József portréja alatt, mint aki nem is tudja, soha nem is látta, hogy ez itt lóg a falon ez a Ferenc József, tábornoki díszruhában...

- Kérem, - mondta a fiatal szücsmunkás, a negyedik szakaszba fogván, - bennünket főként a jövő érdekel. Az a jövő, - hangsúlyozta, visszakanyarodván a mondatába, - amelyet Kossuth, prófétai szemmel, megmutatott nekünk.

- Ez a helyes! - mondták a többiek.

- Úgy van! - mondta az öreg ember dühösen.

Megint éreztem, hogy valami baj lesz, ha nem vigyázok. De már nevetségesnek is tartottam, hogy itt álljak munkások között s a magam ezernyi bajával s bánatával még vitatkozzam velök, mint egy államtitkár, akit sarokba szorítanak. Mit akarnak ezek tőlem, akik mind boldogabbak is mint én? Mi célja ennek a vitának, bölcsességnek s szociológiának, melyekben már amúgy is alul maradtam, megtépázott presztízsemmel, ahogy az imént az a hosszú letorkolt? Sajátságos dolog! A konyhából a legjobb szagok érkeztek a tárt ajtókon át, egész nagy fuvalatokkal s mindenféle vezényszavakkal. Ez szögezett a falhoz. Már tologattak egy hosszú asztalt, már terítették is abban a gyors tempóban, ami az imminens tálalást jelezte. Az a két-három frank, amit a zsebemben éreztem, hirtelen visszavarázsolt megingott önérzetembe.

- A jövő, - mondtam, - a jövő! - ismételtém líraian, - a jövő, uraim, az ismeretlen! Ezt már Renan is megmondta. De sőt, nem tudom ki mondta azt, hogy még azok előtt is ismeretlen, akik előkészítik. Mert ha ismernék, egészen másképp készítenék elő.

- A jövő, - kezdte a fiatal szücsmunkás az ötödik szakaszt, - a multak méhében szunnyad. A multak észleleteiből s tapasztalataiból kell megállapítani a jövőt. A jövő nincs megtiltva senkinek! kiáltja Gambetta felénk. Már ez is jelzi, hogy csak jobb lehet. Nem mondom, hogy nem lesznek harcok, talán még véres harcok is ezért a jövőért, - minden fejlődés törvénye a harc. De tessék csak emlékezni egy régi világra s ezt összemérni a maival. Tessék csak emlékezni, mi utat tettek a franciák a Bastille-tól a Jaurès-féle kollektivitásig. Ebből kell kiindulni, ha a jövőt kívánjuk kutatni. Nem mondom, hogy a jövő az igazság uralma lesz...

- Jaj, kérem, még az sem? - szóltam közbe, mert már nagyon úntam ezeket a naív dolgokat.

- Nem, kérem, - felelte egy olyan tekintettel, hogy elszégyeltem magamat.

Minden szó, amit itt mondott, minden banalitás, a szíve mélyéből nyílt elő, mint egy virág, amit ápolt. Ezt lehetett érezni ebben a tekintetben.

- De igenis, az igazság lesz! - mondta az öreg ember s dobbantott a lábával. - Mégis azt mondom, hogy az igazság lesz! - kiáltott és remegett, igazi öreg ember!

- Az túlsok volna gyönyörnek! - felelte a fiatal szücsmunkás egy divatos operaszöveggel s azzal a rezignációval, ahogy az ember valami komoly dologhoz, egy dal szövegét idézi. - Nem kérem, az igazságról csak álmodni lehet, - sóhajtotta. - Mióta a világ fennáll, talán nem volt tíz percig igazság a földön. Amit remélni szabad s remélni kell, az a jogok kiterjesztése. Merem állítani, hogy a jövő a jog uralma lesz!

- Ez lehet, - mondtam, - ez valóban nincs kizárva, - mondtam a legnagyobb önmegtágadással, ahogy megláttam az egyleti szakácsnét, aki behozta a tálát.

Zajtalanul hozta, mert papucsban volt, de olyan gusztussal az ajkán, olyan önmegelégedéssel, hogy az csak valami ritka finom dolog lehetett a tálban, dús füstölgéssel s bódító hagyma-illatokkal. Amint közeledtem, kimeresztve a szemem, a hosszú sovány fiatal ember őskori üstökével, már a tál fölé borult és bámult, elragadtatva! A legközelebb lévén, ő ült le elsőnek az asztalhoz.

- Borjúpörkölt! - mondta.

XXXV.

Éjszaka, mikor eljöttem az egyletből s kértem a Saint-Germain boulevardra, már kihalt volt az utca, az egész tájék nagyon szomorú s elhagyatott körülöttem. A házak kőmasszái elzárták az eget s az égen a csillagokat, amelyekből csak egy-egy kis távoli fény látszott, egy-egy

távoli szikra halványan színezve, egy-egy fehér- vagy narancsszínű mécses az ég ormán, egészen messze. A lépteim kopogtak a kövön és Diderot ült a boulevard sarkán, két fa között egy kötömbön, Diderot! mint egy fehér szellem. Két rendőr is jött, feketén egymás mellett a pelerinában és nézte a tájat, a házakat, a fákat valami egykedvű tanulmányúton s az utcai leányokat is nézte már nem annyira flegmával, mint inkább arról a hivatali magaslatról, ahová semmi föl nem ér. A gázlámpák tüzei, sűrűn egymás mellett s egymáson túl az utcák kereszteződésében, a messzi távolokig világítottak néptelen járdákra. A Saint-Germain des Prés előtt egy fiatalember állott, a templom falának dőlve. Egy gázlámpa alatt, egy almát evett, így magába.

- Ivánfi! - kiáltottam fel örvendezőn, amint megálltam előtte, a világosságban.

- Jó estét! - mondta és csak nézett. - Itt van egy alma, - mondta még, átmenet nélkül, mint ami magától értetődik.

S már nyújtott is egy kis sárga, ráncos almát, egy olyan kis korcs sárga almát, amelyet ritkán láttam.

- Köszönöm, vacsoráztam, - mondtam.

- Ne szégyelje! - felelte derűsen, kedves intelemmel. - Ne szégyelje! - ismételte, ismerve tartózkodásomat. - Én már ettem hármat, - tette hozzá, hogy megnyugtasson.

És csak nézett szolidárisan, noha fölényesen.

Magam is a templom falának dőltem azon ösztönösen, ahogy a közös sors az ilyen egyforma állásokba tereli az embert. Így állanak egyformán az emberek a zálogházban, így állottak hajdan a sorozóbizottság előtt s így állanak még ma is koldusok a templomok küszöbén, mintha egymástól tanulnák. Talán nem is kell ezt tanulni. A nyomornak van egy olyan mindenható törvénye, egy olyan gyönyörű egysége, hogy minden szegény ember alapjában, egyformán áll a lábán.

- Hogy megy dolga? - kérdeztem. - *Comment va?* - toldottam meg párizsiasan, ahogy már amúgy is minden mindegy volt, szó, hang, beszéd, minden!

Nem is felelt. Lehet ilyet kérdezni egy embertől, aki áll egy templomfalnak dőlve éjjel, *comment va?* Csak ette az almát s köpkögte a rohadt részeket messzire a szájából. Feltűnően piros szája látszott, fiatal szája egy gyér szakállban, mert szakálla volt, mint azoknak a legjelesebb francia színészeknek akiket utánzott.

- A *Français*-ban voltam, - mondta. - Most itt vacsoráltam. Itt szoktam vacsorálni a templom tövében, - ezt mondta, elbűvölő kedvességgel. - A *Français*-ba úgy járok be szabadon, mintha otthon volnék Szeghalmon. Mint Szeghalmon a zsinagógába! A *Français*-ba! - és kacagott.

S ez mind, valami vagabund-költészet volt benne.

S még köpött egyet, egy utolsót, egy nagyon messzit s aztán levált a falról s megindult lengén, a két kezével a nadrágzsebében. Szótlatlanul jöttünk a gázlámpák alatt, egy-egy jóindulatú hölgy ideiglenes társaságában, amint hozzánk csatlakozott néhány világnézleti szóval, ami elhangzott az éjben. Szegények lévén a legjutányosabb szerelemhez is, csak mentünk előkelően, a sorsunk magaslatán, mint akik még csak kísértésbe se jöhetünk. Azonfelül, a magunk világába zárva, egy fokkal feljebb is voltunk egy átlagos emberiségen kéjes óhajaival s szinte kívül azon a testiségen, amit a nyomor megpárolván, csak a lelkét hagyja meg, vibrálón az embernek.

- Oh Istenem, egy Mounet-Sully! - mondta Ivánfi, e színházi estéje hatásában nyilván, - egy Mounet-Sully! micsoda magaslat ez! - mondotta és ment.

De aztán megállott hirtelen, megállott! elborulva, megihletten egy gázlámpa alatt, a félkarjával átölelve a vasrudat, a másikat kinyújtva messze, mint egy örvény fölött, ahonnan ellendülne a végtelenségbe. És ez az est emléke volt, a Mounet-Sully hangja, modora, szonoritása, a végső szótagoknak franciás elnyújtása, ahogy szavalt, ahogy kiáltott az üres utcába:

«*Ce que vous avez fait, ne suffit point, je crois.
Il faut monter encor, monter jusqu'à la croix!*»

Ezekre az alexandrinusokra, harmonikusan, a két rendőr felelt, aki jött visszafelé a tanulmányúton, feketén egymás mellett a pelerinában, s nem tudta, hogy ez színház, a Richepin új drámája, a *Par le glaive!*

- *Pas de bruit messieurs!* - mondta az egyik inkább barátsággal, mint szigorúan s ment tovább a másikkal.

A lépésük kopogott a járdán s még messziről is hangzott.

- Mounet-Sully! - mondta Ivánfi s megint megindultunk.

- Még jobb, mint Mounet-Sully! - mondtam, nem is mondhattam mást, ahogy e két francia verssor izzásán, e fiatal színész szent hitét és szerelmét éreztem, mámoros búfelejtését, néhány rossz almával a gyomrában. Az egész lelkét.

Csak ment, csak ment, önfeledten, boldogan, olyan boldogan, hogy nem hiszem ha ment-e valaha ember ilyen boldogan a világon, ilyen boldogan, ilyen csekély boldogsággal, - Mounet-Sully! Csak ment a két kezével a zsebében s a bő nadrágja büszkén lengett a két lábszárán, feslett végeinek dús rojtjaival, melyek separték a járdát.

- Akar jönni a Soufflet-ba? - kérdezte, mikor kiértünk a Saint-Michelre. - Ott van hitelem két fekete erejéig.

- Nekem van egy frankom, - vallottam be, mint egy angyal, azzal az őszinteséggel, amit kötelezőnek éreztem egy ilyen ritka egyéniséggel szemben.

A kávéházban aztán, a márványasztal előtt, két nagy pohár feketekávé boldogságos füstölgésével, a magam jelentéktelenebb egyénisége is kibonthatta szárnyait, szerény kis szárnyait, mint kezdő repülő egy ilyen kész sólyommadár mellett! - jó pár évvel fiatalabb is voltam. De összeszedvén minden líraiságomat, minden sebeimet a mélyről, legott kiöntöttem az egészet, hangokban és pengetésekben, azzal a művészi gonddal és gitáros finomsággal, ami a költőt revelálja legsivárabb panaszaiban is. Úgy beszéltem, abban a zengő kétségbeesésben, ahogy egy fülemüle mondaná el az ágról, hogy napok óta nem evett egy hernyót. Hangról-hangra, fokról-fokra, árnyalatról árnyalatra olyan mélyre hatoltam abban a tudatos kompozícióban, ami önnönregényemet szötte keserveim fonálával, hogy végül, szokásom szerint, sírva fakadtam, feloldva valami vigasztalan gyönyörben, ahogy gurultak a szememből a könnyek az ajkamra. Gyakran gondoltam arra, micsoda exaltált keresztény lettem volna a szó dogmatikus értelmében, micsoda illuminált s izzó hitű minden titokzatosságok irányában, micsoda falánk élvezője önnönkínjaimnak, Krisztusnak s a szenteknek, ha véletlenül ortodox-katolikus nevelésben van részem! Mindezt csak úgy adta a sors merőben feleslegesen, ironikusan, díszek és előnyök nélkül, hogy nem vetett rám egy bíbornoki köpenyt. A honvágó marcangolt.

- Talán ma este is éppen az *Ember tragédiájá*-t játsszák, Jászaival Éva szerepében! - mondtam és faltam a könnyeimet a feketémmel vegyesen.

- Hagyja ezeket a számárságokat, - felelte. - A bánat csak úgy számít, ha megáll mellette az ember. Az mind elmúlik, ahogy megy az ember.

- Magának könnyű, - mondtam, - maga mehet haza, amikor akar!

- Nincs semmi, ami könnyű és semmi, ami nehéz, - felelte bölcselemi magaslatáról. - Csak az élet van. Ezt meg kell vívni. Egy szegény színész vagyok, Kolozsvárról, s akinek nincs szerződése...

Kért egy szivart a pincértől, leharapta a végét, kipökte a nyelve végével majdnem az arcomba, rágyujtott s eldőlt a piros plüss pamlagon, mint egy római, a két lábát is felrakta a rojtosvégű nadrágszárakban, fújta a füstöt s nagyon boldog volt. Jelentősebb sikerek nélkül mondván el bajaimat, kissé letörve ültem nyilvánvaló másodrangúságomban az asztal sarkában s néztem, fiatalon, a nagy pohár feketémet magam előtt, olyan feldúltan a lelkemben, olyan elkínzott fantáziákkal, dimenziókkal s nagyralátásokkal ezt a magas vékony poharat emelkedő feketeségében, mintha egy ciprust néznék egy szikla tetejében. Már nem sírtam. Már nem volt könnyem. Valahogy úgy éreztem, hogy már megszülettem magamat összes könnyeimben.

- No mindegy! - sóhajtottam, csak éppen, hogy mondjak valamit.

- Nézze csak, - fordult felém, magasra fújva a füstöt, - én minden francia író, minden színészt személyesen ismerek, mindenkit, aki számít! - mondta azzal a felelőtlen dicsekvéssel, ami még a vidéki színész hősi tónusa volt benne. - Ezekhez mind bevezethetem. Általában jól teszi, ha hozzám fűzi a sorsát. Már rosszabb nem lehet magának, Szomoró! Holnap elviszem a *Français*-ba, az *Ödipusz király*-hoz! Meg fogja látni Mounet-Sully-t, - s fújta a füstöt, ahogy csak bírta, olyan magasra.

- Mounet-Sully! - hebegtem, megint csak éppen, hogy mondjak valamit.

- Meg fogja látni!

- Meg fogom látni! - bólintottam s megittam a feketémet, csakugyan mintha egy sudárfát nyelnék.

- Maga nincs megelegedve! - mondta s egy második szivart is kért a pincértől, egy második kávé is, ezt megitta, egy hajtásra. - Fordítom a *Lengyel zsidó*-t a Nemzeti Színháznak, - mondta. - Erckmanntól kaptam egy levelet. Az összes műveit megküldte. Ezeket már eladtam. Most már csak a levél van, - s kihúzta a zsebéből. - No gyerünk, - mondta, - már itten bezárnak.

- Fizetek! - kiáltottam.

- Jaj, dehogy fizet! - intett le s lefogta a karomat, ahogy kopogtam a frankommal a márványon. - Tartsa meg a frankot, megyünk egy másik kávéházba.

Mikor kiértünk a boulevardra, már mindenütt oltogattak s zártak. Egy perccel később minden sötét volt, utcahosszat minden sötét és zárva. Csak a gázlámpák tüzei fénylettek az áttetsző levegőben. Egy-egy utolsó diák tartott hazafelé, egy-egy női árnyal a karján, aki a féllábszárára emelte föl a szoknyáját, diadalmasan, szerelmi foglalkozásában. Az út legmélyén, Montrouge felé, a láthatáron, derengett egy ablaküveg, sápadtan a járda mentén, messze.

- Még ott látok valami világosságot! - mondta a barátom s megindult vidáman, a két rongyos végű nadrágszárban.

XXXVI.

A rue de Seine-ben, az Institut épülete mögött, volt egy kis miszteriózus bolt, egy töredezett faküszöbvel, egy régi ablakkal s egy alacsony üvegajtóval az utcára. Már korán este egy függőlámpa égett a szűk helyiségben, két könyvpolc s egy kis tölgyfaasztal fölött, dúsan megrakva kartonfedelekkel. Időn és világon kívül égett ez a lámpa s az egész kis bolt be volt nyomva a falba.

Ide beléptünk ebbe a falba, ebbe a kis boltba, ahhoz a sötét kis izraelitához, aki a falban ült, a lámpa alatt, a tölgyfaasztal előtt, a sok kartonfedél között, a dohos homályban. Egy lupával ült a maga fénykörében, gloriolásan és nézett, két apró szemmel egy cvikker mögül, ami az orra hegyén lebegett elgömbült keretével, igazi kopott pillangó, két görbe szárnyal, üvegből. Valami furcsa szag terjedt a dohos homályban, valami furcsa szag és pára a kis sötét izraelitából, mint a legrégebb sötét izraelitákból, rabbikból s teológusokból Korinthusban még szent Pál idejében, vagyis nagyon messze a szent történelemben és hasonló szagok szálltak a falból, polcokból, lámpából s a sok kartonokból, a sok régi papírokból, emberi emlék, emberi könnyek, lelki lim-lom bánatosságából, felozlásából, hervatagságából, sorvadásából s rothadásából, ami itt fel volt halmozva s ami itt elakadt a polcokon s az asztalon, mintegy az élet sodrán, ahogy a szemét akad el csomóstul egy folyón s megáll a vízen. Ez a kis sötét izraelita, mint annyi társa utcahosszat s a szomszédban, mint annyi bűntársa, elvtársa, mint annyi testvére a héber vallásban, kéziratkereskedő volt. Ez a sok kézirat, ez a rengeteg levél, ez a rengeteg emlék ebben a rengeteg levélben, ez szaglott itten, mint egy erdő.

- Jó napot! - mondtam s szerényen közeledtem, Ivánfival a sarkomban, aki lengett. Mivel én jobban tudtam franciául, én vállaltam a beszédet, az üzlet lebonyolítását.

Már meg is kezdtem, könnyedén a mondókámat, párizsias kanyarulatokkal, mikor még rám se nézett s csak bámult a lupába, meggörnyedve, egy szál sárga papír fölött. Éreztem, hogy nem is vagyok a világon. Éreztem, milyen nehéz lehet meghódítani ezt az embert. Éreztem, mint rendszerint az ilyen pillanatban s franciákkal való kontaktusaimban, milyen mások ezek a latin zsidók, mint azok a drága mieink! Hazai emlékeim s paralleláim rögtön megint a szívemre szálltak abban a permanens honvágyban, amit soha, egy percig, nem tudtam leküzdeni magamban. Ivánfi is valami ilyesfélét érzett, amint összenéztünk. Egy Ruzicska, az valami egészen más, gondoltuk mind a ketten. Annak van szíve!

Nem kívánok definiálni s mélyen rajzolni itten, bármilyen csábító is számomra e matéria, bármilyen ellenállhatatlan! mégsem kívánok itt, ezt már többször mondtam.

Egy antikvárius lelke, mint nagy általánosságban, minden ember lelke, minden szakmában, inkább silány, mint magasságos. Mégis, odahaza, gondoltam, egy ilyen kis intellektüel boltos, noha zsidó, még van más is benne. Mindenesetre az van benne, igen gyakran, hogy másnak lássák, nem tudom, jobbnak vagy tetszetősebbnek önnönmagánál s valahogy mentegesse, finoman azt a szerencsétlenséget, amelyben a világra jött. Leszámítva a professziót s a kis üzleti csalafintaságokat, amelyek az ősidőktől fogva a kereskedelem lényegét teszik, sohasem hangsúlyozza, sohasem élezi ki adás-vétel közben a maga egyéniségét a felekezeti értelmében, jut eszébe! sőt! Pont az ellenkezője ennek egy ilyen gall, egy ilyen ódon, egy ilyen pergamen- és foliánsféreg, egy ilyen papírhandlé a rue de Seine-ben, egy ilyen Magus apó vagy Gobseck, akiket báró Balzac éppen ezért a pittoreszkért ápolt és szeretett. Ahogy ez nem mozdult, elroskadva az asztal fölött, ahogy nézett, a selyemsipkás fejével begömbülve, a lupán át, olthatatlanul, szinte megrajzolta itt a bolt mélyére maga körül, annak a gyilkossági regénynek röpké szcenériáját, amelyben leütik hátulról... Holott nem törődött. Úgy tünt, érez a hátával, mindent tud, tisztában van velünk. Általában, az ilyen antikváriusok, a kis utcákban, inkább fölényesek, mint gyávák. Sajátságos dolog! Az izraeliták nem félnek!

Akkor, mégis, végre, letette a nagyítót, nem állt fel, csak felém fordult s nyújtotta a karját. Semmi nem volt a kezemben, semmit nem látott a kezemben s mégis csak nyújtotta a karját. A legszűkebb keretre fogva, leszorítva időtartamra s térbeli atomra, csak az érdekelte, ami ezzel a mozdulatával a magam kapcsolatja. Ahogy rám se nézett, se Ivánfira, aki lengett, ahogy szipákkolt egyet az üvege rezgésével az orrán, ahogy hosszú, vékony keze, opálos színekben, öt ujj öt körmével nyúlt elő feketéskék bársonnyal bélelve s billentyűzött a levegőben, ez csak zsidó volt, törülmetszetten, hangban, szagban, zsoltárban és formában, mint egy

fagally frissen, mint egy ősrégi tölgy lombja, levágva a törzsről. Nemhogy más akart lenni, magába határolva, de még szorította bele magát mintába, öntésbe, úgyszólván nyomtatásba, valami algebrai egytagúságba az egyisten-imádásban.

- *Motus!* - mondta, ami annyit jelent, hogy *csitt!* - Mit hozott? - tette hozzá türelmetlenül s vibrálta az ujjait.

Mert megvallom, talán egy kissé hosszabban beszéltem, hogy megnyerjem szimpátiáit, még mielőtt az üzletre térnék. Nem volt más hátra, mint gyorsan kivenni a zsebemből az árut s átnyújtani alázattal...

Csak belepillantott a kézírásba s már mondta:

- *C'est de l'Erckmann!*

Megremegtünk Ivánfival, aki lengett.

Csalódásokhoz szokott szívünk elrémülve érezte e hangban a szakértőnek azt a lekicsinylő akcentusát, azt a fitymáló borulatát, mely a lelkünk elé, rögtön, egy egész nagy éjszakát vetett! Olyan biztosak voltunk a levél ritka értékében, hogy szinte szédültünk valami sötétben s Ivánfi, amennyire láthattam, már nem lengett. Most ő próbált beszélni.

- Tetszik ismerni Erckmann-t? - kérdezte azzal a gyors beavatkozással, mely színészi képességeire számított e harcban.

A helyzetet javítandó, küzdve a jövőért, a jövőért! az egész létért, küzdve önmagáért s értem, a kettőnk vacsorájáért színház után, ő is szegény, a rongyos végű nadrágban, cafrangosan, ő is a finom társalgás fonálával próbálta behálózni ezt az embert, egy ilyen embert! egy ilyen rókát, egy ilyen selyemsapkásat, egy ilyen szemüvegeset, egy ilyen izraelitát a rue de Seine-ben, a fekete körmével egy falban!

- Hogy ismerem-e?! - fújta, - Erckmann Emilt?! hogy ismerem-e!? - s fújta.

- *A lengyel zsidó-t írta!* - folytatta Ivánfi, szerencsét próbálva ezzel az áttetsző irányzattal, minden chance-ot megjátszva: - *A lengyel zsidó-t!* - mondta, mély tisztelettel.

- *L'Ami Fritz-et!* - fokozta a boltos, ahogy ez a lengyel hitsorsos egy cseppet sem hatott rája. - *Erckmann, c'est un bonhomme!* - mondta. - *Peu d'intérêt!* - tette hozzá s már visszaadta a levelet.

Nem vettük vissza, nem is nyúltunk utána, nem volt erőnk utána nyúlni s csak álltunk, ágról-szakadtan egymás mellett s most biztosan tudom, hogy Ivánfi nem lengett.

- Mondjuk meg neki, hogy magunk is zsidók vagyunk! - súgta oda hozzám, azzal a vidéki-színész könnyedségével, mely nem hagyja vízbe magát.

- Én nem azért vagyok zsidó, hogy ezen keressek! - feleltem büszkén és indultam.

Holott még nem tudtam akkor, milyen igaz ez, az én esetemben.

- Tessék adni akármilyen keveset, - fordult a barátom az antikváriushoz, - de csak tessék megvenni! - könyörgött keserű franciasággal, amelyben az egész szíve rezgett.

- *Peuh!* - fújta, - tíz frank! ha ez tetszik...

- Várjon! - hebegte Ivánfi utánam, majdnem önkívületben.

Tíz frank! Hallottam! Már meg is álltam s lehúnytam a szemem a gyönyörtől.

A lámpa fénykörében, csendesen kihúzta az asztal fiókját, kivett egy tízfrankost, letette az asztal szélére, egy karton után is nyúlt s még nézte egy percre a levelet, a címzést a borítékon, mielőtt becsúszta volna a kartonba, a többi papírok közé. Ivánfi közeledett, lecsípte két ujja végével a tízfrankost az asztal széléről, meghajtotta magát s ment.

- No de mondja csak, - szólott utána a lámpa alól s még mindig a borítékot szemlélve, - hogyan jutott ön ehhez a levélhez? Ki ez a *monsieur Ivan fils*? - kérdezte, ahogy ösztönös franciasággal *Iván fils*-nek olvasta *Ivánfi*-t a borítékon.

- Az én vagyok, kérem, *monsieur Ivan fils*! - felelte, mert ki se javította, hogy semmit el ne rontson.

- Hogyan?! - kiáltott s megfordult a székből. - Ezt önhöz írta Erckmann, ezt a levelet s ezt ön eladja?! Nagyon jó! Nagyon jó! ön egy filozóf! - mondta s meg is nézte mostan ezt a filozófot, ezt az *Iván fils*-t, mélyen a szemüveg s a szemöldökök alól, valami különleges nagyrebecsüléssel.

Megvallom, szégyeltük volna magunkat, ha nem örültünk volna annyira a tíz franknak, ha egyáltalán lett volna hely e tíz frank gyönyörén kívül egy más érzés számára is a szívünkben. Rohantunk a *Français*-ba, ragyogó esténk elé! Csak át kellett jönnünk a hídon, a Louvre udvarán s már ott voltunk a színházban.

- Még van időnk felmenni a színpadra, Mounet Sullyhez! - mondta Ivánfi s egy ajtó elé vezényelt, benn mélyen egy bolthajtásban.

Meglepődve láttam, mint nyílik meg az ajtó valami jelszavára, mint fogadja hajlongva egy frakkos lakáj rövid selyemnadrágban s selyemharisnyásan, egy hosszú acéllánccal a nyakában nagy karikákkal, hogy fogadja barátsággal, mint régi ismerősét s még a kezét is nyújtja, demokratikusan!

- Maga itthon van itten! - mondtam elámulva s fölértem mögötte, egy sor lépcsőn s egy mozaik-küszöbön túl, a *Foyer des Artistes* parnasszusi magaslatára!

Azt hittem álmodok e márvány-atriumban, ahol a színészek már jelmezben s kifestve jártak fel és alá, mint egy rég letűnt világban s fáklyafényben. A művészi magasságnak, eszménynek s titokzatosságnak olyan kábító atmoszférája volt ez, olyan mélyreható varázsa álomnak s illúzióknak, mindenféle nehéz szagok párologásával s fuvallatával a fényben, hogy kétségbeesetten állottam meg a magam nyomorult életével s már nem is láttam a barátomat, aki el-lengett a messzeségben.

De megláttam Jeanne Delvair kisasszonyt, azokban a transzcedentáliákban, ahogy az ember megismer egy színésznőt ó-görög viseletben s felismerhetetlenül kifestve! Egy oszlopnak dőlve, már Jocaste volt, ahogy itt állt és várt révetegen, a két meztelen lábával egy szandálra szíjazva. Valami kökőrcsin-, mirrha- s gyantaszag szállt belőle, a piros szájának szellőrozsa illatával és vérfertőzősével.

Szédülten, mámoros fiatalságom kitárta a két karját elébe! Mint a villám sujtott belém, kigyulladt szerelmem bárgyúsága.

- Kicsoda ön? - kérdezte meglepődve s talán meglátva is a lángot a szívemben, egyszerű női ösztönével, a királynői ruhában. - Kicsoda? - ismételte, ahogy nem értette a nevemet s ahogy nyilván kíváncsi is volt, vajjon ki lehetek én, aki csak úgy egyszerűen beléphetek ide, ebbe a szent csarnokba, félistenek e márványtornácára, ebbe a tiltott Protáneumba, a Király, a Szfinx, a Rejtély s a többi minden elé, az egész tragédiába, végzetbe, zűrzavarba és Zeusz akaratába, egyszerű halandó, kis fiatalember!

XXXVII.

Ez a Jeanne Delvair gyönyörű leány volt. Sudárfák nem nőnek olyan magasra s olyan nyúlánkra, mint amilyen növése volt. Egész fizikai formája valami kivételes hajlékonyságba volt idomítva. Barna haja, bronzszerű árnyalatokkal, súlyos kontyban tömörült, görög-latinosan a nyakszirtjén s mint a zuhatag omlott alá majdnem a sarkáig, mikor kibontotta. Mint a cédrusfa lombja, amelyen áttűz a nap, olyan volt ez a haj. Érzékies vonásai, két barna szem s két szempilla kíséretével, egy skarlát szájban kulmináltak, mely meghasadva, a legnagyobb vágakra nyílt s főként a vers gyönyörére! Még nem volt huszonnégy éves s már a legzengőbb tragikai hősnőket játszotta a *Français*-ban, a Racine *Phédra*-ját játszotta, ami a francia színésznők számára a csúcspontja álmoknak és boldogságnak! Nagyon szerettem ezt a tüneményes leányt, ha nem is mertem bevallani brutális szavakkal, ahogy az ember általában bevallja szerelmét. Ő is inkább hallgatott, holott olyan hangja volt, mint a gordonkának. Egyike volt azoknak a különös nőknek, akiket egy igazi nagy festő egy fenyesedő szélére festett volna, esthajnali világításban. Amint éppen kijön, egy fátyolkendővel a nyakán, a fenyőfák gotikájából. Valami végzetszerűség volt benne. Az ember úgy érezte, hogy talán nem is élte volna igazi életét, ha ezzel a nővel nem találkozna. Általában azt a benyomást tette, mint egy finom úrileány, aki megszőkött hazulról.

De a leggyönyörűbb az volt, hogy egy magyar családdal volt a legkitünőbb barátságban, Adorjánékkal, a rue Miltonban! A családfő, Adorján Gyula, Paulay Edéné testvérbátyja, ritka ügyes ember, mindenhez értő s leleményes, *billiárdművész* volt Párizsban! Úgy volt billiárdművész Párizsban, mint például Dohnányi zongoraművész Pesten, híres, ünnepezt, csodált! A *Grand Café* szuterénjeiben billiárdozott, azokban a mély, füstös és félhomályos helyiségekben, ahol zöldernyős lámpák, hatásosan, csak az asztal zöld síkja fölött sugároztak, míg köröskörül a falak mentén, a padokban amfiteátrikusan, a nézők ültek, vegyesen hölgyek és urak, mindenféle likőrök és *cerises à l'eau de vie*-k előtt és figyelték a játékot és bámultak halálos csendben és dobogtak a lábukkal s dörömböltek botokkal és esernyőkkel egy-egy bravúros lökésre, mert ugyanis megfogadván a művészeket, anyagilag is érdekelve voltak. Ez volt itt az *Academie de Billiard*, ahogy a franciák oly szívesen és toleránsan, rögtön akadémiának neveznek egy pincét, ha ott valamit művésziesen csinálnak.

Egy ember, egy nagy fekete tábla előtt, krétával jegyezte a karambolok számát és kiáltott:

- 102 pour Monsieur Adorján!

- 95 pour Monsieur Vignon!

Ez volt minden, ami hallatszott s csak a golyók csattogtak a csendben.

Egy olyan billiárdasztal előtt, mely négyszer akkora mint a miénk, állottak *monsieur Adorján* és *monsieur Vignon*, ingujjra vetkőzve s mérkőztek egy ötszázás pártiban. Átlag 100-150 karambolt csináltak egyfolytában s ha kihagytak végül egyet, ez nyilvánvalóan szándékos volt, mert mindent meg tudtak csinálni, amit csak akartak. Olykor, egy-egy lökés előtt, a hatás kedvéért, percekig álltak elborulva, a legsúlyosabb gondokban és töprengtek és kalkuláltak a zöld mező és a három golyó fölött, halálos csendben, mint a legnagyobb tudósok vagy szent pásztorok, három kis báránka fölött. Az egész játszma folyamán legfőleg ha négyszer-ötször váltották fel egymást az asztalnál s az egyik rendszerint csak ült egy széken, a dákóval a két combja közt, mint egy vándorbottal, mint egy pásztorbottal, mint egy árboccal, amelynek nekidült s várta, hogy a másik kihagyván egyet, végre felállhasson, jöhessen s folytathassa a maga javára és lökjön. Az asztal síkja, krétával, szabályos négyszögekre volt felosztva s minden karambolt egy ilyen négyszögben kellett megcsinálni. Egy-egy golyó, olykor kettő is, messzire is elszaladhatott, de vissza kellett térnie az eredeti négyszögbe, mert csak ott volt szabad találkoznia, csatlakoznia s összekocognia, belül a kerítésen. Azt lehetett volna hinni,

ahogy ezek a golyók rohantak, kanyarodtak, találkoztak, pattogtak és borzongtak, hogy szinte lelkük van és élnek, éreznek és gondolkodnak. Vagy legalább is átveszik és végrehajtják, hajszálnyi pontossággal, az ember érzését és gondolatát, egész művészi aritmétikáját, hűséges engedelmességgel. Az emberi szellem, gondolat és spekuláció oly szemelláthatólag impregnálta őket, oly szuggeráló erővel rohant s gurult bennök, hogy tárgyi élettelenységük valami vibráló öntudatossággá változott. Mindig sorshúzás döntötte el természetesen, hogy a mesterek közül melyik kezdi a játékot. S ha véletlenül Adorjánnak kedvezett a sors, fogta magát olykor s lejátszta egy szuszra mind az ötszázat, úgyhogy ellenfele szóhoz sem jutott. Ilyenkor tombolt az *Akadémia!* Sokan pénzüket veszítették, franciák, akik inkább Vignont fogadták s nem a magyart, úgy kell nekik! Oh a tehetséges ember! magyar ember! Egy dákótalálmánya is volt, azonfelül három gyönyörű leánya! Ezek közül a középső, Irma, felejthetetlen Irma! igazi junói jelenség, olyan nagy és ünnepélyes, forró, mint egy kemence, színinövendék volt. Innen eredt barátsága, az egész család barátsága Jeanne Delvair kisasszonnyal.

Ez a tüneményes Delvair, ez a huszonnégy éves tragika és Phédra, szerény mint minden tünemény és tehetség, boldog órákat töltött Adorjánéknál a rue Miltonban, ahová engem is a szívem vonzott. Olykor, vasárnaponként, kitűnő vacsorák készültek itt magyar zamatokkal. Kitűnő vacsorák, mikor hosszas keresés után megtaláltuk azokat a borjúszeleteket, melyeket Adorjáné személyesen vásárolt, a legjobb mészárosnál a környéken, de hazajövet letett valahová, s már nem tudta hová? Éppen sütni akarta őket, már forrt is a zsír a serpenyőben, már finom hagymaillatok is szálltak, amikor csak szaladt, drága nő, feldúltan a szobákon át s kereste a szeleteket, mindenfelé az apartementban!

- Hol vannak a sniclik!? - kiáltotta, - hova is tettem őket? - s csak szaladt és keresett s minden fiókot kihúzott, minden szekrénybe belenézett, még az ágyak alá is nézett.

Mind indultunk keresni a «sniclik»-et, különböző irányokban, jómagam is, buzgón kerestem minden zeg-zugban s titkos bútorokban, mert Adorjáné nagyon buzdított s leginkább bennem bízott, hogy meg fogom találni a «sniclik»-et, mint aki leginkább érdekelve vagyok ebben a kérdésben.

- Kicsit rosszul voltam, amikor hazajöttem s valahová lecsaptam a snicliket! - mondta.

E nyomon kutatva, csakugyan meg is találtam őket, szépen becsomagolva, egy kis faliszekrényke tetején, egy olyan helyen, ahová, ha szabad mondanom, idő előtt kerültek, anakronisztikusan.

Ez nem zavarta a hangulatot, sőt! mindenki boldog volt, s már be is vonultunk az ebédlőbe s már meg is jelentek párolgón a tálban, az összes szeletek becsületükben helyreállítva, köztiszteletben és szeretetben megerősödve s finoman illatozva egy virágfüzér között, ami díszítette az asztalt! Ez az élet!

Vacsora után, junói Irma, ott rögtön az asztalnál, közkívánatra, kinyitott az arcában egy tragikus szájat féloldalt görbülve és szavalt. Utána, felszólítás nélkül, de hasonló tragikusan s még több tüzzel, hévvel, gyönyörrel és énekléssel Delvair kisasszony zengte Musset-ből:

Lorsque le pelican après un long voyage...

Igy állott és zengett skarlát szájával, a fogai fehér villanásával talán egy félórán át, belemámosodva a versbe, ütembe s rímekbe, fiatal lelke hevületébe olyan szilaj imádkozással, olyan borzasztó viharzással a keblében, hogy két gömbölyű emlője mint két hullám dagadt s torlódott magasra s egész hajlékony lénye, mint egy ciprusfa a szélben, elhajlott a térben s messzeségben.

Végül érezte a kontyát, ahogy meglazul a fején, egy nagyot fújt és befejezte.

- No gyerünk haza! - mondta, a két karjával a nyakszirtjén, azzal a gyönyörű női mozdulattal, mely a hajtűit tüzdelté vissza a hajába.

Én kísérem. Csillagok voltak az égen, olyan finom, távoli, csöpp kis csillagok, narancs, opál s ametiszt fényekkel... Az Opera fölött, a téren, az egész mennybolt szédítő magassága, mélye és sötétje Párizs fölött, tele volt rakva ilyen kis fénycsöppekkel, amelyek csillogtak és világítottak, vajjon mire világítottak? ki tudja! önmagukat őrző mécsesek. S még magasabban, egészen fenn, mint egy kék gyémánt, égett magában egy csillag.

- Ez a Vénusz, - mondtam. - Ez olyan, mint maga! - mondtam a kisasszonynak.

- Milyen kár, hogy az emberek nem tudják az igazi nevét a csillagoknak, - felelte.

Éppen jött a nép az Operából. Egy kis kövér ember gurult elénk, szinte csont és izomzat nélkül, egy olyan kis kövér öreg ember, mint egy hordó s aki megemelte a kalapját.

- Oh Istenem! - hebegtem, - nem tudom, ha jól láttam-e? - s megfordultam a kis kövér után.

- Jól látta. Renan...

S ő is megfordult s így néztünk utána ketten.

- Ez egy nagy ember! - mondtam és bámultam. - Ez egy ritka ember, aki megmentette a zsidókat örök életükre!

- Azt nem tudom, - felelte a tragika egyszerűen. - Azt tudom, hogy ez egy kitűnő ember! Egy nagyon finom, drága ember, csak sajnos, egy istentagadó ember! - mondta.

S akkor megint megindultunk s mentünk.

Mikor hazaértem és meggyújtottam a gyertyámat a szobámban és leültem egy székre: gondolatban még mindig Renan után néztem. Nem tudom, de az a magányos gyertyafény, ami az asztal közepéről csak maga körül világított az asztalterítőre, az a tompa láng valami kis narancssárgára s ibolyára osztva szivárványosan, az az egy szál gyertyám az asztalon egy réztartóban, mint egy szemafór a pályán, szinte úgy irányította a szívemet, hogy még mindig Renan után néztek. Kis szobámban, az éj csendjében és sugallatosságában, úgy láttam menni a gyertyám alatt, térnek és formáknak abban az elvarázsolt arányosságában, hogy az egész fény, az egész utca benne volt e gyertyafényben, az egész est az utcán, ahol kis kövér alakja gurul hazafelé.

Milyen különös dolog, milyen transzponált élet az én életem is, gondoltam félig ájultan a gyertyafényben, milyen transzponált élet, hogy Renant láthatom az utcán s nem Friedmann főkántort, mint otthon. Milyen kivételes és tündöklő magányosság ez, mikor éjnek idején, négy fal között egy gyertyával, odafűzhetem magam, távolodó silhouette-je mögött, akár a Safed csúcsához fenn, ahol a Messiás megjelenvén egy nap, nekem is világít szűzi magaslátáról a kökörösmezőkben s a hajnalcsillag alatt! Mikor azon magányosan és szegényen, ahogy itt ülök, odafűzhetem magam annyi szépséghez s költészethez, s nem tudom, de valahogy magam is meg vagyok világítva abban az egyórai álomban, ami az élet, abban a mulandóságban, szenvedésben és szerencsétlenségben, ami a népek sorsa ebben az egy órában, s az istenek sorsa is a népek fölött. Mikor megértem, amint követem az útján, a gyertyafényben, a tulajdon sorsomat egyenest az ő kezéből s megértem annyi mindent, mert minden olyan világos, - földi végzetek, szépségek és művészet, egész nagy tömegek, népek és nemzetek, maga Jehova, aki dörög s olyan mérges, hogy ez mind megy s gurul micsoda vándorlásban! micsoda viharban! s az örvény fölött, ahol örökre elmerül, jön valaki más, kicsoda? egy szegény fiatalember. Oh ez, ha megmaradt nekünk, a szívünknek, az életünknek, csak a bús emléke az, amit érezni lehet, fájdalmas emberi sorsa, mely istenné emelte, mert szép volt és panasz nélkül szenvedett. Ez mind gyönyörű, de hát csak ez volna minden? gondoltam, a

szépségért minden, egy percre? Beérem ezzel, csak egy embert imádjak Istenben, csodák és rejtélyek nélkül, mégha olyan szép is ez az ember, olyan mennyei és utolérhetetlen az alázatban és tiszta szerelemben? Elég ez vajjon, a lélek gyönyöréhez, csak az értelem s a művészet? Renan... mit tudtam akkor! Kis kövér öreg ember, aki megy hazafelé, a Szajrán át, hazafelé, a maga tiszta életével. Az összes emberek között, gondoltam, talán ő tudja leginkább földi sorsunk és végzetünk ragyogó siralmosságát, amit megpenget egy végtelenben. Az összes emberek közül talán csak ő ölelkezik a mennyekkel a földről az emberek javára, egy kis vigasztalásért. Ha nem is hisz e vigasztalásokban, mégis tanítja s nyújtja, mit nyújthat mást? költő! egy szép mesét gyermekeknek. Ha ki is tépett a szívéből mindent, az utolsó idegszálig mindent, ami nem értelem és művészet, mind élvezi is, amit leront, mind élvezi is titokban s kibontogatva Istent sötét ködeiből, a legnagyobb gusztust csinálja hozzá, ahogy megmutatja Embernek a fényben és a szenvedésben! S csak néztem utána a gyertyám alatt.

S már reggel lett és még mindig néztem. S már jöttek a szekerek és talyigák Montrouge felől, a Szajrán át, a túlsó partra, a nagy csarnok irányában, megrakodva, zöldséges karaván! S hirtelen a hajnalban, Ivánfi állott a küszöbön lengén s mosolygott a szakállából, mint félig még az éjjelből s félig a nappalból ami ébredt.

- Mit ábrándozik itt? - mondta, - biztosan nincs pénze!

Olyan magasról mondta ezt, olyan fölényesen, hogy legalább is öt frankja kellett hogy legyen.

- Oh Istenem, - feleltem, - lássa, az most nem is fontos. Nem is tudja, milyen nagy perceket éltem, a mellett, hogy ilyen szegény vagyok, - mondtam s azt hittem, valami rendkívülit mondok.

- No, no! - felelte még magasabbról, ahogy csak ezt a képtelen fiatalságomat látta, félsötétben a gyertya alatt, mely már csonkig égett. - Az mind butaság a maga nagy perce! - mondta. - Láttam, hogy világos az ablaka s feljöttem magáért.

Az igazság az, hogy nem is várt tőlem semmi eredetiséget. Nem kívánt nagy szavakat tőlem, nagy hangokat és dús színeket, melyeken szétkenjem nyomorúságos életemet olyan csillogó foltokra, összeviszsa, mint ahogy festők keverik dús színeiket, mind tündöklőbben a palettájukra. Nem látott se nagynak, se kicsinek, se magányosnak, se hontalannak fiatal életemmel annyi szenvedésben, nem látott még csak érdekesnek sem, annyira koncentrálna volt magában, álmaiban s vágyaiban, annyira csak a színpadnak szánt mindent, tudatosan s ösztönösen, ami egy fokkal magasabban csengett s ami szín lehetett és szépség, emberi fájdalomban. Színészi hite, naívsága is talán, lezárta határait annak a francia színháznak kőmasszáival s annak a francia színésznek tüneményességével, Mounet-Sully! aki olthatatlan víziója, eszménye s szerelme volt, igazi rögeszméje, mint minden eszmény és szerelem. Mindezekén túl, a föld rögéhez származva vissza, csak annyi voltam neki, mint akit fölszedett társul a maga nyomorához, - vándorlegény, aki társul egy másikkal az úton s otthagyja az első keresztfánál.

- Tudok egy kávéházat a Montmartre-utcában, ami nyitva van ilyenkor - mondta sugárzón a boldogságtól s elfújta a gyertyát, hogy ne is beszéljünk tovább s már menjünk. Nem is beszélünk, nem is tartottam illőnek vitázni, ha már feljött értem, meg is voltam tisztelve, vettem a kalapom s mentem.

Lebotorkáltunk a csigalépcsőn, botorkáltunk egymás mögött, botorkáltunk, micsoda lépcsőn! micsoda sötétbe! a karfa mentén lefelé a sötétbe, mint bűvárok az örvénybe, mint hajnali utazók, akik szöknek! Kieértünk az utcára, már derengett olyan színtelen nagy felhőkkel az égen, amilyeneket csak Párizs fölött lehet látni a szürkületi égben, amint a tenger felől éppen megérkeztek s úsznak tovább, nem is felhők, inkább valami nagy szennyes rongyok az égen! Utcákon végig, hidakon át a Szajrán, szótlánul jöttünk egymás mellett, mint két ló, aki meg van szokva egymás mellett, aki némán közvetíti közös érzelmeit egymásnak annak a

szekérnek a súlyával, amit vonszol maga után a kövön, két szomorú állat! Oh, a mi életünk! S micsoda gyászos hajnal, azokkal a kórházi lepedőkkel az égen!

Igy értünk be a Montmartre-utcába, mint egy új világba hirtelen.

Már reggel volt s még éjszaka volt itten. Magasan s kiszögelve, egy ujságüzem palotája, mint egy fellegvár sugárzott, kivilágítva tejüveges ablaksorával, a pincéi máglyatűzével, a tárt kapuk mögött az udvarokban ibolyaszínű transzparenciákkal, három kis dühös ujság papírforgatagja és illuminációja, az *Intransigeant*, *La Cocarde* s a *La Lanterne*, ami itt készült, jó kis három ujság, főképp a *La Lanterne*, igazi marat-i emlék, kegyeletos, hagyományörző, történelmi, aranyos, *La Lanterne!* - ez magyarul az volna: *Lámpavas!* S túlonnan egy falban, árnyékban s világban, egy kis kávéház sápadozott halottvirrasztó fényeivel, alacsonyan a járda fölött. Igazi kis parazita kávéház, sárga kukac e műhelyek és pincék körül, ahonnan a vért szította.

Mind ide szaladtak át munka közben, az üzemek munkásai egy pohár feketekávéra s pálinkára, a szedők a nyomdából, a gépészek a pincéből s a többi hirlapi népek mindenfelől a műhelyekből, de főképpen a szedők, akik az *elite* voltak itten, felgyűrt ingujjban, ahogy ültek, szőrös karokkal, nyomdafestékesen, mind jóindulatú, művelt és halovány emberek, ittasan az ólomtól, lobogó szemekkel, tüdővészesen.

Csendesen leültünk egy sarokba. Ivánfi nyomban megivott két feketét egymás után, - jól ítéltem, csakugyan öt frankja volt!

- Nézze csak, - mondta nekilendülve, - nagy perc! az mind semmi! Az ma nekem volt, egy nagy percem, nekem! ha éppen tudni akarja.

- Akarom, - feleltem.

- No hát szavaltam Coquelin-nek! A *Hamlet* nagy tirádáját!

- Az *Être ou ne pas être-t*?! - kérdeztem, mint egy gyermek.

- Azt... az istenit!

- Képzelem a hatást! a hatást! - hebegtem, s majd belefűltam a kávémba, úgy el voltam ragadtatva! Hittem is, őszintén szólva, e fiatal színész zsenijében! Huszonötéves volt, olyan szédült! olyan lázas! s úgy fújta a francia verset, s főképp ezt az *Être ou ne pas être-t*! a kis szobámban olykor, hogy zörögtek az ablakok!

- Hatás! az nem szó! - felelte. - Elvisz magával a vidéki turnéjára! Ezért is jelentkeztem, ezért szavaltam! Azt mondta: «Vére van, fiatalember! Vére van!»

- Ezt mondta? Óriás!

De már nem felelt. Rágyujtott egy szivarra, fújta a füstöt s nézett a magasba, a füst után, ami szállott.

S hirtelen meglátott egy kis társaságot maga mellett a szomszéd asztalnál, egy kis társaságot, aki kártyázott. Én csak ültem, elbűvölve. Majdnem sírtam, úgy elragadt, nem tudom, valami gyönyörűség, valami reményem, valami jobb jövő, ami ébredt az én számomra is ebben a dicsőségben! Gépek döreje hangzott kívülről, kocsik dübörögtek.

- Magára büszke lesz Magyarország! - mondtam fiatalosan, a könnyeimen át, ahogy mindig hazámra gondoltam. Már nem is hallotta, mit mondok, ahogy oldalt fordulva a székében s dühösen szivarozva, csak bámulta a kártyásokat.

Két fiatalember kártyázott egy harmadikkal, olyan szemlátomást hamisan, hogy ez már nem is volt csalás, olyan primitív volt. Minden második-harmadik kártyát ez a két fiatalember

megjelölt a körme hegyével a hátlapján s ez jelezte egymásnak ezt a műveletet, valami kis szemhunyorpatással, míg a harmadik, igazi áldozat, csak játszott magábaszálltan, gondolkodott, elmerült, cigarettázott és semmit sem látott. Az egészből valami olyan ocsmányság szállott, hogy már menni akartam s hívtam a barátomat.

- Jaj, dehogy megyek! - mondta a végsőig felizgulva, - tanulok! tanulok! ez kell nekem a színpadon! nem érti? - s majd beledőlt a kártyásokba, az orrával s a szivarjával a két csaló mögött.

De odaát megszűnván a munka, a kis kávéház bezárt. Muszáj volt menni, jó éjszakát! Már tódultak a kihordók a tárt kapukon át a három kis dühös ujsággal vaskos kötegekben a félkarjuk alatt, az oldalbordáikba nyomva, a combjukhoz, a hasukba s szaladtak görbén, ahogy igyekeztek, kihordók a reggelben, ahogy igyekeztek!

- No mikor? - kérdeztem, mert mi is elváltunk.

- Délben még tárgyalok Coquelin-nel, - felelte. - Aztán elmegyek magáért s fogunk ebédelni!

- Ebédelni fogunk? - kérdeztem fogvacogva.

- Már mint francia színész megyek magáért, - felelte valami elbűvölő hetykeséggel, a kalapját félreecsapva a fején. - Mint francia! Nem érti?

- Dehogy nem! A franciák ebédelnek.

- No nem megmondtam, fűzze hozzám a sorsát?! - kiáltott fel büszkén.

- Hát nem magához fűztem? - mondtam alázatosan.

- No, isten vele! - s ellengett vidáman, ahogy szokta.

Alig aludtam el, máris felriadtam. Szaladtam az ablakhoz, - vajjon hány óra? Úgy láttam dél van, ahogy tódult a sok ember. Valami távoli harang is szólott, nyilván Saint-Sulpice felől, a harang! hamar felöltöztem. Mindjárt itt lesz! már itt is van! még nem! türelem! mindjárt itt lesz! no de micsoda boldog sors! francia színész! Ivánfi! Szeghalomról! te jó Isten! s leültem az ágyam szélére és vártam, bús magyar, a francia színészt! Milyen furcsa az élet, gondoltam, milyen nagy! Milyen nagy annak az egyórai álomnak is, milyen végtelen! milyen színes!

És csak vártam. Már a folyosón, már a lépcsőn vártam, ahogy rohantam minden hangra. Kinyitottam az ablakot s úgy vártam, a féltestemmel kihajolva a korláton, hogy majdnem kiestem az utcára. Már az utcán vártam, a kapu előtt. Már a sarkon vártam, már a téren vártam, az összes utcák irányában, torkolatában, horizontjában, már az Augier szobrán vártam, ahogy felmásztram a talapzatra!

Végül este lett. Szaladtam a *Français*-hoz, itt bizton megtalálom. Nem látta senki! Lehet ez?! mikor Mounet-Sully játszott! Szaladtam a boulevardra, a sok kávéházba, nem látta senki, de hát mit jelent? Szaladtam a szállására, egy kis garniba, a rue Jacob-ban. Kopogtam egy kis ajtón, a földszinten és érdeklődtem.

Mivelhogy hozzáfűztem a sorsomat, mindenre elkészültem. Mégis, ha azt mondták volna, ebben a kis ajtóban, hogy hirtelen meghalt, hogy kiterítve fekszik fenn a szobájában az ágyon, talán nem haltam volna meg, ott rögtön, magam is utána... De azt mondták, mit is mondtak? azt mondták... hazautazott! Kapott egy sürgönyt a Nemzeti Színháztól, hogy rögtön jöjjön, szerződtek, s rohant! Hagyta Coquelint, a turnét, Mounet-Sully-t! s hagyott engem, - egy búcsúszó nélkül, egy kézszorítás nélkül, egy üzenet nélkül, francia színész! s csak rohant hanyatthomlok! Egy pohár vizet kértem.

XXXVIII.

Lelki megrázkódtatásaim rendszerint úgy végződtek, hogy e földi dolgok reménytelenségéből egyenesen Istenhez fordultam, filozófiák híján a legmélyebb alázattal s azon érzelmesen is, ahogy a bánataimmal, egész keserves életemmel főként önmagamra voltam a legnagyobb hatással. Mint legforróbb magánügyemben, legbizalmasabb magánügyemben kerestem fel mennyei Atyámat a kerületembeli plébániatemplomban, ami a *Saint Thomas d'Aquin* volt, finom kis mélabús templom, Delacroix-festményekkel a falakon... A szenvedésem magasabbrendűsége, erkölcsi emelkedettsége, megsebzett szívemnek valami furcsa elepedettsége, mondhatnám zenei kétségbeesése, úgyszólván behajlított a kapun, mint egy tört ágat s letérdeltem egy székre, a tenyerembe hajtottam a homlokomat s felváltva sírtam és imádkoztam, igazi keresztény, felkuszált lelkiségemben. Egpár magyar szóval imádkoztam úgyszólván exterritoriálisan, azzal a poláris különválással és kiemelkedettséggel a francia környezetből, ahogy egy vendégtenorista énekel a maga anyanyelvén egy idegen együttesben. Olyan elbódultan imádkoztam, olyan elepedetten, olyan kétségbeesett segélykiáltásokkal a magam csillagzatából, mint egy kis ablakból, asztrális végtelenségek felé, hogy illetéktelenségem elmerülvén emberi nyomorom mélyén, már egészen itthon voltam, összetörve, ebben a *Saint Thomas d'Aquin*-ban, a lehajtott fejemmel s térdelve egy széken. Nem volt ez tolokodás, se hűtlenség, se eretnokség. Olyan áhítattal imádkoztam, bús sorsomnak és szerencsétlenségemnek olyan izzó bevallásával, feltárásával s felmutatásával, olyan mámorosan imádkoztam keserű könnyekben ázva, olyan ösztönszerű rejtelmességekkel, vonzalmakkal s gyönyörűséggel önmagamba szállva, hogy határokon és teológiákon túl, egyszerűen Isten elé rogyva, csak az a nyomorult ember voltam, aki meg akar enyhülni. Eszembe se jutott, hogy ezzel megbánthatom azt a másik Atyámat a mennyekben, aki mint eleim szigorú Istene egy ridegebb imaházban öröklik, sajnos, egyetlenegy jelkép nélkül, Delacroix-festmények nélkül, valami kietlen láthatatlanságban.

Mert nyomorúságos életemet, éppen a jelkép vonzotta, inspirálta s fokozta valami lelki költészetté. A párizsi templom, az utcák konstrukciójában, egy igazi menhely. Valósággal az ember léptei elé van építve, egyenest az útjára, a szíve elé, mint hajósok elé egy kis zöld sziget a legzordabb tengereken. Valahol egy kis templom egy kis téren, a legtávolabbi kerületekben, kis utcákon és sikátorok mélyén egy ilyen kis templom, szinte kiemeli az egész utcasort a szürke masszák profánságából a maga halovány küszöbével, ahol dereng a fény, a tört kövön. De maga a város, *Paris! Paris!* ahogy Desmoulins tegezve szólítja, maga a város, az arányok és magasságok, a magasságok és alantasságok, a szemetek és gyönyörűségek, a történelmi forradalmiságok és történelmi vallásosságok, úgy átjárták fiatal fogékonyságomat s úgy fel is exaltálták, hogy úgyszólván valami gyakorlati művésziességgé vált bennem elmenni és lerogyni a magam zaklatott életével, sebeivel s keservével a fájdalmak szépsége s szimbolumai elé, egy katolikus templomban. Mikor egy nap megmondtam ezt Renan-nak a Collège de France-ban, ahol felkerestem levelezői tisztemben (ezt akkor bőven meg is írtam a régi *Magyar Hirlap*-ban), csak kavargatott egy kis csésze feketekávé, amit a tenyerében tartott, csak forgatta a kanalat, szaporán, a kis csészében s rámnézett azon kedvesen és mosolygón, ahogy ezt szokta, az ilyen lelkiismeretbeli kérdésekben. Nem tudom, mit gondolt, mit akart mondani, hogyan is tudhatnám! Talán nem is fontos. A lényeg az, hogy nem mondott semmit.

De a csend, a homály, az a furcsa csend és homály emberi árnyak behajlottságával, emberi lelkek borulatával, a délutáni fényeknek bágyadt beszivárgása opálos ablakokon át, boltívek és oszlopsorok közé, mint egy fenyveserdő sudárfái közé, a szentek aranyszobrai a sarkokban, a feszület a mélyben, a virágok az oltáron, a tömjén, ami mindent impregnált, a holt tárgyaknak ez az egész kimerült élete kis mécsesek virrasztásával, ez az egész örvénye hitnek s

rejtelmeknek úgy kiemelt önmagamból, emberi kereteimen túl, hogy megfürödvén a könnyeimben, éppen azzal vigasztalódtam, ami oly vigasztalan volt! Egész keresztényi hitem, ha szabad mondanom, talán csak a szépség érzete volt a szívemben, bánatra s magányra kiszögelve.

Felüdülten, még egyszer köszöntem és mentem, - micsoda lelki kincsekkel terhelten ahogy mentem, kitünő fiatalember! A küszöbön három koldus, mint három király dőlt elő a félhomályban, kinyújtott karokkal, hieratikusan, három tökéletes koldus, szennyből és rongyokból konstruálva, keserves világuk, országaik és birodalmuk legmagasabb csúcsán, három igazi királyok! Egy negyedik, mint egy burgrave ült a falnak támaszkodva, egy sarokkővön a templom előtt, mint tulajdon kastélya előtt s nézte a vak szemével az esti csillagot.

Belejtván a szomszédban a Le Soudier-könyvkereskedésbe, rögtön kijött a dohos mélyekből, egy pápaszemes kis öreg ember, Kont nevű honfitársam s abban az ingatag modorban üdvözölt, ahogy rég elszakadván hazulról, már nem kívánt ismerkedni többé hazájabeli vándorokkal. Oh Istenem, ez a kis öreg Kont, szójátékon kívül, Auguste Comte híve volt! Szinte világtott, öregsége ellenére, kis üde lelke romlatlanságával! Türelmesen meghallgatta szabad előadásomat, irodalmi terveimet, álmaidról s rögeszméimről s mint igazi pozitívista, nem tudta mit csináljon velem.

- Kérem, - mondta azon tisztán, ahogy egy kézmozdulat nélkül, egy félresiklás nélkül, egy szemrebbenés nélkül a szemüvege mögött, egész lénye csak a szavaiba volt koncentrálva, - kérem, én nem érek rá, hogy az ön műveit franciára lefordítsam. Én túl vagyok az ilyen munkán! ez már nem az én világom. Itt van önnek például Horn, az öreg Glázer, itt van Csapó, - igaz, hogy ezek közepes franciák! - sóhajtott fel becsületesen.

- Úgy van! - feleltem bölcsen, - nagyon közepesek!

- No nézze csak, - folytatta még koncentráltabban, - ön maga fordítson! Az meg se kottyán az ilyen munka, egy ilyen fiatalnak! Napközben olvasson kitünő franciákat, este fordítson, csak ez a módja! Vegyen egy csomag gyertyát, zárkózzon be a szobájába s dolgozzon, mint egy bencés-barát!

- Oh Istenem! - hebegtem e perspektívák előtt, melyeket egy ilyen csomag gyertya oly messze bevilágít!

- Csak ez a módja, - mondta. - Aztán, ha megvan a munkával, adok magának egy kitünő embert, egy franciát, aki ezt mind átolvassa és esetleg javít az egészen.

S rögtön intett a bolt mélye felé, ahonnan, százezer színes füzet, nyomtatott ívek, könyvfedelek és brosürák közül, mint egy moly kiszállt egy másik kis öreg ember és jött törekeny szárnyakon.

Először csak finoman hallgatott, egy szó nélkül, azzal a feszült figyelemmel, ahogy csak az ilyen kis öreg emberek tudnak hallgatni, valami újat az életükben. Aztán minden lelki folyamat nélkül, simán belement a dologba sűrű bölintgatásokkal, mint aki szeliden elintézte e földön való sorsomat. A zsebébe nyúlva, kivett egy névjegyet.

- Tessék, - mondta, - ha készen van, legyen szerencsém!

Átvettem a névjegyet s elbúcsúztam a két kis öreg embertől. Kifordulva a küszöbön, még láttam, hogy ott állnak egymás mellett, mint egy szent ügyben, ami lezajlott s néznek utánam mind a ketten mozdulatlanul.

Már este volt. Vettem egy egész csomag gyertyát! egy egész csomag szűz gyertyát, olyan finoman vékonyat, hosszúat és magasat s haloványat, mint a tubarózsák!

XXXIX.

Hány éjszaka volt ez, hány hajnal! hányszor volt ez már fényes nappal, amikor a papírjaim és könyveim között, fiatal életem éjszakájában, mint egy lateráni kárdinális ültem a sok hajammal baretává csúcsosodva a fejemen, két szál gyertya előtt, ami égett. Két szál gyertya előtt, ami észrevétlenül fogyott, mint az élet, azzal a kis tarajos dísszel a tetejében, ami a lángja volt, skarlát lángja ennek a két gyertyának, izzó és nyugtalan lángja, mint a fullánk, aggasztó s rejtélyes, mint egy kettős felkiáltójel abban a nagy szövegben, ami az ifjúság!

Szűz gyertyák, mikor lassan kigyúlnak egy kis szobában a csendben, úgy tűnik, a lelkük ébred s fellobog magában. Négy fal között, valami lágy és hangtalan élet világít a tűzükben. A gyertyák mikor égnek szebbek, mint a csillagok. Olyanok csakugyan, mint a tubarózsák, vagy a liliomok, ha égnének a kelyhökkel. Nem tudom micsoda oltáriszentség, micsoda félhomályos magányosság borulatát éreztem velök, mint szűzekkel, akik sorvadnak. Minden mozdulatomra az asztalom előtt, velem éreztek s halovány fényükkel megmozdultak utánam. Úgy tűnt, hogy a magam kis szomorú lángjának a szívemben, szerető testvérei voltak a maguk kis örökdő lángjával fehér törzsük fölött. Minden fuvallatra, a cigarettám füstjére, ahogy ez szállott feljűk, finoman megremegtek s a fénykörük borulatával súlyos dolgokat vetítettek négy fal között a félhomályban, halottvirrasztásokat, siralomházakat, egyházi tanácskozásokat s orgyilkosságokat vetítettek különleges hangulatokban, füstökben s fél-illuminációkban, egész történelmi multakat és bonyodalmakat vetítettek s távoli templomzugokat is, messze a világban. A mellett úgy tűnt, amint így virrasztanak és égnek, ismerik is az ember sorsát, aki virraszt és ég.

Hány éjszaka volt ez, hány hajnal, ami rám virradt s a két gyertyámra, így hármásban, amint égtünk! Hány szörnyű hajnal, ami odaomlott borzongató derengésével, nyirkosan az ablakom elé s vonszolta a nappalt, förtelmes nappalomat, ami ébredt. A szomszédos háztetőkön már csiripeltek a verebek, még lefátyolozva, félhomályok fátylaival. Amint kinyitottam az ablakot, mind ott voltak az ereszen egy sorban s készültek át a Luxembourgba. A szárnyuk még gyűröttnek tűnt a párnáktól, amelyeken aludtak az éjjel, s ahogy a hangjuk oly véknyan szólott mint a síp, ez nyilván még az ásításuk lehetett. De meglátták a napot a Mediciek-kútja fölött s egyszerre mind röptek!

Ez volt az a perc, mikor a legfáradtabb voltam. Mikor az ilyen sivár reggelekben a legfáradtabb voltam. Mikor néztem a verebek után a szürke égben, ahogy röptek! Mikor megláttam a két gyertyámat tövig égve, a két kanócot eldőlve a tartóban, mint két fekete hernyót, aki cipelte az éjjelt. Ez volt az a perc, mikor holtra szomjazva, megittam egy felhőt az égen, egy csésze habos kávé helyett... A honvágy marcangolt alighogy reggel lett. Alighogy reggel lett, éreztem milyen szegény vagyok. Milyen magányos és elhagyatott vagyok. Most már nem gondoltam arra, hogy visszaforduljak. Már nagyon messze voltam az úton, már nem is lehetett. Már minden el volt késve a szívemben. Már itt nem volt más megoldás, csak ami mindennek a megoldása: élni kellett. Már nem is éreztem, hogy élek. Már nem is éreztem, hogy fiatal vagyok. Holott éppen azt éreztem, milyen nehéz élni, éppen amiért fiatal vagyok. Már csak konfúziókat éreztem. Már nem is tudtam beszámolni magamnak. Már nem is tudtam magyarázni. Minden túlnőtt rajtam, amit éreztem s mint a hullám csapott össze a fejem fölött. A szívem mélyéig megtörtem volna, ha nem törtem volna össze. Már nem éreztem semmit. Már csak valami rettenetes nehézségeket éreztem. S bámultam a reggelbe. S bámultam az Augier szobrát a téren. Bámultam a verebeket, akik visszatértek a háztetőkre. Valaki kiáltott az utcán, egy női hang, üdén a reggelben: *Du mouron pour les petits oiseaux!* - s csak bámultam a verebeket ha vajjon mit szólnak ehhez? S megszámláltam az ablakomból az Odeon oszlopait. S megint az asztalomhoz dőltem, a napfényben, a papírjaimra. Úgy dőltem a

papírjaimra, mint aki nem dőlhet máshova, ezen a nagy világon. Csak néhány szál papírra, nyomorúságosan.

Nem kétséges, hogy keserű szorgalmam, virrasztásom, merengésem és ábrándom többet értek magánál a munkánál, amit végeztem, annál a hívságos törekvésnél, hogy fiatalos novelláimat lefordítsam franciára! Még éjjel, gyertyafénynél, valami kis poézise is lehetett ennek a magányosságnak, amennyire az éjjel olykor eltompítja a dolgokat s átkölti őket a maga hangulatára, nyugalomára, csendjére és titokzatosságára. A lélek teleissza magát azzal a hangtalan mámorral, amit négy kis fal magába zár egy kis szoba kalitkájában s kivonja magát a többi világból, két szál gyertya ravatalosságánál. A kis utcáról e latin vidéken, sokáig nem hangzott egy szó, egy hang és az utcai polcokon, deszkalapok mögé zárva, szinte érezni lehetett, hogy mind alusznak a könyvek s a szobrok is mind alusznak odaát, a gipszöntőműhelyben. A zongora sem szólott már a fejem fölött, mert az, aki olyan sokat zongorázott és mindig zongorázott, nem jött többé haza egy nap...

Mindezt a sok törékeny emléket és éjjelt, a reggel szétzilálta s lefokozta durva fényei hatástalanságára. Már csak az a silány emberi törekvés látszott reménytelen maszlagosságával, csak az a nyers és küszködő munka látszott sűrűn teleírt papírokon át, ami egy idegen világot ostromolt egy idegen világból, francia szavakat, hangokat, formákat s konstrukciókat, hajlíthatatlan magyar mondatalkatokkal! Mámoros magyarságom, még Pesthez ragadtan, hasztalan kutatta a francia szinonimákat s kétségbeesetten omlott össze, százezer francia szó előtt, mint egy nagy némaság előtt! Minél inkább búvárkodtam az idegen szóvonzatokban s hangzatokban, szóképzetekben, füzérekben, rezgésekben és zenékben, annál inkább éreztem, hogy ezekkel semmit sem tudok kifejezni. Milyen furcsa! Mindez csak nappal látszott, mikor rámeredtem a papírjaimra. Ami az éjjel még olyan szépen hangzott, már nem volt annyi a reggelben, mint amit a verebek sípoltak odaát.

Ezekben a fájdalmas percekben, míg minden ébredt körülöttem, az egész utca, a könyvek s a gipszszobrok a műhelyben, míg magam is ébredtem azokból az álmokból, melyeket ébren álmodik az ember, rendszerint bejött a háziszolga, aki barátom volt s üdvözölt, mint egy Fabre d'Eglantine, bonhomióval s köztársaságiasan! Jóízűen kialudva, tagbaszakadtan, fizikai erejének viruló teljességében, jóval keményebb munkára látszott készen, mint amit én kívántam tőle, egy-egy francia mondatomat, hogy meghallgassa és megsegítse, felüdítse! nem is tudom, hogy mondjam, mert ezt kívántam tőle. Leült egy székre, sodort egy cigarettát magának, rágyújtott és figyelt s rögtön segített is, ahogy a maga spontán franciaságával átvariálta s újjászülte a mondatomat, egy-egy köznapias improvizálásával. Nyilvánvaló volt, hogy élő szavajárása s mondatkötése közelebről fejezte ki, szinte az árnyalatok pezsgésével, minden intencióimat, mint az az elméleti szerkezet, mondattan és alaktan, melyekben oly messze kerestem magamat. Csak éppen rátalált, amúgy egyszerűen, kifejezési módokra, melyeket én zordonan komplikáltam. Csak éppen megfürösztötte őket tisztára, maszlag nélkül s visszaadta a kis vékony bajusza alatt, valami kis derűs közvetlenséggel.

- *C'est bien!* - mondta, - *c'est très bien!* - mondta, azzal a franciás könnyedséggel, mely semmiben nem lát nehézséget s mindennel meg van elégedve, amit megért. - *C'est très bien!* - mondta még egyszer távozóban, mert hívták a földszintről, hogy hozzon egy ládát!

Te jó Isten! De még volt egy másik segítségem, egy még finomabb, még illetékesebb is, egy fiatal tanítónő, aki itt lakott mellettem, a szomszédban, az emeleten. Abban a kietlen elhagyatottságban, nosztalgiákban és magányosságnak, melyben az ember lelke ösztönösen egy női társ gyöngédségében kívánna üdvözülni, megvallom, vonzódtam is ehhez a kis tanítónőhöz. Napok, hetek kellettek hozzá, amíg mindenféle ravaszságokkal, ürügyekkel s teológiákkal meg tudtam állítani tovasurranó silhouttejét az útján s kihámozni tartózkodó lelkét a homályból, egy-egy derűsebb megnyilatkozással a magam javára. De alig boldogultam, olyan kis

szomorú vad madár volt, két bús szemmel kerekre nyílván s ami csak nézett, ámult s nem akart mondani semmit. Egy-egy szó a lépcsőn vagy a folyosón, ahol meglestem, egy-egy még halkabb szó abban a gyönyörű Saint-Thomas d'Aquin-ben, ahol olykor találkoztunk, vasárnaponként, nagyszerű zenés miséken, - egy-egy halk szó, egy *Comment va?* ez volt minden, drága kis finom lény, aki térdelt két sovány térdén a kövön és sírt. Mint általában az olyan tisztességes nők, akik jobb híján a quartierbeli garni-szállókban vonják meg magukat, ez is, szegény, túlozta az erényességet és nem jött be volna hozzám, a szobámba egy világért, aminthogy azt sem engedte, hogy én menjek be hozzá az ő szobájába. Mégis, jó szive, hiúság nélkül, lassanként felémhajlott, úgyszólván professzionátusan, mikor megismervén fordítói kínjaimat, egy-egy szóért, egy mondatért hozzáfordultam, éjnek idején, kopogtatva a falon... Ilyenkor kibujt az ágyból, az ablakhoz jött, kitérta s átszólt a fal mentén hozzám, aki magam is az ablakomban álltam. Így tárgyaltunk és kollaboráltunk, két szomszéd ablakban egymás mellett, így adtam át patétikusan, az utca fölött az éjben, sűrű kézmozdulatokkal s magyarázatokkal, omlatag frazeológiámat s már olyan ízzó szavakat mondtam s olyan szenvedélyes fordulatokat, melyek nem is voltak a novellámban, de amelyeket mind visszaadott s átformált a keskeny ajkán a legtisztább tökéletességbe, félig látatlanul a halovány arcával, s egy szál ingben a csillagok alatt! Olykor jött egy rendőr az útján, nézett, figyelt, megesküdött magában, hogy tudja miről van szó és ment. De egy diákcsoport megállt nagy garral az utca szögletében s beleüvöltött ebbe a shakespearai kettesbe, harsány aposztrofálással! Mind fölsorakoztak, ostobák! egy hosszú sorban a járda szélén, mint egy kórus a gázlámpák alatt s nem hagyták abba, nem hagyták abba s mindig jobban üvöltöttek!

Akkor eltűnt az ablakból, eltűnt, szaladt, a tiszta lelkével olyan üdén és finoman, hogy ezt mind éreztem a fal mögött, a könnyed lépteit mint szárnyakon, egy szál papucsban, ami csattogott! Úgy maradtam ott tanácstalan, a fél mondatommal a szívemben s a gondolatomban, tanácstalan! s visszaültem az asztalhoz. A gyertyáim lángja fellobogott, amint becsuktam az ablakot, de aztán megmeredt, fullánkra nyúlva, háborítlan s örködött négy fal között, a csendben, két gyertyaláng, skarlát felkiáltójelben!

Nem telt bele egy perc és behajlott a küszöbön, kis női árny soványan, mint egy fehér virág olyan soványan és lágyan, úgy hajlott be a küszöbön. Mint egy kísértet olyan haloványan, egy köpennyel a vállán, amit az ingére vetett.

- Tehát, hogy is van az? - kérdezte, ahogy felvette a fonalat ahol meg lettünk zavarva.

S ráammeredt két kerek szemmel nagyon figyelmesen, ahogy várta, hogy beszéljek.

Rose Michaut-nak hívták ezt a kis tanítónőt. Renan hazájában született, Lannion vidékén, abban a zord Côtes du Nord départementban, ahol a sziklás partvidék darabokra szaggatva, az óceánt visszhangozza s bámul, elázva kötörzseivel s szörnyeivel széttört hullámok gyémántporzásában, egy ködös végtelenbe... Már nem tudom, micsoda kis városban élte gyermekkorát szűk falak között, kis görbe utcákon, melyek közül, mint kőszalagok közül, egy fekete katedrális emelkedett az égnek, mindent leaprítva s lelapítva maga körül, a házakat, az utcákat, az emberi formákat, mindennél magasabban, emelkedettebben és sötétebben a kettős tornyával, ahol, a réseken át, a harangok látszottak, súlyosan és hangtalanul, felaggatva az űrben. Az apjával, aki halász volt s elhajózott a maga kelta csapatjával, egy régi bárkán, barna vitorlásan a poláris tengerekig olykor, az anyjával, aki a vásárookra járt fehérfőkötősen s egy kosárral a karján, sokat hallotta s mindig áhítattal ezeket a szent harangokat borzalmas multak zengésével, *Vendée!* s főként husvét táján járták át a lelkét ünnepi hangjukkal ama kivételes csütörtökön, mikor elszálltak csipkeköpenyben, Rómába, a pápához... Rose Michaut! Ahogy kijött a templomból, kis szőke leány a két szülője közt, ahogy így jöttek hárman a szentély felől, még kábultan tömjéntől, imádságtól és gyönyörtől: az utolsó bolthajtásokban a kijárat

előtt, már elébük fújt a szél s szinte kivágta őket a kapun. A küszöbről a nyílt tengert lehetett látni egy viharos horizontban.

Mindezt így beszélte el apránként, darabokra tördelve, valami kis lány szemléltetéssel árnyalatokig menőleg, megfoghatatlan jelzésekkel, egy félsóhajjal, egy-egy atommal olykor, amelyen átsüt a hold. S mindezt egy olyan bús kis megriadt hangon, olyan kábultan emlékből s idézetekben, szinte hangsúly nélkül olykor, ahogy gyermekek beszélnek álmukban. Hol félbehagyott egy mondatot, hol kezdett egy másikat, hol visszatért elakadt szárnyon s megállt egy szótagon, egy hangon, mint egy ágon s megint indult valami távoli intonálással, ahogy egy nagyot lélezett, megint indult! S úgy jött mint egy szál virággal egy másik gondolattal, egy másik képzetrel, egy másik lélezéssel, olyan messziről, olyan messzire s olyan homályos összefüggésekben, olyan tökéletlen kapcsolatokban, amíg végül ez mind összetalált s egymásba fűzve térben és időben, nem tudom micsoda festőművészetnek tünt, micsoda keserű gyönyörnek az ajkán. Lehetett érezni a szívét, minden érzékét kicsiszolva a legkéjesebb érzelmességig, egész forró szerkezetét önnönvilága forgásában, a tulajdon tengelye körül. Lelki borulatai, elmélyedése, fantáziája, szinte átítatták a teste vonalait s megrajzolták a kontúrokat a legizőbb kívánatokra. Ahogy ült mellettem, egy kis vékony battiszt ruhában, a Luxembourg kertjében egy padon, ahogy beszélt és hallgatott, ahogy elnyúlt a keskeny vállával két karja szárnyán, mint egy madár aki röpülne, - soha nőnek ilyen egyedülvalóságát, ilyen rejtélyét nem éreztem. Úgy tünt, hogy csak ő maradt meg nő egy távoli törzsből, mely rég letűnt a tenger partján, mint hajdani népek a bibliában. Úgy tünt így egyedül, magában, mint azok a kis pislogó tüzek az egek legmélyén az űrben, melyeket még nem ismernek a csillagászok. Úgy tünt, mint egy Izolda, kis breton szőke, mint egy Izolda, aki tanítónő...

Már olyan kétségbeesetten szerettem, hogy nem mertem hozzányúlni, nem mertem szólani, fiatalos fölényem ellenére, a porba sujtva, olyan kábultan szerettem! Holott mindig próbáltam, ahogy így együtt voltunk, mindig próbáltam felülmúlni magamat, kiválni valami eredetiséggel, valami emelkedettséggel, valami előkelőséggel, valami érdekes búbanatossággal s már nem tudtam mit csináljak, ahogy tetszeni akartam! Próbáltam lelki s szellemi kincseimmel valami kis zenétet s mindenfelé elkalandoztam mindenféle szolfégggiákkal s jobb híján ebben a Luxembourg-kertben, a fák és a madarak magányát hangszereltem szubjektív líraisággal, egy keserű szonátába, a Mediciek kútjával mögöttem, ahol a mohos falak között a vízcseppek üde csengése a medencén, mint a gitár pengése kísérte fiatalságomat. Máskor, amint megláttam a kertben a költő Verlaine-t nagy kopasz fejével, céltalan ahogy jött, mint egy asszisi szent Ferenc egy megriadt verébsereg felé, gyorsan felálltam, a kalapomat lengetve feléje, jelezni kívánván a kisasszonynak, értékem emelendő, e nagy férfiúval való barátságomat, - mindezt merőben hatástalan! Nem volt egy szó, egy hang, egy mozdulat, ami különösképpen megfogta volna s csak elsiklott a sápadt arcom fölött, bárhogy is próbáltam fölborzolni a hajamat sorsüldözötten és beethovenszerűen, a homlokom fölél. Egyszer, kiapadván az összes hangnemekben, már sírtam, sírtam! olyan melódikusan, ahogy csak tudtam, olyan művésziessen, s akkor is csak nézett, kerekre nyílt szemmel mint egy bálvány, akkor is csak nézett, engem? nem! csak elvontan a fájdalmat, egy kertben. Olykor, mégis, megsebzett lelkem jutalmául, a keze után nyúlhattam, mint ami megillet keservemben s szorongattam, az egész kezét a kezemben, míg lement a nap a fák fölött, mert ilyenkor bátrabb voltam. Az ujjait egyenként szorongattam, mint szent dolgokat, mint kincseket s már csak a kis ujját végül, mint olyan keveset, mikor annyi mindent akartam! De ezzel a mozdulatommal is, amit ez sejtetett a szívemből, ezzel is, nem tudom, csak elszégyeltem magam. Ahogy lelkendező öntudatommal tisztába jöttem magammal, az életemmel s nyomorúságaimmal, csak szégyeltem magamat. A magam pesti származásával, emlékeivel, barátaival, Rákóczi-útjával és Mátészalkájával, egész színtelen etnográfiammal szinte elvesztem e breton leány poézise mellett, feltüzdelten sziklákra s szelekre egy halálos végtelenben, ahol a legmagasabb ponton a part

fölött, egy reménytelen Krisztus, a holt szemével, két széttépett karján egy árbocra szögelve mered, a halászok után, akik indulnak az éjjelbe, egy hosszú sorban a bárkákkal.

- Mondja csak angyal, én úgy képzelem, - szoltam a kis ujját tördelve, - hogy maga kiszállott egy fehér csigából, az Atlanti-óceán apálya idején, egy este!

- Oh én! - sóhajtott, s nem mondott semmit s csak nézett olyan messzire a kertben, hogy a tekintete füzérén, amint próbáltam követni, nem tudom micsoda távolokba értem. - Én nem láttam soha egy szál virágot gyermekkoromban, - mondta később, egy mély lélekzéssel, ahogy szokta. - A papnak volt egy cserép rezedája az ablakában, amit öntözött, - folytatta. - A parton nincs virág sehol, mérföldekre, éjjel süt a hold kis vézna füvekre s csigákra a fövényben. Olykor kihajlik egy vízi növény a fövényre, széles levelekkel, mint egy pálma. Akkor erre is ráborulnak a csigák s felülről a hold. A hold egy pálmára és csigákra.

- Oh várjon csak, - mondtam, - ezt leírnám, ha még egyszer elmondaná, - s kotortam a zsebemben ceruza s papír után. De kivette a kezemből a papíromat, már fel is állott s ment.

- Késő van, - mondta.

Most már minden este bejött hozzám a szobámba, ha dolgoztam. Úgy láttam, a két gyertyám vonzza, két szép halovány gyertyám az asztalon, ami égett. Ezt nézte és csak nézte. Olyan egyszerűen nézte, olyan harmonikusan önmagával, hogy szinte beleolvadt kis finom lénye valami természetes egységbe, ezzel a két gyertyával. Soha még nem láttam nőt, aki így néz bele gyertyafénybe. Olykor látni színésznőket a színpadon, akik állnak s néznek a rivalda fényébe. Úgy nézett bele a gyertyafénybe. Úgy állott ott a két gyertyánál, a féltetéssel megvilágítva, mint egy női szent az oltáron, akihez nem szabad hozzányúlni. Főként azt éreztem, mennyire nem szabad hozzányúlni. A két gyertya úgy tünt, ő érte ég. Ő érte volt csend a szobában, ő érte volt az éjjel. A sorsával olyan beteljesedettnek tünt, a végzetével olyan végérvényesnek, hogy úgy éreztem, nem lehet beavatkozni a szívébe s az életébe. Úgy éreztem, hogy ez egy tanítónő. Hogy soha másképp nem tehetett volna, hogy akárhogy tehetett volna, csak tanítónő lehetett. Hogy nem lehetett csak amire született. Úgy éreztem, hogy mindenben boldogult volna, ami irgalom és szépség kínálkozik ezen a világon. Hogy mindenben elveszett volna, ami érdek és számítás az életben. Ezen a ponton éreztem magamat olyan hasonlóknak hozzá, hogy nagyon szerettem volna magamhoz ölelni. Az asztalhoz szorítva magamhoz ölelni, a két gyertyával párhuzamban. Éreztem, ahogy ebben a magányosságban halálos vétkek kísértének annak a két gyertyának az őrtállásával, ami várni látszik a történetdöket. Éreztem, amint a tárgyak is, négy fal között a csendben, büntársai az embernek. Éreztem, hogy a természet elhibázza a célját, mikor egy örökkévalóság óta, keresztényietlenül, a vágyat sugallja az embernek! Milyen büntetlenül téved, ez a természet, ezt is éreztem, milyen felelőtlenül! S csak az ember az, aki bűnhődik, a szerencsétlen!

Akkor megint csak a kezét szorongattam, megint külön-külön mindenik ujját s végül olyan félénken, hogy már nem lehettem bátrabb, az ajkamhoz emeltem az egésztestet. Ha csak szólani tudtam volna! Ha csak tudtam volna logikusan, elmenni a sorsunkban! Ha azt tudtam volna kérdeni: mi lesz kettőnkkel? olyan fiatalok vagyunk! Ha mertem volna kérdezni: leszünk mi szeretők? milyen borzalmas lett volna, holott ilyet nem is kell kérdezni Párizsban, annyira magától értetődő ez, két fiatal szomszéd közt, egy kis garniszállóban. Ha azt mertem volna, mint egy Baudelaire: én el tudom magát képzelni meztelenül, - hogy ez úgy tünt volna velem, mint egy kettős öngyilkosság. Nem mertem semmit, csak majdnem megettem a kezét. Egyszerre csak azt mondta: fáj! s ez úgy hangzott, ahogy egy más nő már meg is hal egy ilyen hanggal. Nem mondtam semmit, csak hallgattam és úgy néztem, hogy nem is akartam meglátni. Arra gondoltam, hogy a XII. században egy máglyán végzett volna, olyan boszorkányos varázsa van. A XIX-ben egy Habsburg vette volna el s lemondott volna rangról, címről, mindenről miatta. S már nem gondoltam régi kínjaimra. Már nem gondoltam az *Ember*

tragédiájá-ra Jászaival Éva szerepében. Már nem gondoltam Delvair kisasszonyra. Mindent el lehet felejteni. Csak a honvágyam nem enyhült. Szerettem volna utazni ezzel a tanítónővel, Svájcra át, hegyek között, egy éjjel. Szerettem volna egy vasúti fülkében, kéz-kézben utazni vele, két éjjel. Szerettem volna utazni vele, hazautazni Magyarországra!

De csak leültem a munkámhoz, a két gyertyám elé. Ő is leült mellém és nézett és várt. A két karját kinyújtva az asztalon, összekulcsolt kezekkel a gyertyák alatt, úgy ült mellettem és várt.

- Hát csak mondjon minden mondatot, minden szót! - mondta kedvesen és várt.

- Már nincs sok, - feleltem a papírjaim forgatva, - mindjárt megleszek!

Oh mindjárt! Még hány éjjel! Még hány éjjel ült így mellettem, amíg csak hirtelen, megriadva szürke derengésekre, kisiklott az ajtón s ment aludni, alig egypár órát szegény...

Igy történt, hogy egy éjjel, nagyon későn, egyszerre csak elkészültem, így magamban, az egész könyvemmel francia nyelven, szerencsétlen! Félig örültem, hogy tudassam vele ezt a dicsőséget, kopogtattam a falon, szokásom szerint. Nem hallotta, olyan mélyen aludt. Csak kopogtattam, csak kopogtattam, mint egy sürgönyt lekopogtattam a falon ezt a jó hírnökséget. Nem mozdult, csak aludt. A falhoz tapadtan, ahogy odaszorítottam a fületem, hallottam tiszta álmát, olyan mély és szabályos lélekzetvétellel, hogy öntudatlanul számláltam s el voltam ragadtatva! Kijöttem a folyosóra, az ajtajához, hogy még jobban halljam, a vékony deszkalécen át, ezt az álmába merült bájos lelket. Megnyomtam a kilincset, amúgy kísérletképpen, hogy így tennék, ha mernék, ha nem volna bezárva! A kilincs engedett. Egy vékony rés nyílt, szürkén, a szobára. Egész közletről hallottam egy pillanatra, ahogy lélekdzúd és alszik, ájultan a nyitott szájával. Mert rögtön be is tettem az ajtót, nagyon óvatosan s visszaosontam a szobámba.

XL.

Azzal a különös kis öreg emberrel, akivel Kont honfitársam ismertetett meg a Le Soudier könyvesboltban, már alig akadt jelentősebb dolgom. Megjelenvén a lakásán, az Avenue Parmentier legsötétebb tájékán, a hetedik emeleten, elébe raktam kézirataimat felborzolt hajam dicsőségével és vártam a hatást. Ingujjban az asztala előtt, két rettenetes kézelővel felkapcsolva ezeket az ingujjakra mint a vívókesztyűk, rögtön olvasni kezdett, azzal a reszketeg fogékonysággal, ami az ilyen kis öreg emberek sajátossága, ha szellemileg fiatalok maradtak. Mindjobban elmélyedt, ámult, bámult s dühbe gurult. Minden második mondatnál csapkodta az asztalt a kézelői zörgésével s mérgesen rázogatózott két ujja közt, mint egy vegyész, egy kis vékony üvegcsövet, ami az irótolla volt, nyilván tulajdon találmánya a töltőtoll előtt.

Nem tudom, de ez az üvegtollszár, a maga hajlíthatatlan természetével, a maga molière-i fonákságával, unalmával s szkolasztikájával, olyan keserű hatással volt reám, hogy rögtön kapcsolta ezt a munkát az irodalom világából. Kiábrándulva, nem sok jót reméltem ettől a kis öregtől s az üvegcsövétől. Mondhatnám, semmi jót nem reméltem tőle. Irói egyénisége, valami kirurgiához kötött, annál kínosabban hatott, hogy egy ilyen bizarr tollat forgatott a két kézelője fúvócsöveivel, melyekből csak az ujjak tüntek elő, utolsó ízületükben, körmök nélkül, kis húsos párnákkal, mint egy urológus körme. Azonfelül ez az üvegtollszár, a maga hegyes végével, nemcsak hogy javítani kívánt a kéziratomon, de lépten-nyomon felszurkálta s felszaggatta a papíromat olyan apró lyukakra és sebekre, melyekben a tinta volt a vér. A szívem vére! Gondoltam, ha ez így tart még egy óráig, rongyokban viszem haza az egész munkámat.

- Jaj! - mondtam, - inkább egy ceruzával! - sóhajtottam.

- Dehogyceruzával! - felelte makacsul. - Ez egy szonda ez a toll, egy igazi szonda! - mondta.
- Ez behatol a dolgok mélyébe s velejébe! - ezt mondta, metaforikusan.

S csak szúrt, hasított, szaggatott s lyukasztott.

- Most már, - mondtam finoman, - az én szívemet tessék keresztülszúrni!

- Az is jön, - mondta, - de előbb ezt átírjuk franciára!

Oh Istenem, franciára! ahogy ő gondolta ezt a franciát, szegény kis öreg ember, Párizs fölött, a hetedik emeleten! A szomszédból a konyha szaga áradt. Ez nem volt a zseni hetedik emeletje! Ez csak ennek a különc kis öreg burzsujnak a stílusbeli ólomkamrája volt. Már innen nem lehetett mélyebbre zuhanni, mondattan és gramatika kínszenvedéseibe. Alig vártam, hogy elbúcsúzzam s rohanjak a széttépett szívemmel és papírjaimmal. A konyhában csörömpölve mosogatták az edényt. Soha ilyen mélyről nem jöttem valami kitisztult magasságba, mint amikor erről a hetedik emeletről leértem az utcára. Rohantam, egy omnibusszal versenyt rohantam, hazaértem, végre! Megint lemásoltam az egészet eredeti szépségében s bús sorsom jobbra vágyódásával, kopogtattam a falon. Már megint éjjel volt s a két gyertyám égett. Rose Michaut belebegvén, csendesesen leült a pamlag sarkába és várt. A két szemét tágra nyitva várt, ahogy szokta. Ahogy mindig valami rendkívülit várt s aztán elsiklott minden fölött, amit várt, elsiklott könnyedén s közönnyel, mint ahogy a madár száll rétek s erdők fölött.

- No de minek ezt feldúltni, korigálni? - kérdezte. - Ez mind úgy van, ahogy ezt maga érzi, gondolja, ez mind a maga világa, *que sais-je!* Ezt meg kell hagyni, ahogy meg van írva. Ezt akár Ronsard javíthatja a sírjában, hogy ez nem lesz soha francia. S végül is az író csak azzal hat igazában, ami a hibája, - ezt mondta.

No hát csak néztem! egy ilyen okos! egy ilyen tündér! a pamlagom sarkában gyertyafénynél, egy ilyen tündér, késő éjjel a szobámban! Egy ilyen megváltó tündér magányosságomban, azzal a kis barna köpennyel a vállán, mint egy vitorlával, ahogy be van vonva a testén. Hát ez nem! tévedtem! ez nem egy tanítónő ez az angyal! s rögtön át is revideáltam minden érzésemet iránta. Az igazság az, hogy még izzóbban kívántam ebben a revelációban, ebben a hozzáértésben és szolidaritásban. Már egészen az enyém volt, szellemileg szólván. Milyen furcsa! Testi formáit még üdőbbeknek éreztem, ebben a spiritualításban! Már-már térdre roskadtam előtte azzal a néma áhítattal, abban a mámoros végzetszerűségben, amellyel a költészet hajt össze, legfőbb kerítő! két emberi lelket. De felállott és ment.

- Késő van, - mondta olyan messziről, olyan kapcsolat nélkül a szívemmel, mintha a világ túlsó részéről szólott volna.

S ahogy összevonta a köpenyét magán, megint csak egy kis rövid ing volt rajta, úgy láttam. Egy pillanatra, két meztelen térde villant, rózsaszín szegéllyel, ahogy ültében összeszorítva, a vér nyoma látszott a bőrfelület alatt. S már nem is volt itt. Nem is hallottam, ahogy becsukta az ajtót. Egy lepke száll ki így egy ajtón.

Ifjúság! Talán csak itt van az élet értelme ebben az egy órában, ami száll! Ami mind gyönyör, feltűzdelve egy végtelenségre, holott nem több egy illatos tavasznál s csak az élet az, ami tart, letaroltan, olyan soká! Elment! Ezt nagyon megtanultam ezt az éneket, mikor egy nő elmegy egy ajtón, elmegy! aki tudja, hogy ez mit jelent! A rejtélyes az, ahogy éppen a logika csalja meg az embert, összes vágyai visszájára. Miért megy el egy nő, egy szál ingben, rózsaszínű térdel, miért megy el egy ajtón, mikor minden ezen a világon s a természetben, a mellett szólna, hogy maradjon?

Úgy ruhástul ledőltem az ágyra, hogy megmaradjak ezen a fonálon, hogy semmi meg ne szűnjön, minden tovább tartson felkuszált fantáziámban. Bámultam a gyertyákba, a fénybe s az árnyékba a négy fal szögletében, a papírjaim céltalan keservébe a gyertyák alatt, egy

elnyűtt asztal letöröttségében, bámultam, hova? micsoda szemekkel? micsoda határokig? micsoda álmokig? nem is tudom, ahogy el voltam ázva százféle kimérákban, ahogy szálltam, ahogy szálltam! S még mindig volt, álmokból ki s álmokból be, egy másik álom, egy másik kép, egy másik képzet, egy másik véglet s még mindig mehettem az utak aranyporzásában, más szirtek s más csúcsok felé azzal a légies biztonsággal, ahogy egy alvajáró jár a háztető-kön. Holott zuhantam is közben, egyenest vissza az életembe, micsoda magasról! s megint csak kezdtem, megint elvesztem, megint zuhantam s megint kezdtem, micsoda elkivánczossággal magamtól magamhoz, erről a szomorú ágyamról messzi magasságokhoz! Hogyan lehetne azt megmondani, hogy semmi nem sarjad, nem éled annyira, nem burjánzik olyan regényesen, mint ami a nyomorba van elvetve? Hogyan lehetne azt analizálni, micsoda üvegcsővel s kirurgiával azt a lelki tünetnyességet, mikor egy kis női árny mögött, mely kisiklik egy ajtón, négy fal tövében, amit két gyertya világít meg egy kis hotelszobában, az ember elsodródik, olthatatlanul, egy fiatalember! újabb irodalmiasságokba?! Hát csakugyan nem lehet megmenteni a végzete elől, egy szegény fiatalembert? Hát csakugyan olyan kérlelhetetlen az a sors, mely belefűllasztja egy tintásüvegbe? Alig tűnt el Rose Michaut a képzeletemből, alig halkult el kis megriadt hangja az ajkamon, ahogy ezt megzenésítettem, máris egy másik álmat szőttem, alvajáró! még magasabb tetőkön. A sok papírom a két gyertya alatt, mind élni látszott, franciául! S mikor a reggel bedugta piszkos orrát az ablakomon, olyan fényeket láttam ebben a szürkületben, hogy ilyen nem volt soha a világon! Már alig volt kötelékem azzal a fizikai életemmel, mely például, egy ilyen éjjel után, egy csésze kávé kivánt meg volna ebben a reggelben. Már nem gondoltam a tulajdon sorsomra abban az értelemben, hogy küzdök-e ellene vagy sem? Szemtől-szembe ezzel a sorssal, közvetlenül, úgy láttam magam benne, mint egy tükörben. Valami olyan tiszta érzésem volt, olyan tökéletes, mint amit csak az abszolút érzése nyújthat s a két fülem zúgott bele. Így gyúlhat ki a csillag, születése napján, a fénye csírájában, egyedül az egekben. Elmegyek Daudethez! ezt terveztem. Már csak ő hiányzott a galériámban.

Lejöttem az utcára, hogy már induljak, már menjek is, mint egy majálisra! Hogy fenntartsam az álomnak ezt a fonálát, amelyen tovasodródtam. Hogy ne legyen kapcsolatom semmi mással körülöttem, hogy már ne lássak, ne halljak, ne tudjak semmit ebből a világból, csak azt, hogy kirándulok egy hegyre. Ez már itt nem volt többé az az elúzott reménytelenségem, az a gépies nekilendülésem, ahogy levelezői tisztemben, a nagy írókat látogattam meg sorra. Daudet magamért volt, magamnak, az életemnek, olyan rejtélyes ösztönökben a magamé, olyan lelki titokzatosságokban, mintha csak értem volna a világon és én ő érte a szívemmel. Megsebzetten, letörve a lelkem mélyéig, hontalanul, szegényen, valami megváltó varázsát éreztem benne nem tudom micsoda útszéli feszületnek, ahol a vándor megáll a sebes lábával s felnéz az irgalomra. Oh és hajdan, gonosz gyermek! aki olvastam a *Sappho*-t, egy zordemlékű iskolában, lehajtott fejemmel a padban! Oh és hajdan, Jászai! aki az én számomra adaptálta a Fanny Legrand könnybe ázott melankóliáit, nagy búcsúhangját pesti transzpozíciókkal, hogy azt hittem, meghalok! Most itt volt mindez a sok régi hang, elvontan s meghatározhatatlanul, mint kifürkészhetetlen elemei a léleknek, melyekből ez a lélek kiformálja magát, melyeket vakon követ egy szép napon. Most itt volt ez a Daudet mint egy ősapa, mint magvetője egész viharos életemnek, ami visszahajlott feléje, - félig tört ág ami visszahajlik a lomb közé, a fán... De még volt két órám reggeli tíz óráig s kijöttem a Szajna partjára s leültem egy padra a sok szegény ember közé, akik mind szeretnek ülni a víz partján a padon s csak ültem köztük a kéziratommal, olyan mámorosan, olyan fiatalon, olyan alacsony sorsban, a padon. A nap sütött a folyóra. Kis hajók szelték a vizet. A partmenti fákról, ide-oda, verebek szálltak, sipongva. Szemben, a Caroussel kapuin át, omnibuszok torlódtak fel a hídra, az imperiálok embertömegével s a három lóval aki rohant kövéren, a sörényük lobogásával. Nem láttam semmit. De fölöttem egy harang szólott s mentem.

Végre csengettem egy ajtón a rue Belle-Chasse-ban. Belépve az előszobába, rögtön megbotlottam a szőnyegbe. Nyilván amiért nagyon igyekeztem, hogy kitűnő magatartásom legyen.

- Legyen szíves bejelenteni engem, - mondtam az inasnak.

- Csak tessék egyszerűen bemenni, - felelte s egy ajtóra mutatott.

Kopogtattam, megnyomtam a kilincset, s ahogy meghajtottam magam, még be se lépve, ahogy meghajtottam magam, ahogy megálltam az ajtóban: csak éppen rámnézett az asztala mellől, ahol ült takarókba pólyázva, csak éppen rámnézett rövidlátó tekintetével s tisztában volt velem. Tudta ki vagyok, mit akarok, mit kell, hogy mondjon, hogy rögtön megőrüljek.

- Vártam, - mondta.

Ezelőtt egy fél perccel még nem is tudta, hogy a világon vagyok. Ráborultam a kezére, ahogy nyújtotta s megcsókoltam.

Ez épp olyan szokatlan volt, épp olyan bolond, épp olyan regényes, mint az, hogy ő várt engem.

XLI.

E perctől fogva, a kettőnk sorsa látszólag beteljesedvén, így bolondítottuk egymást a legmagasabb árakban. Az életem nem sokat változott gyakorlati értelmében, ha olykor ez a mámoros barátság a nyomorom fölé is emelt. Olykor boldognak éreztem magam, ami csakugyan a módja, hogy az legyen az ember. De igazi szerencsétlenségeimről nem sokat mondhattam s a való titkot meg kellett őriznem magamnak. Mindig marad egy hang, egy sóhaj két ember között, valami utolsó kis rezgése a léleknek a fájdalomban, amit nem adhat oda. Mindig marad egy könnye az embernek, amit nem sírhat el még annak sem, akit legjobban szeret. A bánatnak megvan az a sajátsága, hogy kiöntve is megmarad magának, egy kis moszattal a legalján. Mindig úgy indultam lendületesen, spontán, rajongón, fiatalon! s mindig meg kellett állnom egy bizonyos ponton. Meg kellett állanom azon a ponton, ahol a pittoreszk színeket az anyagi valóság szétzilálta volna s vigyázni kellett magamra ebben a romantikus viszonyban, százféle tartózkodással örködni és vigyázni, mint egy koldusnak egy ágyban egy király-asszonnyal. Nagyon őszinte voltam, a szívem mélyéig őszinte azokig a határokig, ahol szűkségekkel elakadtam, ahol hiúságok s szemérmesség meggátoltak tökéletes bemutatkozásomban, mint rendszerint minden szerelmem. Soha nem éreztem, mennyire igaza van Flaubertnek, mikor azt írta Daudetről: *Alphonse on l'aime comme une maitresse*. Oh Istenem, fel is kellett hangolni magamat, prózai keserveim fonálán, valami magasabbrendű bánat irodalmiasságára. Mennyi munkám volt magammal! El kellett rejteni magamban a szegénysorsú fiatalembert, a bús költő javára! Meg kellett rajzolni magamat, sajnós, regényesre, e nagy regényíró előtt! Át kellett írnom az életemet egy regényfejezetté, valami kis bús költészet minden kincsével, kis rezgésekkel és kedvességekkel. Olykor éreztem, mennyire gúny még a szépség is, felkenve dísznek bizonyos nélkülözésekre és szegénységekre... Olykor már szenvedtem, olyan költői voltam! Olyan művészi és festői, a magam kárára! Olyan magasztos a koplalásban, hogy például megvacsorázni, valami gyalázatosságnak tűnt!

Viszont Daudetnek könnyebb volt. Egyszerre regényes és regényíró, olthatatlanul átkapcsolva valami reszketeg művésziességre, korlátlanul adhatta magát, csakugyan mint egy király-asszony. Emberi és írói természetének elválaszthatatlan egységében, valóban úgy tűnt, hogy mint szemlélőnek s megzenésítőnek nincs is más kötelessége az élettel, csak éppen az, hogy megírja. Mindent tudva, mindent ismerve belülről, minden lelket, minden sebet és kín-

szenvedéseket, kifelé csak azt mutatta, milyen gyönyörű az, egy toll! Soha emberben nem éreztem, szegény életünk nyomorúságát így felívelten élményekbe! így felkeverve tintalével. Soha emberben nem éreztem, az egyéni presztízsnak, különvalóságnak, a felszántott léleknek azt a kisugárzását, ami testi formáját szinte átítatta valami hervadt rózsák holt természetével, valami lelki kuruzslás bűvészetével, a két nagy fehér keze kísértetiességében. Csak halovány pápáknak, abban a tragikus Rómában hajdan, ahol császárok és fejedelmek már pusztára a levegőtől megőrültek, csak halovány pápáknak a középkorban, lehetett ilyen presztízse. Csak mártír-pápáknak, akik elkábultan szegények, s elhárítván az utolsó szentségeket, már két nyelven beszéltek: «*Allonta de Dio et de Sancta Maria, nolo, nolo*», csak mártír-pápáknak lehettek ilyen kezei. Daudet is olykor, két nyelven beszélt, egy-egy provenszál szó feltűzdelésével a tört mondata végére, mint ahogy festők festik a horizontot, egy idegen színnel a végtelenségbe. Mindentől el volt ragadtatva amit mondott. Mindentől el volt ragadtatva amit mondtam, mert mindig hozzákapcsolódtam, egyazon modorban, egy-egy magyar szóval a tört mondatom végén, amit követett, megértett! figyelt mint egy horizontot, ahogy ezt többnek is érezte, ezt a magyar szót, egy szónál. Minden tetszett neki, iróniák nélkül, minden! valami derűs szerelmetességgel. Csakugyan, ő is örködött, nem tudom, talán nem, talán neki nem is kellett, hogy örködjön. De úgy tudott mindent a szívemben s a szívemnek! Úgy tudott hatni a szívemre, művész! ahogy ez, e veszélyes helyzetben, kizárólag lehetséges volt, ahogy egy nő tud hatni ha akar: minden illúzióm megóvásával s azon módon, hogy az álomom tovább tartson! Így történt, hogy olyan közel kerültünk egymáshoz, a mellett, hogy olyan messze maradtunk egymástól. Olykor, mikor eljöttem tőle déltájban, egy-egy tavaszi vasárnap, csak úgy tértem magamhoz ebből az álomból, hogy az éhségtől majdnem elájultam.

Az éhségtől ebben a Belle-Chasse-utcában, mintha azt mondanám: *Szép-Vadászat-utcája!* Olyan idegenben voltam ebben az utcában, olyan idegenben, olyan magamban, ahogy visszarozkadva magamba, tovasodródtam az emberek között, a harang zúgásával a déli napsütésben s elgondoltam, hogy én sohasem vadásztam! Milyen messze voltam a történelmi osztályoktól! Milyen messze voltam a szép vadászatoktól! Milyen messze a királyi vadászatoktól a saint-cloud-i erdőben, vadkanra! Milyen messze a *terítéktől*, egy leaprított értelemben! Az ember lelke nagyon magasról esik, ha ábrándokból és költészetből zuhan a nyomorba. Miért nem szóltam? hát lehetséges volt ez? kérdeztem magamban és csak mentem. Hát kibujhattam félhomályos ködeimből olyasféle őszinteségekkel, vallomásokkal s keservekkel, melyek e művész szívében lefokoztak volna? E szív, csakugyan, mint egy női szív, mint egy szerető szíve, megkívánta e barátság árán, hogy egy kis poézisem legyen. Szennyből s nyomorból a szépség felé fordultan e szív, valahogy kihagyta, amennyire tudta, a való élet gyalázatosságait. Ahogy látott, ahogy ismert, ahogy fölmerültem előtte egy idegen világból, a fizikai formáimmal is másképpen, mint egy francia: úgy látott megkomponálva stílszerűen s a valóságban, hogy nem szállhatok egy másik területre. Ugy látott, mint egy madarat s ahogy képzelte a világát! Nem mintha nem tudta volna, mit szenvedek és amit nélkülözhetek! Nem mintha nem szívesen segített is volna, olyan gazdag volt, olyan irgalmas, olyan jó! De ezt jobb szerette ezt a matériát, - a madár aki száll színesen s nem szól. Ezt jobb szerette, hogy ne süllyedjek egy siralmas színvonalra, holott el is csalt ide, kísérletképpen, mint egy kis szögletbe egy regényben, néhány bankjeggyel amit kínált, amit zörgetett halotti kezében s elhullajtott, ahogy elhárítottam. Ezt jobb szerette ezt a tiszta formát, *ezt* a mesét és eredetiséget, egy ilyen finom fiatalemberrel, ezt a finom eredetiséget! Ezt jobb szerette, a maga kompozíciója szerint, hogy így legyenek *megírva!*

Hát szólhattam? egy egész regény ellen a szívében! Hát lehetséges volt? Hát csakugyan, kérhettem? egy ilyen húsvétvasárnap! csak azért, hogy megebédelhessenek? Meg kellett maradnom lemondással s hősiiesen ebben a művészetben, ebben a konstrukcióban, ebben a szűz fogantatásban! Olykor nehéz volt, de meg kellett maradnom. Olykor nagyon keserű volt

hallgatni, nagyon keserű, de szép! Ez mindig így volt az életemben. Mindig innen maradtam, vagy túl maradtam a költészet kedvéért. Senkit a költészet úgy nem sujtott, mint engem. Senki úgy nem hallgatott, mint én. Holott nagyon éhes voltam és csak mentem a harangzúgásban! A rue Soufflot-ból, ahogy odaértem, elnéztem szent Genovéva dombja felé, az utcák távlatában, messze! Úgy néztem el szent Genovéva dombja felé egy kis olcsó kocsmá távolába, fél-emeletnyi magasságban, mint ahogy egy hajdani vándor nézte a szent halmokat a láthatárban, sóhajtva: *Monte di giola!*

Akkor azt mondta Rose Michaut, szerelmem, akinek mindenről beszámoltam:

- Nem is fontos, hogy maga ebédeljen húsvét vasárnap. Már akkor Jézus feltámadott! - mondta.

Soha semmi nem hangzott életemben ilyen titokzatosan magasságosnak.

De beküldött a szobámba egy kis darab arlesi kolbászt, ami a bőjt óta az ablakában száradt. Egy karéj kenyeret is. Ezt mind beküldte a háziszolgával.

- Boldog ember! - mondta a háziszolga, - nők táplálják!

- Bizony, - mondtam, - maga adjon egy kevés dohányt, - folytattam, - s dúsan papírt hozzá!

S megint leültem az asztalomhoz. Megint elláttam hű lapjaimat minden jókkal, ahogy csak lehetett. Megint ontottam a cikkeket. Megint fordítottam Theuriet Andrást, egy egész vaskos *Paternité*-t nevetséges koronáért s a Bourget Pál *Duchesse Bleue*-jét is, hasonló díjazásért. Megint folytattam, agyonkuszált papírjaimon, keserű drámaírásaimat különböző egyfelvonásosokban. Megint hazaálmodtam a Jászai koturnusához! A honvágy marcangolt. Ahogy este lett, az apámat láttam otthon, az anyámat, a testvéreimet, magamat, ahogy hiányzom. A pesti alkonyt láttam a Rákóczi-úton, a gázlámpákat, ahogy kigyulnak, a kis Rókust, egy öreg-asszonyt. S ahogy kitértam az ablakomat arra a bús térre az Odeon-színházzal s egy omnibusszal, amelyik baktatott: a szívemre szakadt a Nemzeti Színház s elgázolt a pesti villamos... Végül, a Luxembourg fölött, az ég kigyúlt oly riadalmas lobogással, hogy azt hittem, ez értem van, ez a tragikus fény, amiért így szenvedek. Már sötét volt s még mindig az ablakban álltam. Már zárták a boltokat odalenn. A gázlámpák alatt, rézgombjai csillogásával, jött egy levélhordó. «Van valami?» kiáltottam le, készen hogy rohanjak. «Semmi!» felelte és ment. Az utcai könyvtár bepántolta a polcait a könyvei sorfalára s felszólott hozzám, ahogy indult: «*Bonne nuit*» és ment. Van-e még gyertyám? kérdeztem. Alig maradt egy kis darab a tartóban, egy csonk! Gondoltam spórolok. Az Odeon ívlámpái, kigyulván az előadásra, az ablakomig világítottak. Csak oda kellett tolni az asztalt egészen az ablakba, a fénybe és a kékbe. Oh Istenem, a kékbe!

S megint rohantam, következő vasárnap, a *Szép-Vadászat*-ba! Már a kapualjban, a lépcsőkön, a szőnyegen, a karfa mentén, ahogy felfelé kapaszkodtam, nem bírtam magammal, olyan ájult voltam. Nem is tudtam, hova kapaszkodtam, micsoda lépcsőkön, micsoda magasságokba! Olvasni Daudet-t még szinte gyermekkorban, hallani Bródy Sándortól, kezdő ujságíró koromban, tündéri messzeségét, a Jászai ajkáról sarkcsillagi szépségét elérhetetlen távolokban, s most menni hozzá, egyenest hozzá, lépcsőkön, a karfa mentén hozzá! húsból-vérből hozzá! csakugyan azt hittem, álmodok! Mert az a furcsa bizonyos beteljesedésben, hogy akkor is álomnak tűnik, mikor már valóság. Nem egyszer, ahogy beléptem mint egy angyal, nem is hallotta, nem is látott! Ahogy beléptem az emlékeim riadalmával, Pest láthatárával, Bródy Sándorral, kávéházzal, éjszakákkal, Jászaiival a szívemben, ezt csak én hallottam! egymagam, szédülten, ahogy ideszálltam! Irt... Azt a gyönyörű kezét láttam, egész súlyában egy kis negyedrép papíron, azt a gyönyörű kezét! Azt a krisztusi fejét, a hosszú hajakkal, szorosán a papír fölé hajoltan, rövidlátón, odaroskadva... Irt! S mikor felpillantott, mikor nézett, mikor

feltette a monokliját, mikor mosolygott s megint csak nézett: nem tudom, de úgy tűnt, hogy akkor is csak írt...

- Valami bántja? - kérdezte, - olyan sápadt! No mi az? mondja! Mi híre van hazulról, Budáról? - mert mindig csak Budát mondott. *Büüd!* így mondta, ahogy a másik partot egyszerűen elhagyta, a rossz hangzása miatt.

- Nem is tudom mi bánt, - feleltem. - Olyan boldog vagyok, mikor látom, hogy talán ettől vagyok oda...

- No lám! - mondta, - ha ez igaz! - És sóhajtott. - Szeretnék segíteni mindenkin aki jön hozzám. Szegény kis embereken, szűkölködőkön, búsulókon, megbántott lelkeken. Tudnék is olykor! Nem vagyok ügyetlen! - s összebb vonta magán a takarókat, melyekbe be volt pólyázva. - Az életem első fele nyomor volt, - mondta, - a második fele testi szenvedés. Oh Istenem! - és sóhajtott s még várt egy percig.

Még formálta egy gondolatát, még nézte ébredni a szívében.

- Szeretnék egy kis boltot az utcára, - mondta, - mint egy kis cukrászbolt, egy olyan kis boltot, ahol állanék a pult mögött s árulhatnék *boldogságot!* A cégtáblán, a nevem alá, odaírnám: *Marchand de bonheur!*

S a kis negyedréte papírján az asztal fölött, a két keze remegett, ataxiásan. Két gyönyörű keze, amit egy keresztfárról vehettek le, úgy tűnt. Olyan két vértelen, boldogtalan kéz. - Mint egy kis cukrászbolt, egy olyan kis boltot! - ismételte.

- Nem is merem kérdezni, - szólottam, mint az első kundsaft ebben a kis boltban, - nem is merem kérdezni, ha vajjon elolvasta a kéziratomat? Ha csak egypár sort is olvasott belőle?

- Mindent! Végig! Az egészet! El voltam ragadtatva!

- Akkor ír nekem egy előszót! - hebegtem, megjátszva a sorsomat.

- Felesleges! Kész író! Nem kell bemutatni! Induljon bátran! hagyja az előszót! - mondta angyalian, hogy még örüljek is, amiért megtagadja.

S már kihúzta a fiókot s már vissza is adta a kéziratomat.

- Az lesz a címe: *A Verebek*, - mondtam csendesesen, - az lesz a címe. Jó az?

- Nagyon! - felelte.

- Elviszem a maga kiadójához, - kockáztattam meg. - Lehet az? Szabad?

- Csakis az lehet! Nem is máshoz! - mondta.

Már rohantam is, már az ajtóban voltam, már félig künn, hogy megállított, hogy ott tartott az ajtóban, a küszöbön, a kezemmel a kilincsen, hogy ott tartott mint egy pórázon! Az ajtóban, ahogy utánam szólott, ahogy kezdte:

- A verebek olyan szabadok! olyan szabadok! olyan eszményien szabadok! - magyarázta. - Olyan türelmesen keresik meg a mindennapi kenyerüket. Mindenütt csipegetnek, nem igaz? és mindent, amit csak lehet! Az ember nem is tudja, hogy élnek meg, a fákon és a gáton, télen, nyáron, mindig, szegény kis szürke verebek!

- Oh Istenem, - rebegtem, - ha nem tehetnek másképp!

- Igaz!

S csak álltam az ajtóban.

- No menjen! - mondta lágyan.

XLII.

Lemerre könyvesboltja, egy bazárszerű udvarban volt, egy hosszú udvarban üvegtetővel. Finom csendben és opálos homályban, a többi boltokkal egy hosszú sorban. Alacsony frontjának üvegkonstrukciója inkább csak kifelé világított az udvarra s híven őrizte a bensők mélyét azokkal a cédrusfa-vitrinekkel, amelyekben, mint egy kolumbáriumban, nemes költők pihentek életökkel s lelkökkel, aranyozott szattyánba s egyéb ritka bőrökbe kötve, időn és téren kívül való fenségben és békességben. Bőr, papír, festék s cédrusfa, ez mind együtt illatozott valami kriptai atmoszférában a Heredia s a Leconte de Lisle lelkével, zenéjével s álmvilágával s láthatólag bágyasztotta azt a két segédet, aki lézengett itt, forgalom híján s nem tudta, mit csináljon. Maga Lemerre, nagy költők temetőre, sohasem volt található, valahányszor kerestem. Lesujtva éreztem törpeségemben, történelmi elfoglaltságát a legmagasabb irodalomban. Keserűn éreztem a szívemben, nyilvánvaló bizalmatlanságát kisebb rendű költők iránt. Vagy éppen elment, mikor jöttem, vagy még nem jött, nem is tudom. Leültem egy székre és vártam. Fel is álltam és sétáltam a vitrinek között, a félhomályban. Néztem a sok gyönyörű könyvet marokénben és szattyánban. Néztem mint egy álomban a sok gyönyörű könyvet. Mint ahogy könyveket néz az ember, mikor maga is elkövetett egyet. Soha nincs az ember olyan messze a mások könyvétől, mint mikor maga is elkövetett egyet. Gépies érzésem fölszította magába az összes címekeket. Ezeket már mind kívülről tudtam, az összes címekeket, aranynomtatásban. Már kívülről tudtam az összes vitrineket. Már kívülről az egész boltot. Csak éppen Lemerre-t nem láttam.

S ahogy ültem és vártam és sétáltam a boltban s néztem a könyveket s csak a magaméra gondoltam, az a siralmas fiatalember voltam, akit a mások számára is megjelöl a sors. A két segéd alacsony komplitásban, mosolygott rajtam a félhomályban. Olykor lejöttek egy kis falépcsőn a bolt háttérében, a bürokrata emberek az irodából egy tollszárral a fülük mögött s ezek már a lépcsőn mosolyogtak, a magasból, mint a hajóskapitányok. Már mindenki mosolygott, aki meglátott. Már mindenki tudta, hogy változatlanul itt vagyok. Egész nap itt voltam. Már egészen idetartoztam, változatlanul, bánatokban és reményben. Egész életemmel ide-tapadtam ehhez a könyvesbolthoz. Már nem is bántam a sorsomat, azt hittem, szép sors itt várni és lesni és kétségbeesni, egy könyvesboltban. Mint ahogy egy templomban szép sírni és szenvedni. Mások is vártak életükben, gondoltam, akik meg akartak jelenni. Akik most a vitrinekben vannak szattyánban és színaranyban, azok is mind vártak hajdan. A cél érdekében türelmes és alázatos voltam. Már nem bántam a segédeket s a bürokratakat. Egyszer bejött egy nő ragyogó fiatalon, megkoszorúzva a kalapján egy virágos ággal, mint egy mandulafaág, két lilaszín szemmel, amit egyenest nekem szegzett ahogy a segédnek nézett s egy könyvet kért, egy kötet verset! Másszor bejött egy francia író, olvasók kedvence, szerencsétlen! S elkérkedett a segédeknek sokféle vétkes sikereivel, a szegény segédeknek! akik csak néztek tisztelettel. Nem szerettem ezt az írót s gögösen távolodtam s kihúztam magam a felborzolt hajammal s a lobogó nyakkendőmmel, a bolt sarkában magányosan. Ahogy beszélt, nagyon hetykén, nagyon magasról, a sétapálcáját a bokájához verdesve, mintha lovon ülne, még üresebbnek találtam. Magamba szállva s elmerülve lelki kincseimben, művészi öntudatommal e kérkedő fölé emelkedtem s megnöttem a bánataimban, keserveimben, egész bús sorsomban, már szinte könnyeztem, olyan magasra nőttem! Kész voltam egy egész szónoklattal, egy egész regényes beszéddel, telve önérzettel Lemerre számára, aki nem jött! Ahogy mult az idő, nem is panaszkodtam, - a jövőt éreztem közelebb. Minden perc, ami múlt, minden ami a szívemben dúlt vagy kívül hangzott körülöttem, az írói sorshoz tartozott. Mindent elfogadtam, mindennek megadtam magamat. Távoli képzetekben követtem a kéziratom papírsuhogását Lemerre körül, a látatlanban. Már rég beadtam a kéziratomat. Nyilván most olvassa. Nyilván még nem olvasta, gondoltam vegyesen. S csak vártam ezt a kitűnő embert. Olykor már este

lett s még mindig vártam. Egyszerre csak azt mondta egy segéd: «Zárunk!» s mindenki rohant.

Kijöttem az udvarra s néztem, ahogy bezárják a boltot, ahogy lepántolják vasrudakkal, keresztbe minden reményemre. Már be is zártak, hogy még mindig itt járkáltam a bolt előtt, mint egy éjjeli őr, mint egy álomkóros. Az ívlámpák kigyúltak az udvarban, az üvegtető alatt. Sorra néztem a többi boltokat, a kirakatokat, estéli világításban. Gyönyörű dolgok voltak, a legszebb dolgok, pazar kravátlík, selyemsálak, női kelengyék, nászpaplanok, tündérfátylak és távolabb selyembrokátok egy olyan boltban, ahol egyházi díszeket árultak s ahol csak püspökök vásároltak. S volt egy fegyverműves, remekművű pisztolyaival a kirakatban, gyöngyházintarziásan. S volt egy bőröndös Lipót király táskáival, amiket rendelt, a nemzeti színekkel ráfestve a bőrre, s a flamand koronával. S volt egy aranyműves, egy ébenfa-ládikás, egy sévresi porcellános, egy pecsétgyűrű-üzlet. Eszembe jutott a Daudet kis boltja, ahol ő maga árul, ahogy mondta, - *Marchand de bonheur!* Oh Istenem! gondoltam, s mosolyogtam. Már magam is mosolyogtam. Mentem haza. Az estéli fényben, az utcákon, még mindig mosolyogtam, olyan boldogtalan voltam. S most már mindenütt, mindenfelől, az összes boltokat néztem, torlódva, az egymás hegyén-hátán, az összes cégtáblákat, aranybetűket s kaligrafiákat az ívlámpákban, ahogy ragyogtak s rohantak, vetítve, a sok betű és üzlet, utcahosszat, a ház-sorokban, a tetőkön s a tetők alatt, egész portálok vetítve, falakra s háztetőkre, egész raktárak felgyujtva az égre! *Marchand de bonheur!* még egy kis mécsesem égett! Regény! mondtam magamnak. *Du roman!* mondtam franciásan, ahogy az így jobban ide illett, franciásan, ebbe az atmoszférába.

Holott nem! Kis távoli bolt, álmokban s fantáziában, örömárus! ha ez lehetséges, idáig vetette el a fényét, mennyei reklámját s hirnökségét idáig! hozzám! csak éppen, hogy hazaérjek. Abban a kis faliszekrényben, ahol a szobám kulcsa lógott, egy kis fehér borítékot láttam a rekeszben, mint egy lepkeszárnyat ami odahullott. Már nem is tudom, hogyan szálltam az életből az álomba, a Daudet kis boltjába, ezen a lepkeszárnyon! Csak ámultam és bámultam az írását, lilaszín tintában.

«Tudja, hogy írtam Lemerrennek a maga «Verebeiről!» Jöjjön el vasárnap, nagyon fogok örülni, mert jóság van a mosolyában s én már nem szeretem csak a jóságot!»

Ha vak hitemben, fiatalon nem is kívánhattam elválasztani ezt a pár sort a maga bolondító romantikájától, mégis egy fél éjjel álltam a tükör előtt s figyeltem a jóságot a mosolygásomban. Nem is tudom, hogyan lehetett az, hogy azokban a különböző mosolyokban, amiket próbáltam, csak valami kimondhatatlan szánalmam ébredt, önmagam iránt. Nem is tudom, hogyan éreztem, egy egész sor mosolyon át, az élet mély keservét egyedül igaznak. *Marchand de bonheur!* Ha ez is hamisan mér, mint az a kis krájleros a sarkon! hát lehet másképp? Meglepődve, nem is emlékeztem arra, ha valaha csak mosolyogtam is e regényíró előtt...

XLIII.

Már akkor elmondtam Daudetnek mindent, a lehető legfinomabban fiatal életem történetét, majdnem úgy, ahogy kívánta, ahogy szerette, ahogy képzelte ezt a történetet. Ahogy ő írta volna meg, reszketeg kezével kis negyedréte papírokon. Magam is sokat tanultam ebből a munkából, mennyi mindent tanultam! micsoda kínnal és fönséggel, micsoda transzponálásokkal kemény hangnemekből lágyabb hangnemekre, fordulatokra s borulatokra, az éneknek és hangzásoknak, harmóniáknak s hangmértanoknak micsoda keserű technikáját, mellyel oda-fordítottam volna, a szépség elé, a magam nyomorúságos életét! Megtanultam, milyen nehéz kiválni gondokból s bilincsekből, milyen nehéz éhségből s szomszúságból magasra szállni,

eljutni odáig, hogy mindennek lelke legyen, még annak is, aminek nincs, hogy ez az egész rettenetes élet úgy tűnjön, hogy szép! Mennyi mindent kell kihagyni belőle, olykor az egészet! mennyit hozzáadni! Ezt mind megtanultam. Ezt mind látta Daudet, ezt a lelki gyakorlatot, ezt a lelki tornát, ezt mind látta a monoklijából mint egy ablakból, a világra. Kimerülve a nyomorban, csak vonszoltam magam előtte az irodalmiasságban. Egy egész más életem lett az ő kedvéért, egy egész külön kis szomorú életem, egy sor balladában. Egészen át voltam hangolva az ő gyakorlatára. Ahogy Liszt írta át a legsötétebb *Tannhäuser*-t két kézre, egy hercegnőnek.

- Én szenvedtem a maga könyvei miatt, nem is tudja, mit szenvedtem! - mondtam. - Főleg a *Sappho*-ért szenvedtem, fiatalon és többször is azóta és végig az életemen és nem tudom meddig fogok még szenvedni, nyilván öregebben is fogok szenvedni, mint aggastyán is egy nő miatt! Mikor a papok kiűzték az iskolából, s hazajöttem, mint egy kis szőke csikó búsan, aki elvágta a lábát a karámban, az anyám sírt s azt mondta, elveszett gyermek vagyok. Ezt mondta, holott olyan szép volt, mint egy angyal s olyan fiatal is, nem is mint egy anya, olyan fiatal, hogy nem is értettem, hogyan mondhat ilyen szomorú dolgot. Mert igaz, az anyák ismerik legkevésbé a gyermekeiket. De az apám, aki melodikus ember volt s minden este a Massenet *Lahor királyá*-t zongorázta, titkon megcsókolt, drága apám s azt mondta: »nem baj, legyél zenész, ha a keresztények nem akarnak téged«. Mert az nálunk úgy volt odahaza, hogy Goldmarck óta erős hitünk volt zenei hivatottságunkban. A bánattól sincs messze az énekhez s a jajveszékeléstől csak egy lépés van a zenéig. Aztán később, még alig voltam zurnaliszta a *Pesti Napló*-nál lámpafényben, mikor egy színésznő kínzott a *Sappho*-val, mint egy szereppel, ami a vérvé vált, egy ragyogó színésznő, aki a *Sappho*-ból a legkeserűbb dolgokat mondta egyéni érzésére bontva, mintha a saját szívéből komponálta volna s mindezt mikor még a legjobban szerettem és ragaszkodtam hozzá! Nem tudja, mit szenvedtem, nem tudja!

- Dehogyan nem! - felelte kéjesen, két rövidlátó szem átható tekintetével, mint egy avignoni inkvizitor a középkorban, aki szakértő is női vétkekben. - Nők szeretnek regényekből idézni, - magyarázta. - Mintha ők mondanák, úgy idézni, hogy nem is látszik, hogy ezt olvasták s megtanulták a szívükben. A regény hangja olykor épp annyira fájdalmas az életre alkalmazva, amennyire hatástalan olykor az élet hangja a regényben. De ez mind nem baj, igaz? A csillagot kell nézni, mely örökös.

- A csillagot, igen. Én tudom, mi az a csillag, - mondtam, bekapcsolva magam ebbe a planetáris szakadékba. - A három királyok is nézték ezt a csillagot. Ők milyen tündöklőnek látták! Azóta sok baj van ezzel a csillaggal. Én mind tudom ezt és mind éreztem ezt. Ha lehetne primitíven élni s mindenkinek a maga rendeltetése szerint! Sok embernek nem lett volna szabad eljönnie Galileából. De aztán ott van a nagy szabad élet, oh Istenem, én tudom azt, mi az a szabad élet!

- Maga mindent tud! - vetette közbe finoman.

- Az ember nem lehet független önmagától, - mondtam. - Az önmegtagadás is felkuszálja az életet s a szegénység van olyan zűrzavar, mint Karthágóban a legzajosabb nap. A regények is komplikálják az életet. Olykor a regények jobban adják az emberi érzéseket s dolgokat, több színnel, fénnel s dicsőséggel, mint amennyit a természet nyújtana hozzájuk. Az ellen kellene törvényt hozni, hogy egy nő ne írhasson olyan búcsúlevelet nekem, mint Fanny Legrand a kedvesének.

Oh Istenem, ilyen ritka matériában voltam, szerencsétlen! ilyen *inedit* dolgokban, mondhatnám princepsz kiadásban ezzel a reszketeg emberrel, a két gyönyörű kezével sárgára világítva a napsütésben, ami csillogott az ablakon. Meddig sodort a sors, micsoda távolokba, hogy már szinte tetszettem magamnak? Ez nincs sehol, gondoltam, ez nem kapható még Balzacban sem ez a szituáció, holott ott talán meg van írva minden, ami csak lehetséges az emberek életében.

Nemcsak a hang s az érzés emelt fel keserveim mélyéről ilyen lírai magasságokba e regényíró kedvéért, de átjátszta egy remek regényét az életem valóságának! Kettőnk között ez a *Sappho*, ezzel a két halotti kézzel, mely megírta ezt a könyvet, megkenve könnyel, kínnal, vérben ázva ez a könyv, csakugyan valami *Unam Sanctam*-nak tűnt az avignoni időkben, csakugyan valami zord bullának egy női árny eretnkségével s jó magammal, mint egy áldozattal. Itt álltam, mint egy távoli században, mint a XIII. században, letörve az életemmel, megsebezve, lélekszakadva, mint egy Bonifácus előtt! Azt hittem, már a máglyát rakják az udvarban, ahogy a sokféle hangokat hallottam odalenn. Itt álltam olyan közel magamhoz és olyan messze magamtól, hogy már alig ismertem magamra. El voltam bűvölve álmoktól s fantáziától, nem is tudom, mitől voltam elbűvölve. Valamitől, ami több volt, mint az élet s kevesebb, mint az álom. Azt hiszem, nagyon szerettem.

Daudet csak nézett, mosolygott, csak *írt*, úgy tűnt. A monokliján úgy átláthatott rajtam, mintha egy ablakon át nézne a szívembe. Azon a magas erkélyen is, halmozott bolthajtásokkal, amit emeltem magamnak, nyilván belátott a két szomorú gyertyámhoz, egyenest a szobámba, a nyomorba, a vetetlen ágyamig. Mindent tudván rólam, mindent! - azt szerette bennem, amit elhallgattam, amivel az ő számára magamat feldíszítettem. Hát miért ne, ha így akart? Olyan kevés kell a poézishez! Nem szükséges, hogy az ember egy márványterraszon járjon mint Heliogabalus, s hintse a rózsákat Rómára. Olykor elég néhány szál ibolya, ami fonnyad egy pohárban. Olyan kevés kell ahhoz, hogy az ember készítsen egy verset, különösen önmagáról, egy verset. Minél több a poézis, annál kevesebb kell hozzá. Olykor elég egy hang, egy sóhaj, még ennél is kevesebb.

- Éjszaka, mikor megyek haza a boulevard Saint-Germain-en, - mondtam, - felnézek egy-egy világos ablakra. Utcahosszat olyan csend van s ez olyan jelentős, nem tudom, az a világos ablak, ami dereng fenn a magasban. Gondolom magamban, odafenn van egy nő, aki virraszt s akit nagyon tudnék szeretni! És megint egy ablak s megint egy másik ablak s egy selyemfüggönyös ablak s megint csak az, oh Istenem, hogy tudnám szeretni! És minden ilyen világos ablakhoz szinte odaragad a szívem.

Csak nézett.

- Szegényes magányos, - mondta és csak nézett. Majdnem a könnyekig meghatva nézett. Úgy láttam, nagyon megfelelttem.

Másnap írt egypár sort egy névjegyben s mellékelte egy ujságcikket, kivágva egy magyar ujságból. Egy hosszú ujságcikket, ami róla szólt.

«*Mondja csak, ha ez jóindulattal van-e írva, amit itt nekem beküldenek Budáról!*»

XLIV.

Két héttel később, a könyvem megjelenvén, már rohantam is az első szűz-példánnyal a *Szép Vadászat*-utcába! A portás átvette a könyvet. Daudetnek dedikálva, az első szűz-könyvet! *Mon livre!* mondtam a portásnak. S rohantam vissza, haza! a többi szűz-példányhoz a szobámban, mint a leggyönyörűbb szűzekhez.

Reggelre már itt volt a *boldogító!* már jelentkezett! Már el is olvasta a könyvem, ilyen hamar! már írt is róla, milyen gyönyörűen, milyen hosszan! két egész oldalt egy kis levélben, igazi boldogító! Soha ilyen hódító, ilyen bódító nem volt, ilyen varázslatos, ilyen boldogító! Minden soránál, minden mondat után be kellett húyni a szemem.

Már ahogy kezdte: «*Mon petit Szomoró*», így kezdte, ilyen tündöklőn, mint a csillag, amelyik a magasból köszönti az embert. S ahogy folytatta: «*Nagy örömmel olvastam el a könyvét*», ahogy ezt így jelentette! «*Gyakran meghatott és elragadt e történetek izzó szenvedélyessége*», - írta. Ezt írta! A *Sappho* költője! - s csak álltam behúnyt szemmel, teológikusan, szegény fejem. A két gyertyámra emlékeztem, az egész munkámra a kis szobámban, az egész nyomorra, annyi éjjel! A messzi távolokra emlékeztem, a szüleimre! Pestre! a többiekre, az egész életemre! S megint megkentem a szívemet egy második mondattal, megint! Megint nyeltem egy ilyen édes cseppet a magas mennyeiből!

«Főképpen a Pásztor Endre történetét szeretem, noha az ön fiataltsága áttűz rajta sok tőket színnel s naivitással. A «Levél a halálból», tőkéletes.»

Tőkéletes! A falnak dőltem, - hittem! Hittem, hogy egy remekművet írtam. Az ember sohasem tudja, mikor ír egy remekművet, gondoltam. Én sem azzal ültem le ehhez a kis novellámhoz, hogy no most írok egy remekművet! Az a legnagyobb titok, hogyan születik egy remekmű, gondoltam, hogy az ember, aki írja, soha nem is tudhatja! Oh Istenem, *Marchand de bonheur!* a kis boltjával az utcára! csakugyan volt egy perc, mint egy évszázad egy olyan perc, ami itt rámszakadt a boldogsággal! Olyan súlya volt a vállamon, hogy alig tudtam lélekzeni, olyan súlya a szívemben, a lehúnyt szemem alatt. Jól megmérte, dúsan, bőven ezt az adagot, majdnem csalt! S megint olvastam és néztem a sorokban ezt a sok gyönyörű dolgot, amit idehintett, ezt az egész nagy porciót a két gyönyörű kezéből. No de valamit kértem is, olyan szerényen! no de kértem, - ezt kerestem ebben a levélben. Valami kis választ arra, amit kértem. Amit szívszorongva kértem! Valami kis pártfogását Philippe Gillenél, egy jó szavát a könyvemért, hogy mondjam? a könyvem érdekében!

«Igen, fogok beszélni magáról Philippe Gillenek, csak engedjen egy kis időt. De már itt mindjárt hadd mondok meg magának kedves gyermekem, hogy egy ilyen első könyv az ön korában, csak éppen annyi, mintha a vízbe dobtá volna. Ez volt az én esetem is, emlékszem, mikor a «Piroska regénye» című első könyvem megjelent, - senki nem beszélt róla s nem adtam el egy példányt. Ne búsuljon, dolgozzon, olvasson, tanuljon, - egy nap meg fogja találni ezeket a «Verebek»-et.»

Oh Istenem, no ez volt itt, amire kértem, így visszaformulázva kis emlékekre, tanácsra, vigaszokra... milyen furcsa! Egy kicsit elmerengtem ebben a fordulatban, figyeltem, kutattam, mint a fűben térdig, úgy kutattam a fordulatban s a szavakban, el is akadtam, meg is álltam, mint ahogy megáll az ember az effajta levelekben s fordulatokban, olykor végzetes, olykor szerelmes levelekben, egy-egy szóhoz, egy-egy mondathoz fűzve... Több volt ez a levél, mint amit kértem, amit vártam, kevesebb? - vajjon már átderengett a boldogságomon, ami, sajnos, tőkéletlen minden boldogságban? Megint olvastam, megint kezdtem, előlről kezdtem, visszatértem, következtettem, «*Igen, fogok beszélni magáról Philippe Gille-nek*», oh Istenem, hogy ezt olyan távolinak éreztem, olyan ködös ígéretnek! Holott ez volt itt, annyi dús szavak között, az élet valósága ebben az örömárusfikcióban, annyi sok szép hangzatok között az egész porcióban, az egyedül fontos, sorsdöntő! s éppen ez kitolva az időkből! *Marchand de bonheur!* milyen furcsa! Hogy ilyen bőkezű, ilyen pazar, ily hódító, ily bódító! s oly kimért, oly tartózkodó! ahol szavakon túl is segíthetne... Hogy mindent ad s mégis lecsíp a súlyból, - hát csak így lehet?! oh Istenem, nem mertem kérdeni s csak álltam behúnyt szemmel. Csak hittem, szent ifjúság! minden hűséggel a szívemben. S szaladtam Philippe Gille-hez egyenest! Betömtem azt a kis rést, ahol ez mutatkozott a boldogságomon. Betömtem a léket a csolnakon. Átugrottam az időt egy szent ígéretben. Nagyon kábult voltam, nagyon lobogtam. Száz ember között a *Figaró*-nál, mint egy tébolyodott lobogtam s kerestem ezt a könyv-kritikus fejedelmet, ezt a Philippe Gille-t, mint egy Szép Fülöpöt, ünnepélyesen!

- Itt van egy levél, - törtem be ajtóstul, - egy drága kis levélke, egy gyönyörű levél! Irta Daudet Alfonz!

- Csak az? - kérdezte és nézett, ahogy csak egy könyvkritikus nézhet, egy ilyen hatalmasság, valami elborult végtelenséggel.

Másnap, mikor ez mind megjelent a *Figaró*-ban, az egész szöveg, az egész levél hiánytalanul! nem is tudom, hogyan omlottam össze, micsoda titkos kéjekben s izgalomban, rabbinisztikusán. Az a rejtélyes gyönyöröm volt, átható, majdnem keserű gyönyör, amit vétkesnek érez az ember. A fejem forgott. Valami nagy titkomat, éreztem, lesujtva s elragadtatva abban a revelációban, amellyel a sors olykor vállonragadja az embert. Istenem, annyi bánathoz voltam szokva, annyi nyomorhoz, éhséghez, könnyekhez! Itt meg voltam írva! csakugyan úgy tünt! Itt ki voltam ragasztva! A honvágycsorgó marcangolt. Ha szaladhatnék haza, Pestre! ezzel a papírlapedővel! S csak álltam suhogó tömegével, lobogva az utcán, mint egy zászlóval a szélben, csak álltam az utcán. Párizs zúgott körülöttem, rohant! A lovak dobogtak, a hármass percheronok oroszlánsörénnyel. A sok nép, tömeg, torlódva, ezer és ezer ember, mind sepegte s ragadta magával, mint egy erdő sűrűjébe, mint egy óceán sivatagába ezt a nagy percet amit éltem s ami elveszett itt örömtelen, érzéktelen, jelentőségek nélkül, egy lelketlen emberiségben. Soha törpébb nem voltam, soha nyomorultabb a világban, ahogy itt ellebegtem ebben a nagy mozgásban, ahogy sodródtam ebben a végtelenben, ahogy végül megint magamra találtam abban az ösztönös visszafordulásban, melylyel az ember beszakad, zászlóstul, önmagába. Mit fog Daudet szólni ehhez? Talán nem is a nyilvánosságnak szánta ezt a boldogítást, ezt a finom kis levelet, hogy ezt így mindenki meglássa! Talán illetlen is volt közreadni, tapintatlan, talán kicsit mohó is voltam... mindenesetre furcsa volt, hogy mindez csak most jutott eszembe, mikor ez a levél már ki volt nyomtatva! Mégis nekivágtam, bátran, a *Szép Vadászat*-nak.

Ahol csak mentem az utcán, mindenütt a könyvemmet láttam, szűzisége hajnalán s tavaszában, a borítékja kökörscin árnyalatában, de *incognito* viselkedtem, igazi méltósággal. A boulevardokon egész pillérekben láttam azokon az asztalokon, melyeket a könyvárusok kiraknak a járdára, kétfelől a boltjuk mentén, a vásárlók csábítására, a hosszú asztalokat roskadva a könyvektől.

A küszöbön, egy tükör alatt, féloldalt fordítva s ami reflektálta az asztalokat, egy segéd örködött s nézett jobbra-balra s figyelte akik válogatnak a sok könyv között az asztalokon és olvasnak. Magam is néztem és figyeltem a járda széléről, ahol megálltam s lestem a járókelők sorfalán át, aki odamegy az asztalhoz és odanyúl a pillérhez, oszlopomhoz! a sok könyvemhez méternyi magasságban, tőrülmetszett egyformaságában, szaporulatában, növendéklány sorozatában, ahogy éppen kibukkant a világra! Mint a gondviselés a látatlanból, követtem a járda széléről, ismeretlen nagyságomból azt az ismeretlent, azt a finom embert, azt a vándort, azt a lebzselőt az utcán, azt a lézengő magányost, aki egy percre, az életemhez volt fűzve az életével, egy könyv előtt, ami az én könyvem volt! Akit láttam, hogy megáll és néz és leemel egy példányt a pillérből, felüti, lapoz benne, olvas! - mit mondjak? imádtam! Egy másik csak éppen hogy fogott egy példányt s már is visszatette, - megfagytam a szívemben! Egy harmadik pénz után nyúlt a mellényzsebébe, - *megveszi!* mondtam magamnak, mint egy szent titkot, amit ellestem, mint egy tüneményt a természetben, mint egy eseményt a történelemben! És csak lestem és csak lestem s már letört a lábam. S már egy kis kutya hozzám dőlt három lábán, ahogy csak álltam mozdulatlan, ahogy csak lestem s vártam ismeretlen híveimet, vevőimet, a finom franciákat! S vártam azt a mandulafaágot akit láttam, azt a két ibolyaszín szemet akit láttam Lemerre-nél egy este, - ezt vártam, nem is mint egy nőt, csak mint egy mandulafaágot!

Mit fog Daudet szólni ehhez? kérdeztem s már jöttem fel a lépcsőn. A küszöbön megálltam, szívdobogva. Még éltem ezt az álmot, - most lesz vége! gondoltam. Gondoltam be fogom jelenteni magam, hogy el is küldhessen mindjárt, ha nem akarna látni többet. Még álltam egy percig s megnyomtam a csengőt.

- Legyen szíves bejelenteni engem, - mondtam az inasnak.

- Most egyszerre bejelenteni? - felelte s kitárta elém az ajtót.

Már ott láttam, ahogy ült bepólyázva, ahogy várt és nézett, olyan angyali nyugalommal, valami olyan magasan, leroskadva az asztalához, két súlyos keze remegésével, valami olyan magasan az életében és a szenvedésben. Talán nem is tudja, gondoltam. Talán nem is olvasta, reménykedtem. Mégis csak indultam, botorkálva a szavakban:

- Nem tudom, ha jól tettem-e? - mentegetődztem egy félmondattal, olyan felesleges volt, hogy egészen befejezzem.

- Hogy jól tette-e? mit? - kérdezte.

- Hogy odaadtam a levelét közlésre, - hebegtem.

- Oh Istenem, miért nem? - felelte.

S a keze reszketett, ahogy követni látszott minden ízületében ezt a pár szót, amit mondott.

Éreztem, el vagyok veszve. Éreztem, hogy elakadt velem ebben a meseszövésben, ezen a fonálon, hogy elértem magamat, hibásan a tolla alatt. Hogy nem az vagyok többé, aki voltam. Hogy a szívem mélyén, inkább őriznem kellett volna, magamba zárva, mint egy titkot, mint egy nő szerelmét, ezt a gyönyörű barátságot s nem elkerkedni vele, nem rohanni anyagiasan! egy ujsághoz, szegény fejem. Valami hiba volt itt a stílusban, több! valami zökkenő a kompozícióban, amit nem tűrhetett, valami torz! művészietlen! elavult! valami kisiklás, amit fehér keze oly idegesen követett kis nyolcadrét papírokon, mintha csakugyan írná ezt a regényt. Regény! Hát igen! Amennyire írói munka volt, annyira vigyázni is kellett, hogy meg ne szűnjön törekeny művésziességében. Úgy kellett lenni ébren a formáihoz, illúzióihoz, az egész kódéhoz, ébren álmodni egy életet, vagy élni egy álmot, ebben a regényben. Már itt megtört egy szögletében, félrement. Finom zengése megszakadt egy betört ablak csörömpölésével. Már itt átderengett siralmas gyakorlatiasságom ezen a poézison. Olyan sok kell a poézishez! ez az igaz. Nagyon szégyeltem magamat.

- Oh Istenem! ha ez magának hasznos! - sóhajtott kárvallottan, - miért nem?

Próbáltam javítani a helyzeten. Próbáltam javítani a legnagyobb eszközzel, amivel lehet, - hallgattam. Lehetett volna elindulnom valami kis újabb líraiságokkal, bánatokkal, félhangokkal, finoman egy új balladával. Hallgattam. Ez egyszer elhallgattam a költészetet a valóság javára. Hallgattam azzal a megadással, méltósággal, vértanúsággal, ahogy mindent bevall az ember, ahogy többet hallgat egy perc alatt, mint amit valaha mondott az életében. Azzal a töredelmes hallgatással. Itt álltam egyszerűen, ahogy voltam, minden szegénységemmel, éhséggel és keservekkel, minden titkos ambíciómmal, a könyvemért való minden naiv rajongásommal, atomokra bontva. Daudet átlátott minden intención, felismert minden szépséget, minden alázatot, - ezt is felismerte. Nagyszerű megérzése s lelki muzsikalitása úgy meghallott mindent, hogy itt nem maradt egy rezgésnyi hang, egyetlenegy kótafej, ami nem szólott a szívéhez. Itt nem maradt árnyéka a titoknak. Az egész nyomorult zene szólott. Az voltam, aki voltam, fiatal, hontalan, kétségbeesett, boldogtalan. Valami mély költészet aludt rajtam, ebben a néma melódiában. Meg kellett, hogy bocsásson.

- Szegény! - mondta, ahogy maga is vissza próbálta javítani a figurámat, ahol elhibáztam. S nyujtotta a kezét, drága ember! olyan magasról, mint egy keresztfáról.

- Tudja, - mondta, - a napokban volt itt egy honfitársam s kérdeztem, ha ismeri-e magát? »Oh az egy zsidó!« mondta, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy én már most forduljak el magától. Hát nem sértő ez? hát ez vagyok én? aki adom a szívemet, aki tele vagyok irgalommal! Hogy én rögtön kihajítok a szívemből valakit, ha megtudom, hogy zsidó? ez az ember vagyok én? ilyen silány! - s majdnem sírt. - Nem fogadom többé ezt a honfitársát, - mondta.

S csak nézett a monoklijával, ha meg vagyok-e elégedve, megváltva ezen a világon!

- Igaz, nem szeretem a zsidókat, - vallotta be egy sóhajtással. - Azért nem mondom, *Judaei... sine differentia combusti...* nem is írnék egy olyan könyvet, mint hajdan Agobert püspök, *De insolentia Judaeorum*, Isten őrizze! A legjobb barátaim között vannak zsidók, mint Marcel Schwob és Vandérem. De én annyit szenvedek! S engem nem érdekel csak aki jó.

Alig mertem szólani.

- Most sokáig nem fogok jöhetni, - mondtam végre konklúzióképpen erre az evangéliumra. - Most jönnek a szüleim Párizsba. Az apám, az anyám, a testvérem, képzelje!

Oh, hogy nézett! hogy tudta, mit jelent ez számomra, az életemnek! A szüleim! a testvérem! oh, hogy tudta! Rögtön bele is formálta a kompozícióba, ahogy folytatta ezt a regényt.

- El kell hozni őket hozzám! - kiáltott fel, remegőn a két gyönyörű kezével.

Hozzá! az apámat, az anyámat, hogy elhozzam! Ahogy ezt látta, megírva! transzponálva! ahogy maga is el volt ragadtatva! Ahogy ezt tudta mondani olyan őszintén a hangjában, hogy szinte láttam az egészet nyomtatásban!

- Majd adok jegyeket a színházba! - mondta.

...Reggel hatkor jött a vonatjuk, - már éjfélkor kimentem a vasútra. Leültem a Perronnon a sínekhez egy padra, az üres vágányhoz, amelyen be kellett jönni a vonatnak, ahhoz az üres vágányhoz a padra, egy menetrenddel. Így ültem és vártam és gondoltam, vajjon most hol lehetnek, hol utaznak, micsoda vidéken, micsoda tájban s néztem az órát s néztem a menetrendet, - még messze vannak, Svájcban! az éjszakában és az alagutakban, még messze utaznak, így hárman a fülkében, a bársonyülésen, a lámpa alatt opálos félhomályban, talán más utasokkal, talán egyedül ők hárman, még messze az éjszakában! S gondolatban leültem melléjük, az apám mellé a bársonyülésen, ahogy ültem a Perronnon, a padon és vártam. Olyan furcsa csend volt körülöttem, pályaudvarok csendje, éjjel, alig hallatszott egy hang. Nagy ritkán indult egy csonka vonat a túlsó vágányokon messze, inkább tolattak s magányos kocsik gurultak egy nyugtalan lámpással, ami elbolyongott egy másik kocsira felé, egy magányos mozdonyhoz a pálya végében. Nagy ritkán jött egy vasutas egy táskával s befordult egy világos küszöbön, ahonnan árnyak látszottak a fényben és az éjben. Olykor, messziről, egy telefoncsengő szólott s egy bús hang felelt, mint a szarvasbögés és elhangzott. Megint néztem az órát, megint néztem a menetrendet, mindig közelebb a szívemhez az órákat s a perceket, mindig közelebb ezekhez az üres sínekhez a vonatot a menetrendben, ahogy mult az idő. A pad száguldott alattam, úgy tűnt. Mindjárt a francia határon lesznek, még egy óra! Becsuktam a könyvet, néztem a sínek mentén a lámpákat rubintban, a szemaforot tilosban, a váltók mentén a zöld tüzeket, mint a zöld salátát a földön, s néztem a távolba, a tüzeken túl, szemaforon túl, üres vágányokon túl a messzi végtelenbe egy fantomvonat tűz-csikja felé az éjben, néztem a fülkébe, ahol ülnek a bársonyülésen, az apám, az anyám, a testvérem! S megint néztem az órát, megint kinyitottam a könyvet, épp a határra értek! vámvizsgálat! talán éppen aludtak... S onnan a padról, velük, gondolatban, kitártam a táskákat, beszéltem a fináncsallal, mint hajdan, *j'ai un cylindre...* oh Istenem, megírtam, ilyen ne mondjanak, nem is mondanak, drágák, olyan okosak, már készen is vannak, már indulnak is, utaznak! S most már, a határtól fogva, követhetem az útjukat a francia menetrendben szinte kerékforgásra, szinte nyomról-nyomra,

helységről-helysége, őrházról-őrházra, ahol meg se álltak, csak átrobogtak, mindenütt, ahol jöttek nagy füttyekkel a messze tájban, városról-városra ahol jöttek s ahol jöttem, ahol megálltak s megálltam, kivártam az időt, néztem az órát, néztem a percet, indultak! indultam! s így utaztam velük az éjszakában! Két állomás között nagyobb távolságban, megint becsuktam a könyvet, hagytam robogni a vonatot, rohanni a mozdonyt izzó füstjével aranybokrétásan, számláltam a negyedórákat, a perceket, számoltam százat, ezret, százezret, megint néztem az órát, megint a menetrendet az órával összhangzatosan, már itt voltak a közelben! milyen messze a közelben! megint megálltak, megint indultak, rohantam! megint robogtak azon a sín páron, melynek itt van a vége, ahol ültem a padon, a perronon és utaztam a menetrendben! Künn Párizs ébredt, a tüzek halványultak, egy jelzőlámpa forgott mint egy gonosz szem, mint egy gonosz szellem, egy vasrúd fordult mint egy árny aki suhan a sötétben, egy-egy vonat indult túltonnan a szürkületben, utasok szaladtak, gyűrötten álomtól s párnáktól, eltűntek. Még volt két óra, egy óra! egy félóra! egy perc! s aztán nem volt semmi, csak valami nagy mozgás hirtelen a csendben, valami feszültség a mélyben, ahol mint egy szülésben, a sötétből, kibukkant a mozdony két izzó szemével. Még jött magasan, súlyosan, a pontosságával masszivitásával, kérlelhetetlen, s mindig magasabban, súlyosabban, valami lezajlott haragjával úgy jött, csak éppen szuszogva egy kicsit a nagy úttól, futástól, éjszakától, viszontagságtól, gőzökbe burkoltan s dörögve a váltón, hajnali szörny! Csak most éreztem, hogy nem utaztam, hogy itt vártam a perronon, mikor a szüleim kiszálltak, a szüleim megöregedve! a testvérem is kis serkedő bajuszos állapotban, annyi hosszú évek után!

- Sok bánatot okoztál nekünk, fiam, - mondta az anyám.

- Most hagyjuk ezt! - mondta a fiatalember, hajdani kis öcsém, igazi bölcs, - most ne beszéljünk erről! - mondta jótékonyan. - Itt vagyunk Párizsban! nagy az öröm! Ki fogunk menni a papával a lóversenyre!

Istenem, meddig tartott ez, meddig? ez a másik élet az életemben, ami itt felvirradt rám e reggel? Meddig tart ez az egyórás álom, ami az egész élet? Mert megint kijöttem a vasútra egy este, de már nem az üres vágányhoz, s nem a menetrenddel, mert ott állt a vonat készen a síneken, a nagy mozdony lihegve, - hazautaztak! Már be is szálltak, már a kocsik ablakában álltak, egymás mögött hárman, mint három egyetlen a világban, akik elmennek, az apám, az anyám, a testvérem. Már indult a vonat s mind sírtunk. Már nem volt mit mondani, csak álltam és sírtam és az ablakban sírtak és már ment az ablak. Egypár lépést mentem a vonattal, alig bírtam. Már el is mentek s még mindig ott álltam és sírtam. A lábam gyökeret vert. Végre mégis csak menni kellett. Mégegyszer néztem a vonat után. De már nem volt sehol. Mindenfelől lámpák világítottak, a magasból, vasrudakról, hidakról, a sínek mellől, ahol a földön világítottak reménytelen utakra, kéken és zölden a sok lámpa a földön mint egy sivatagban. Más vonatok érkeztek és mentek sípolva, utasok szaladtak, én is mentem az utamra.

Az utcán, egy lámpa alatt, megálltam, hova menjek? A sok ember tolongott körülöttem. A lovak dobogtak. Túltonnan, a Sebastopolboulevard estéli fényeit vetítette az égnek. Akkor, a tömegeből, kivált egy fiatal nő, aki jött felém s megnézett.

- *T'es malheureux!* - mondta azzal a lány testvériességgel, amellyel az ilyen utcai leányok Párizsban a maguk művészetét lelki dolgokra is alkalmazzák. Olyan melegen szólott, annyi irgalmassággal, jósággal és megértéssel, annyi tájékozottsággal emberi szenvedésben, kétségbeesésben, szerencsétlenségben, olyan izzó sugallatával vigasztal s felejtésnek, hogy megremegve, magam is csak néztem s csak álltam a lámpa alatt, odaszögelve s csak néztem. No lám, gondoltam, ennek is van egy kis boltja az utcára, ez is árul, mint az a másik, boldogságot! de sőt! ez adja is, - *Marchande de bonheur!* s ez az igazabb, ki tudja!

- Menjek veled? - hebegtem.
- Még kérdezed? Nem látod, hogy tetszel nekem?
- Tetszem? Miért?
- Mert sírsz.